

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

Олександр Довженко

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

Олександр ДОВЖЕНКО

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

*Кіноповісті
Оповідання
Щоденник*

Харків
«Фоліо»
2007

ББК 84.4 УКР6

Д 58

Серія «Українська література»
заснована у 2006 році

Текст друкується за виданнями:

Довженко О. П. Вибрані твори. — Одеса: Маяк, 1976;
Довженко О. П. Твори. В 5 т. Т. 1. — К.: Дніпро, 1983;
Довженко О. П. Україна в огні. — К.: Рад. письменник, 1990

Художник-оформлювач
А. С. Ленчик

Довженко О. П.

Д 58 Зачарована Десна: Кіноповісті, оповідання, щоденник/Худож.-оформлювач А. С. Ленчик. — Харків: Фоліо, 2007.— 287 с.— (Українська літ.).

ISBN 978-966-03-3719-0.

До видання включені найкращі кіноповісті видатного українського кіномитця і письменника О. Довженка — славнозвісна «Земля», «Зачарована Десна», «Україна в огні», а також його «Щоденник». Кіноповість «Земля» особливо зацікавить тих, кому відомо, що знятий Довженком одноіменний фільм увійшов до десятки найвидатніших кінострічок усіх часів і народів. І безумовно, увагу сучасного читача приверне кіноповість «Україна в огні», що була написана майстром у роки Великої Вітчизняної війни, але через те, що партійне керівництво визнало її ідеологічно хибною, так і не побачила світ в ті часи.

ББК 84.4 УКР6

ISBN 978-966-03-3719-0

© А. С. Ленчик, художнє оформлення, 2006
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2006

УКРАЇНА В ОГНІ

Кіноповість

Тут всі сліди битви сценариста з письменником. Один закликав до строгого професійного рисунка сценарію, другий, вражений стражданнями народу, весь час поривався до розширення теми, розмірковувань, ліричних відступів, — до авторської участі в громадді великих подій.

Нехай вибачливий читач, мій сучасник і друг, не нарікає, коли вирощене мною невелике дерево не цілком гіллясте і струнке, коли багато гілок тільки відчувається, не встигнувши ще вирости серед небачених пожарів і катастрофічного грому гармат, що стрясають сьогодні нашу землю.

В моїй свідомості все тут написане — тільки прозора основа великої майбутньої книги боротьби мого народу за визволення з-під ярма гітлеризму.

Якщо внаслідок гостроти моїх переживань, сумнівів чи помилок серця які-небудь міркування мої виявляться несвоєчасними, чи занадто гіркими, чи не досить урівноваженими іншими міркуваннями, то це, можливо, так і є.

Тоді прошу читача незлобливо виправити мене своєю доброю порадою.

У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дітвори та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині, родина колгоспника Лавріна Запорожця і тихо співала «Ой піду я до роду гуляти». Це була пісня матеріна. Пісня була весела і журна одночасово, як і життя людське. Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік, коли по великих трудах і повсякденних турботах десь було з якоїсь гарної нагоди доводилося пригублювати чарчину. Діти дивилися на свою добру матір і величали її.

Шумить, гуде Тополівка.

До Лавріна Запорожця приїхали гості.

«Ой, у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні.

Один. Роман Запорожець.

«Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співає молодий лейтенант прикордонних військ Роман Запорожець з великою шаблею і заслугою на грудях.

Другий — Іван, воїн.

«Буде мене часто частувати. Буде мене часто частувати», — співає, притулившись до матеріного плеча, артилерист Іван з прикордону.

Третій — славний чорноморець Савка Запорожець.

«Сюди-туди — он куди, часто частувати», — співає вдвох із батьком третій Запорожченко, Савка-чорноморець. А над ними сяє божественна біла борода діда Деміда, що теж був колись чорноморцем, та вже не співає, а тільки похитує головою й плаче од зворушення і глибоких своїх нужденних і злиденних літ.

Хочеться діду Демиду осідлати коня вороного, хочеться їхати в чисте поле літа доганяти. Та не вернуться вже літа, не доженуть коні.

Четвертий — Григорій, майстер урожаю.

Агроном Григорій Лаврінович Запорожець у гарному цивільному вбранні. Окуляри на носі, «Знак Пошани» на грудях, у руці стеблина — знак влади над всім, що росте.

У п'ятого сина діточки зелені.

Співає, легко посміхаючись, п'ятий Запорожець, Трохим, обнімаючи трьох маленьких дітей — двох хлопчиків і одну дівчинку, — та у жінки двоє.

І дочка Олеся — всьому роду втіха.

Тиха, без единої хмаринки на чолі, майстриця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали. Багато думок промайнуло у матері. Усе життя ніби проплило перед очима. І материнське горе, і радощі, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу. Та повиростали непомітно сини, порозліталися на всі сторони, добра слава пішла по світу про синів, що показали себе і в зброї, і в науці, і в звичайних трудах над землею. І ось з'їхались нарешті вони до рідної хати, щоб ушанувати її материнську старість — п'ятдесят, та ще й п'ять років! Зворушена до краю своїм оцим дорогим святом, піснями і всіма плодами свого простого робочого життя, добра і щедра мати, взявши чарчину, що легенько тремтіла в її маленькій сухій руці, подивилася на своїх дітей:

— Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ. Все ніколи та ніколи, широкий світ настав. Пошли ж вам, боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську, аби цвіла вона багатствами і згодою, а вам, мої діточки, і тобі, доню, і вам, синочки...

— ...Синочки мої, сини! Діточки мої! А боже мій, боже мій! Ой, прощавайте, прощавайте, діти мої...

Ще якісь жалібні слова промовляла Тетяна, біжучи за синами, та вже не було її чути. Уже потонули слова її в морі людського плачу й скорбот, у розлуках, у реві моторів. Множество людей виходило з села на війну.

Одірвався Трохим Запорожець од жінки. Плаче жінка гіркими сльозами, плачуть діти в ногах: «Ой тату, тату!» Побіг Трохим за братами. Повіз старий Запорожець п'ять синів на війну.

Від'їжджають по шляху на схід грузовики з množestвом далекого старого й молодого закуреного жіноцтва, дітей, ветхих дідів і баб, всіляких речей і деяких військових чи не військових, хто їх знає. Вони оглядаються назад на захід у тривозі. Їм хочеться їхати все швидше й швидше.

— А куди ж вони ото їдуть, бодай їм добра не було! Щоб вони бігли й не переставали! Та нащо ж їх везуть ото машинами? Може б, машини та на щось інше пригодилися! Тьфу! — лютувала Мотря у городі, сапаючи картоплю.

— Слухайте, чому вони не тікають? Ви бачите? Вони не тікають?

— Ну, ясно. Чого ж їм тікати? Вони ждуть німців.

— Ах! Ну, ми ще повернемось! — розмовляли на грузовиках утікачі, дивлячись на селян, прив'язаних тисячолітніми узами до землі.

Біля холодної криниці край села під вербою стояла Оля, смутна й тиха, як і всі дівчата в ті часи на нашій на кривавій Україні. Пилю бійці воду у неї з відра і відходили собі далі на схід:

— Будь здорова, дівчино. Будь щаслива, дівчино... Будь здорова...

Ревлю по шляхах грузовики без кінця й краю, везли втікачів. У важкому смутку оглядались стомлені втікачі назад. Усе, що не їхало з ними, починало здаватись їм ворожим, і страх заповнював їхні душі, і приховане зло, і мовчазний відчай.

— А бодай же вони їхали та й не переставали! Та щоб же вони котилися бубоном! На кого ж ви нас, нещасних, покидаєте? — перегукувалися в городі Тетяна Запорожчиха з Мотрєю, сапаючи картоплю, поки не прострочило Тетяну кулеметом з ворожого літака.

Горять жита на многі кілометри, палають, топчуться людьми, підводами.

І ярина толочиться množestвом тисяч бездомних коней і корів. Бредуть корови, вівці, коні без числа і краю.

Вершники біжать великими житами, оглядаючись назад, на чорне димне небо. Ревуть аероплани. Мечуть бомби. Розсипаються вершники по полю, мов птиці.

Пролітають над Олесею ворожі літаки. Бомбардують шлях. Вершники шарахнулись на всі боки. Крик, і плач, і височенний зойк пораних коней. Страшно Олесі.

Ревуть бики од пахощів кривавих і риють землю рогом коло забитих напарників своїх рогатих.

Ворожі літаки бомбардують міст. Великі водяні стовпи розтинають річку. Плигають люди в воду. Спинив Запорожець коней. Кинулись брати врозтіч, упали додолу. Один тільки Савка остався на возі та батько.

— Падай, Савко, падай!

— А чого б я падав? Ідем на війну та будем од першої бомби падать, — сказав веселий Савка і впав мертвим. Брати до Савки:

— Савко!

А батько зблід:

— Прощайте, хлопці! Мерщій за міст. А ми з Савкою додому!

Ударив старий Запорожець по конях, вискочив у поле і понісся житами, яриною назад, назад до рідної Тополівки. Летять коні житом-яриною, а Лаврін притулився до мертвих синових грудей і заплакав уголос.

Аж ось спинили німецькі диверсанти коней. Викинули Савку в жито. Дали Лавріну сигарету, сіли на воза та й поїхали, співаючи і сміючись, до сусіднього села.

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишалася вся округа. Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою, тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бійці воду і похмуро проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно вдивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива, — сказали їй троє утомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олеся нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть, — подумала Олеся. — Невже останні?» І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолонуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний, надзвичайний час. Що кинуло її на цей учинок? Що наштотхнуло? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являються на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною згори.

До Олесі підійшов один з останніх бійців, танкіст Василь Кравчина, аж з-під Кам'янця-Подільського, і пожадливо припав до відра. Був він добрий кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві й спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шії і скронях і зморшки на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай, — промовив він, одриваючись од відра.

— Щаслива путь... постій... Слухай, — сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима. — Я тебе щось попрошу.

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе. — Що ти, дівчино?

— Слухай, — сказала Олеся, — переночуй зі мною. Вже наступає ніч... коли ще можна, чуєш?.. — Вона поставила відро і підійшла до нього: — Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь, прошу тебе, нехай ти... переночуй зі мною... — При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу ночувати з тобою, — сказав Кравчина чесно і одверто. — Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш.

— Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже плывуть Десною. Останься, правда!

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину нігде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батько братів повіз, а мати поранена в лікарні.

Якусь хвилину вони стояли одне перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

— Сідай, посидь у мене за столом, — сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку. — Їсти хочеш? Ну, хоч трошки, прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся?

Вона подала йому чистий рушник. Василь скинув сорочку і став митися над шапником. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він почував, як спливали з нього дорожня курява і піт.

Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон.

Вони щось їли удвох і уникали читати бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічалися очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися

одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз Олесь застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона зважилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з матиної скрині нові рядна, напірначі, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий самолёт.

— Не дивись на мене, — попросила Олесь і, важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене, — сказала тихо Олесь. — Ой... Іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звуть?

— Василь.

— А мене Олесь. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду, — сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не пізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм еством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика зграя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки... — жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олесь розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано вже до армії чотирьох синів.

— А це вже п'ятий прощається, Іван, — останній.

— Так, — зітхнув Василь, — як гарно ти пахнеш любистком.

— А ти, коли дишеш, пахнеш огірками, огірковим листом.

— І ти...

— І ти... — прошептала Олеся.

Хтось стукав у двері сусідньої хати.

— Хто тут? — почувся глухий голос.

— Це ми, тату, ми! — стогнуть сини під дверима. Прочинилися двері. На порозі літній чоловік Купріян Хуторний.

— Защитники отчества?

— Все пропало, тату. Пустіть.

— Не пушу. Я царя захищав. А ви свою владу одстояти не можете.

— Броня тонка, тату!

— Брежете, дезертири! — І Купріян грюкнув дверима.

Упав тоді один на призьбу під вікно і гірко заривав.

А другий під дверима:

— У нас, тату, генерал пропав. Застрелився, бодай його сира земля не прийняла. Розгубились ми.

— Ідіть до полковника!

— Не знаємо, де він, чорт би його душу забрав нехай.

— Ідіть, доганяйте.

— Мости, тату, зірвані. Плавати не вмієм.

Вони вдивлялися одне в одного широко розчиненими очима:

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Василику. Я така щаслива.

— А чого ти плачеш?

— Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

— Це ж ти плачеш, Василику. Ти не забудеш мене?

Палали жита і села на темному обрії. Брили по темному полю череди бездомні. Якись вершники пролітали темними шляхами.

Прокляті люди падали на парашутах в жито. Щось кричало, та одинока жінка плакала з дітьми на шляху над убитою коровою.

Вони вірили і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.
— Знаєш, Васиliku, — шептала Олеся, нахилиючись над його лицем, — коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному поганого слова. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумаємо злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

— Правда.

— Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

— Ти не забудеш мене?

— Ні.

— Ти найдеш, одвоюєш мене?

— Найдучи, одвоюю тебе.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у сінях за дверима.

— Кажу мені ще, Васиliku, красиві слова, кажи, — припадала Олеся до Василевого плеча. — Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатись пора.

— Слухай, Олеся...

Довго говорили вони на світанку. Вони ніби виростили обоє за цю ніч. А невблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їх почуття.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними, чіткими були його, Василеві, слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олеся. Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою... Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз

прекрасна ти. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости, — сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм надзвичайним словам.

— Прошаю, — сказала Олеся, — тільки найди мене.

— Найду, — сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками. — Коли ж так станеться, що не найду, — може, уб'ють мене, чи вибухну я десь, мо', на футасах і розлечуся шматтям по полю, так що і кісток моїх не знайдуть для могили, я все одно вернусь до тебе! Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось за вікном! Я зрозумів, Олесю, — стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога... Олесю, — сказав Василь, подумавши трохи, — який же непотрібний, млявий прийшов я вчора до твоєї хати.

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

Вони розійшлися ранком рано-рано, до схід сонця, у холодній росі, коло перелазу за садком.

Гітлерівці входили в село, в'їжджали на мотоциклах, автомобілях, на гарматах, на танках, веселі і вдоволені. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. Грали на губних гармошках, окаринах і трикутничках щось німецьке.

Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували. Але більшість їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб.

— Здравствуй, матка! Харашо! — кричав білявий солдат в бік хати, побачивши хазяйку.

Люди дивились у вікна.

— Глянь, сміються! — показувала одна жінка другій. — Дивись, які привітненькі! Сміються і «драстуйте» кажуть!.. Ай!..

Солдат висадив двері носакон і ввійшов до хати:

— Здравстуй, матка! Молока, пожалуйста!

Ріжуть свиню.

Другу.

Третю.

— Хайль Гітлер!!!

Висаджують сінешні двері.

Обережно відчиняють хатні двері.

— Дозвольте, ферцайєн біте, можна?

П'ють молоко.

Їдять.

— Скажи, матко, за кого ти — за Гітлера чи за Сталіна? — спитав літню жінку солдат, одірвавшись од великої гладишки молока. Молоде лице його було привітним і лагідним.

— Як хочте, голубчику, вбийте мене, тільки мені Сталін краще, — сказала простодушна жінка.

— Очєнь карош! — сказав, усміхаючись, німець. Допивши молоко, він витяг з кишені револьвер і між іншим застрілив небогу.

— Прошу помити, — сказав веселий голий німець, кидаючи жінці всю свою одєжу.

— Не буду мити, хай тебе причина обмиє, безстидна скотина... Тьфу! — не витримала ображена літня жінка і захопила рогаца. Кинув і другий німець одєжу. А перший вже простяг руку до парабелума.

— Мамо, мовчіть, бо вб'є, мамо! — кинувся до матері її син дезертир. — Простіте, господа... Мийте, мамо!

— Ой, щоб же я, мій синачку, та на лавку тебе обмила... — заголосила мати.

— Тату, корову повели з двора! — вбігла до хати дівчина Христа.

— Ну й що ж, — сказав Купріян. — Це вам не свої. Раз уже нас завоювано, їхнє право. Ще не те буде, — поглянув він у бік синів. — Ще й вас поженуть, як биків на бойню, ще будете ви один одного пороти та стріляти, коли не вміли шануватися. Буде ще вас і по Німеччинах, і по Туреччинах.

— А, видумуєте! — крутнув з досади менший син Павло і вискочив з сіней. Вздовж города провулком біг переляканий в смерть його товариш Гаркавенко Іван, а за Іваном німці.

— Гальт! Гальт! — та давай стріляти. Іван за хлів, в другий провулок, а з провулка Павло.

— Куди?

— Тікай! Убивають!

— Гальт!

Піймали обох. Автомати до черева та по морді обох.

— Хто ви? Дезертири?

— Дезертири...

— Шпіони? Да?

— Да...

— Ви розвідники? Кажіть, розвідники ви? Так?

— Так... ні... Так! — белькотіли перелякані хлопці кінчики запитань.

Фашисти добре понабивали їх обох, потім дали їм гвинтівки і поставили стерегти гармати.

Олеся сиділа нерухома край стола і дивилась на подушку, на слід Василевої голови. Вона була кам'яна, і коли на порозі з'явився батько, Лаврін Запорожець, з мертвим Савкою на руках, вона не чула. І лише коли батько погукав її, вона прокинулась і впала додолу.

— Тату!!!

У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України для декларації імперських гордих цілей в отсій неймовірно багатій і щедрій країні.

Свою промову новопризначений чорний отаман України Еріх Кох почав без вступу, з найвищої ноти. Це була слава Гітлеру, слава нації, слава могутньому фашистському солдатству, що несе стару імператрицю — смерть — «нікчемному, млявому слов'янству».

Смерть слов'янству, смерть більшовизму, демократичній розпусті і огидній претенціозності різних меншостей. Смерть єврейству!

Офіцерські душі не витримали пафосу тотальних закликів. Вони вибухали в тевтонських грудях і роздирали горлянки грізними криками.

Крики доходили до стогону й хрипу. Пристрасне вояцтво вигавкувало своє захоплення в такому динамічному

пароксизмі, що великий реконструктор Східної Європи Еріх Кох скоро потонув у вигуках. Його слів уже не можна було розібрати.

— Хайль! Хайль! Хайль!

Ще хвилина — і Кох почав гавкати.

З усіх радіостанцій Берліна, Братіслави, Праги, Парижа, Будапешта, Рима, Токію, по всьому світу транслювалася промова Еріха Коха, щоб знало все солдатство, всі німці, німецькі друзі, васали й раби, які перспективи відкрилися перед солдатом на Україні. Сорок п'ять гектарів на душу! От що значить іти вперед, коли тебе веде Гітлер!

— На безмежних просторах України, якою я керую з доручення фюрера, є неосяжні простори для всіх солдатів! Тут, на Україні, є місце для кожного, хто хоче. Ви знаєте про незміряні багатства цієї країни. Ви можете мені повірити, що я витягну з цієї країни все, я витягну з неї останнє, щоб тільки забезпечити всіх вас і ваших рідних... Хайль Гітлер!..

— Хайль! Хайль! Хайль! — лунає переможний рев...

Над пам'ятником Володимирі в Києві.

Над Богданом Хмельницьким.

Над шибеницями, над Дніпром...

Після промови Коха офіцерство кинулося їсти і пити.

— Цю землю можна їсти! На! їж! Я хочу дивитися на тебе, сину мій, як на символ свого буття отут! — Ернст фон Крауз, старий полковник німецької розвідки, простяг своєму сину лейтенанту Людвігу Краузу жменю землі. Людвіг стиснув землю в жмені і лизнув її язиком. Це був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палієств і гвалтувань.

Цей темний неук не раз ошарашував навіть свого старого вовка-батька одчайдушною своєю рішучістю і брутальною винахідливістю в розправах з ворогами імперії. Часом старий Крауз жахався свого виродка, проте німецька батьківська сентиментальність і давня жадібність мрійника завоювань заспокоювали його і радували. Ернст фон Крауз зневажав Гітлера, але він визнавав його цілковито. Хіба ж не Гітлер з мільйонами очих білявих пустунів Людвігів привів його через всю Європу на Україну?

— Україна, Україна! — хрипів Людвіг, оглядаючись навколо. Водянисті очі його світилися захопленням.

Вони стояли серед поля край дороги в побитому житі. На дорозі стояло їх авто.

— О, страшна земля... — задумавсь раптом старий Крауз.

— Фатер!

— Не гарячись. Ти думаєш, уже все скінчено. Не так просто. Це народ...

— Ми знищимо його.

— Хлопчику мій, я тікав уже од них в підштаниках у вісімнадцятому році.

— Час інший, фатер! — Вони йшли по полю.

— Час інший, а народ той же. Я вивчив його історію. Їх життєздатність і зневага до смерті безмежні.

— О!

— Хай наші ідіоти брешуть у газетах які завгодно дурниці про їхню тупість і твариняче ставлення до смерті, ми з тобою повинні знати правду.

— Хайль Гітлер!

— Людвігу, не вигукуй мені цієї дурниці, хоч коли ми вдвох.

— Фатер, наш фюрер, наш нацизм учить нас...

— Хлопчику, нацизм не має серйозного значення, поскільки у нацистів, щоб ти знав, нема фактично ніяких ідей. Це сліпа сила, щось вроді надзвичайної грозової хмари. Це сліпе чудо, нечуваний казус європейської дурної політики. Ти розумієш? І для нас, розумних німців, вся ця дивовижна ситуація фактично зводиться до вміння скористати чудо. Франція, Бельгія, Голландія, все, що нацисти завоювали, — дурниці, бульки на воді... Ось! — викрикнув Крауз, ткнувши пальцем додолу. — Оце наше! Тут ми мусимо умерти, але...

— Хайль!

— Людвіг!

— Фатер!

— Ти думаєш, вони вже знищені!

— Йа!..

— О!.. Ні!.. Так не підкорятися і так умирати, як умирають українці, можуть лише люди високої марки. Коли я див-

люсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху... Глянь! — сказав старий Крауз, обертаючись вбік. Вони проїздили через село, де на площі солдати якраз вішали людей.

— Гальт! — гукнув Ернст фон Крауз. Машина стала. Кати, що збиралися вішати старого пасічника Запорожця, застигли перед фон Краузом, що підійшов до шибениці.

— Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер!

— Бандити?

— Йаволь, гер полковник! Його бджоли закусали на смерть чотирьох наших зольдат.

— Да? О швайнерай! Дивись, Людвіг, він надіває на себе петлю.

— Фатер... Дас іст унмегліх!

— А-а... Слухай... — звернувся фон Крауз до старого Запорожця. — Цей офіцер хоче знати, що ти думаєш перед смертю?

— Світ здурів, то й бджоли подуріли. Почали всяке г... кусать, — сказав Демид. — А думаю я, що погані ваші діла, раз уже ви боїтесь таких, як я. Діло ваше програне.

— Але я стою на твоїй території і вішаю тебе, — сказав Крауз.

— Ну що ж? Повісиш та й утечеш. Така вже твоя слава... Знаю я про тебе одну прикмету...

— Ну?

— Ну не скажу.

— Скажи, я подарую тобі життя. Я обсиплю тебе грішми.

— Иди, хай тебе болячками обсипле. Иди, не заслоняй мені села, глупак.

— Чув? — звернувся зблідлий фон Крауз до свого сина.

— Фатер! Я починаю тебе розуміти. Це страшно, — прошептав Людвіг, хворобливо всміхаючись.

— А, посіпаки! Потяглися, щоб вам добра не було! — закричав раптом старий Демид Запорожець, побачивши, як проходила повз нього велика група військовополонених оточенців. — Не встигла війна початися, вже здалися, покидали зброю! Вже повзете в неволю. А ворог з жінками регоче... Вішайте мене, душогуби! Щоб бодай хоч не бачили мої старі очі...

— Фатер, що він каже?

— Ай...

— Вішай, кате! Чого злякався?!

Ернст фон Крауз махнув рукою і одвернувся. Людвіг дививсь на шибеницю майже непритомний.

— О фатер! — оглядався Людвіг. Вони знову їхали в машині.

— Їх не можна підкорити. Їх треба знищити. «Не пере-
душивши бджіл, не їсти меду», — як казав їхній король
Данило в XIII столітті.

— О!

— Але, Людвігу, ти мусиш знати: у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами одкидання бога, власності, сім'ї, дружби! У них від слова «нація» остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників... От ключ до скриньки, де схована їхня загибель. Нам ні для чого знищувати їх усіх. Ти знаєш, якщо ми з тобою будемо розумні, вони самі знищать один одного.

— Йа, фатер! Ми будемо нищити їх, лише поскільки кожний солдат мусить убить ворога і позбавить честі ворогиню. Я зрозумів тебе. Дальше вони самі будуть нищити один одного! Я розділю їх, куплю, розбещу!

— Я бачу, хлопчику, тебе дечому навчили. Їх треба розбити, поки вони не очухались од своїх помилок. Якщо ж не встигнем — ми пропали.

— Фатер, я їх озброю! Я дам одному брату зброю, другому ні, от вони й вороги до смерті!

У колгоспника Купріяна Хуторного в клуні зібрались сусіди, здебільшого товариші Купріянових синів Миколая й Павла, що не знайшли в собі сили пройти мимо рідних хат і, кинувши велике товариство, приплелись додому на горе батькам і собі. Клуня перетворилась у своєрідний клуб загублених душ. Тут пилася горілка, гралось в карти, проклиналася доля і все на світі. І ніщо вже нікому не

помагало. Сум і темний розпач у присмерку клуні повис над людьми, мов туман.

— Ай-й-й-й-й-й, що ж це ми наробили, товариші!

— Та не вий. Чого заскиглив? Не труї мені душу.

— Ай!..

— Як же воно це сталося, скажіть мені?

— На, випий!

— Не хочу. Не хочу... Вернуться наші, постріляють, видно, як собак.

— Е, жди тепер наших.

— Куди там.

— А може?..

— Ні. Пропало все.

— Вернуться.

— Ні.

— Не вернуться.

— Ну й що ж воно буде оце?.. На!

— Не хочу. От п'ю й не п'янію. Закушую і не маю смаку. Все, як трава. Все однакове. Все!

— Он повзуть. Ай-й-й-й.

— Ну, пропали.

— Раби.

— Хто?

— Ми... Оце євреїв у городах поб'ють та й за нас візьмуться.

— Ось будете ще ви самі один одного бити, — вмішався в розмову старий Купріян.

— Ну?

— Побачите.

— Я чув, що земля буде індивідуальна, наша.

— Земля наша, та ми вже не наші.

— Чого? Кажуть, тепер Україна буде самостійна, — сказав хтось.

— Україна якась, мо', й буде, та вас чорт матиме. Роздвоїлися, дурноголові. Узнаєте тепер, — сказав Купріян.

— Так що ж його робити, дядьку?

— Доганяйте армію. Біжіть, може, ще не пізно. Бо горе вам буде.

Раптом одчинились ворота, і в клуню вбігла перелякана дочка Купріяна Христа.

— Тату, Павло в поліції! Уже з рушницею!

— Павло?

— Он іде до хати!

Купріян Хуторний немов скам'янів. Збентежилась трохи й решта.

— Гляньте, Павло і Гаркавий Іван!

Павло з Іваном ввійшли в клуню з німецькими рушницями в руках.

— Здрастуй, поліціант! Моє поштеніє! — усміхнувся Купріян, немов випивши чарку гіркої отрути.

— Я не поліціант. Я охорона порядку, — промовив Павло нові чужі слова.

— Порядок? Якого порядку? Кого охороняти і від кого? Ти, сукин ти син нехай. Блазень! — Купріян кинувся до сина з кулаками.

— Стійте! — затулився німецькою гвинтівкою Павло.

— Тату! — кинулась до батька Христя.

— Ну годі, тату, — вмішався й старший син Миколай. Він був поранений у руку й сильно страждав.

— Не прикасайтесь до цієї зброї! — крикнув несамовито Павло, переляканий несподіваним поворотом діла.

Купріян вдивлявся в Павла, і тяжкий батьківський гнів піднімався в його душі.

— А-а! Священна зброя. Недоторканна. Гітлерова...

— А сталінська де? Де та зброя, на яку я двадцять років витрачав свої копійки трудові? Де, я тебе питаю?

— Ну, тату, заспокойтесь, тату! — знову кинулась до батька Христя.

— Та не дуже там просторікуйте, дядьку! — гули дезертири.

— Подумаєш, воїн!

— Броня тонка, дядьку! Тонка броня!

— Пішов би, спробував.

— Пробував. Царя захищав, не тікав! — розсердився Купріян. — Кому ти присягав? — звернувся він до Павла.

— Тепер бога нема! — гукнув один з гультяїв.

— Брешете, есть! Батьківщина!

— Так про це не було мови. Обучали класам. Обратно ж, усі побігли, — виправдувався Павло.

— А ти чому не побіг? Чого ти сюда приплентався, сукин ти син нехай? Охороняти німців од батька й брата? Миколай! — обернувся старий Купріян до старшого сина. — Ось твій сторож. Бережись! Сторож-брат — це тобі не шутка.

— Я не хотів цього...

— Так нащо ти взяв? — спитала Христя.

— Вони силою дали мені, під страхом смерті.

— Морди понабивали, — підтримав Іван Гаркавенко.

— Ага, злякався! Під страхом смерті свою зброю кинув.

Під страхом смерті за Гітлерову взявсь? Так!.. От виховали! Коли ж це було видно, щоб у Хуторних був страх смерті? Щоб Хуторні боялися крові? Щоб...

— Дайте мені сказати, тату!

— Говори.

— Спочатку в мене була думка одмовитись і вмерти.

— Ну?

— А потім я подумав: хтось же її да візьме. Раз уже так сталося, раз уже світ перемінився, комусь же, видно, треба цю зброю брати, будь вона проклята нехай!

— Так. Так ти перший за неї вчепився? Перший поліцей фашизму Павло Хуторний! О страмота!

— Не драгуйте мене, тату!

— Павло!

— Пам'ятай, сину: не пролив ти крові ворога в грізну лиху годину, проллеш батькову і братову проллеш!

— Ну годі, дядьку!

— Купріян Михайлович!

— Та годі вам. Якось воно обійдеться. Живуть же люди... — утішали старого дезертири.

— Кидай зброю! — спалахнув Купріян і несподівано схопив за гвинтівку. Раптом прогрімів постріл, і смертельно поранений Купріян упав з тяжким стогоном додолу.

— Гальт! Руки вгору! Виходь! — гукнув німецький єфрейтор, з'явившись на порозі якраз в момент пострілу.

— Тікай, Миколо, — гукнув Купріян.

Христя кинулась до свого нещасного батька.

— Доню моя... Моя дорога... Моя дорога квіточко. Оце наша гірка слава. Наш талан...

Микола вискочив з клуні, збивши з ніг єфрейтора ударом кулака, і кинувся тікати городами. За ним побігло й троє дезертирів, що сиділи окремою компанією під клунею на колодах. Вони чули постріл і крики і побігли за Миколою, не знаючи гаразд, що їм трапилось. Услід їм пролунало кілька пострілів.

Побігли втікачі через городи, соняшники, через леваду, гречку. Вже недалеко й ліс у яру. Стали, оглянувшись.

— Що ж його робити?

— Тікаймо до лісу! Кажуть, там десь партизани!

— А може, той... ай-ай-ай! Глянь!

— Он уже біжать, гляньте! Он-он-он! Женуться!

— Та ні?!

— Вони, їй-бо, вони... Миколай! Будь ти неладне нехай!

— А, ходім додому. Чого ж ми тут стоїмо справді?

— А що? Хіба ми що?

— Та ми ж нічого. Ну, стоїмо.

— А чого тікав?

— Та хто його знає? Побіг, то й тікав. А ти чого?

— Та й я ж отак... Миколай!..

Микола оглянувся. Товариші стояли далеко позаду в нерішучості.

— Гей, хлопці! Не спиняйтесь, загинете!

— Га?

— Не спиняйтесь!

— Та ми, мабуть, вернемось додому? Чого, справді, бігти?

— Хіба ми що?

— Та ми ж нічого.

— Не стійте!

— Ні, Миколай! Остаємось!.. А справді, ну куди його тікати?

— І чого, справді?

— Га?! Чи як ви, хлопці?

— Та проживем якось!

— Поживем — побачим... поживем так!

— Не поживете! Не буде миру! — гукав Микола до хлопців. — Будете в ярмах землю орати! Та поженуть вас у неволю! Та стрілятимете один одного, як Павло батька, товариші!..

- Га?... Ходімте, годі...
- Миру захотіли? Не буде вам миру. Не буде!
- Годі лякаться!.. Пішли?
- Пождіть... Га?
- Гойдатиметесь на шибеницях, та не вернеться доля!

Проща-ай!

Довго дивилися хлопці услід Миколаю. Хто ж його знає, чи його йти, чи не йти. Замислились вони, опустивши голови, і рішили, очевидно, не йти.

У грізну велику годину життя свого народу не вистачило у них ні розуму, ні великості душі. Під тиском найтяжчих обставин не одійшли вони на схід зі своїм великим товариством, що йому потім судила доля здивувати світ своїми подвигами. Звиклі до типової безвідповідальності, позбавлені знання урочистої заборони і святості закликів, м'яві їх натури не піднялися до висот розуміння ходу історії, що кликали їх до велетенського бою, до надзвичайного. І ніхто не став їм у пригоді з славних прадідів історії, великих воїнів, бо не вчили їх історії. Не допомогли їм близькі рідні герої революції, бо не шанували їх пам'ять у селі. Серед перших ударів долі загубили вони присягу свою, бо слово «священна» не дзвеніло в їх серцях урочистим дзвоном. Вони були духовно беззбройні, наївні й короткозорі. Суворі дійсності скоро розкрила їм очі. Широко востаннє розкрились вони, все побачили, та було вже пізно: повисли хлопці на німецькій шибениці рядочком, як стояли, на майдані в своєму безталанному селі.

І вішателі з Людвігом Краузом, сміючись і жартуючи, вже готували шибениці й для всієї компанії, що була в клуні при вбивстві Купріяна Хуторного. Людвіг був щасливий. Він діяв.

Уже вели побитих дезертирів і оточенців у синяках. Вже лупцювали їх конвоїри по чім попало на ходу.

— Ну, собако! Пропадеш же й ти! Ай! Пропадеш, батьковбивець!

— Иди, йди, — пробубонів Павло. Він був уже в числі конвоїрів.

— Ух ти, убийбатько! Іуда!

— Я не вбивав. Не мучте мене. Вони самі на кулю напоролись!

— Га! А ми самі на шибеницю йдемо?! Через тебе, сучий сину!

— Я не знаю. Я не суддя вам. Я сторожа, мені приказано. Що я буду робить?!

— Рус! Замовкни, свиня! — гаркнув німецький єфрейтор і ще раз оперезав бідолаху по спині.

Лаврін Запорожець швидко ввійшов у хату.

— Тату, ідіть мерщій на збори. Вони вас уб'ють, — промовила Олеся з сіней.

— Залиш мене, — глухо наказав Запорожець. Олеся хутко причинила двері. Упавши на тапчан у сінях, вона затужила.

Оставшись один, Запорожець зняв з покуття портрет Сталіна.

— Прощайте, товаришу. Не думали ми з вами, що так вийде, та сталося — не малою, великою кров'ю на [своїй] території, — тихо промовив він до портрета. — Що буде з народом нашим? Виживе він чи загине, що й сліду не стане ніякого? Розженуть його по каторгах та по лісах, байраках та гнилих болотах, як вовків сіромах, та натруять одне на одного, так що й живі завидуватимуть мертвим. Горе нам... Народ безсмертний, ви казали, товаришу мій. Ой, важке наше безсмертя! Важка доля народна... чую смерть.

Почувся стук у двері.

— Прощайте, йдуть. — Лаврін повернув портрет до стіни й поставив долі.

— Іду!

Лаврін вийшов у сіни.

— Тату! — кинулась до нього Олеся.

— Прощай, доню, — тихо промовив Лаврін і вийшов.

— Що це за аморальна область? — блиснув хижим оком полковник Ернст фон Крауз, поглядаючи на селян, що стояли перед ним на майдані. — Тікають старости в партизанські банди, тікають начальники поліції. Тут банда дезертирів нападає на поліцая Павла Хуторного і теж тікає до лісу. Я чесний німець, батько, мушу банду вішати! Вас іст дас?

Лаврін слухав цю моторошну промову і внутрішньо готовивсь прийняти смерть достойно й просто, щоб хоч

не просити ні про що катюг. Загибель Савки й старого батька і поранення жінки тяжко пригнули його.

— Я знаю, ваші уші знаходяться в Лондоні, а серце в Москві! — говорив фон Крауз. — Але не забувайте, що ваші спини перебувають на Вкраїні і ваші шибениці теж. Я наказую востаннє обрати старосту. Називайте кандидата. Ну, біте!

— Нема в нас такого!

— Що вони кажуть, фатер?

— Одмовляються.

— Фойєррр! — крикнув Людвіг Крауз.

Загриміли кулемети, засичали кулі понад головами і раптом стихли.

— Нема! Не годимося для староства!

— Фойєр!!! — ще раз подав команду Людвіг.

Село стояло по горло в воді під млином. Була ніч.

— Нема! Не можем обрати! — гукали в темряві з-під млина. — Нема!

Плакали жінки під вербами понад берегами, понад осокою. Плакали діти.

— Тату, тату! — гукали.

— Кажіть, тату, кажіть що-небудь.

Загорілось півдесятка хат. Освітило людей у воді.

Лаврін стояв під руки в воді, притулившись до гнилої палі од старого мосту.

— Лаврін, прийми гріх на душу.

— Лаврін, у тебе сини в армії. Що тобі? Прийми тягар. Прийми, Лаврін Михайлович.

— Кому, як не тобі, Лавріне, — гомоніли люди, закладаючи в воді. Вже декому не вистачило сил, і дужчі підтримували недужих.

— Лаврін, рятуй, бо залякнемо к такій матері. Соголайся, та ходім уже поснідаєм, — сказав посинілий од холоду Мина Товчник, сусід Лавріна.

— Ну, хай буде так, — сказав Запорожець.

Ранком фон Крауз, вдоволений з доброго сну, сніданку, приємного купання, у строкатій піжамі підійшов до млина.

— Гутен таг, україніше льойте! Ві гейт ес інен? Іх габе гехерт дас зі волен ніхт кайн кандидатур староста каварит.

Дас зеер шаде, ніхт? — весело глузував він, витираючи товсту шию пухнатым рожевим рушником. — Абер ун-мегліх зо філь ін калът васер штеен, ніхт вар? Біте, комен зі гір, унд подумайте нох айн маль... Немножко. Ну, пожалуйста...

Селяни почали виходити з води.

— Вер ду гаст гезахт?

— Запорожець Лаврін, — сказав Людвіг.

— Запорожець? О, дас файне наме! Хайль Гітлер! — крикнув раптом Ернст Крауз так голосно, що навіть коні й гуси перелякались.

— Дозвольте, господин начальник, ваше високоблагородіє, — сказав літній якийсь чоловік і, знявши шапку, вийшов трохи вперед. Його не було між селянами. Він тільки що з'явивсь, він відрізнявся від усіх. Тихий гомін пішов по натовпу. Селяни взнали куркуля Григорія Заброду.

— Заброда!

— Як же це так, прошу прощення. Я біг сюди з Північного Сибіру через фронт, повз гадюкою, ліз, котився бубоном. Велику книгу можна написати про мої страждання! І ось прибіг, — Запорожець! Цей же чоловік голова колгоспу, — грізно сказав Заброда. — Який же він староста. Він же мене виселяв до Сибіру!

— Ну?!

— У нього п'ять синів у Червоній Армії. І всі комуністи, як я чув!

— П'ять синів? — звернувся Крауз до Запорожця.

— Так точно, п'ять, — одповів Запорожець.

— Чудесно. П'ять синів на війні... О, дас іст патріотизмус! Очень хороший староста.

— Еге. А ось куркуль Заброда думав, чи не його часом настановите! — сказав Товченко, очевидно, вдоволений поворотом діла.

— Заброда? Вер іст Заброда?

— Куркуль. З Сибіру повернувся. Великий мироїд!

— Заброда? Ком гір, мерзотник! — розсердився фон Крауз. Заброда підійшов.

— Ти хочеш старостою бути, пес?

— Я думав...

— Ти думав, що це повернувся капіталізмус? Кайн капіталізмус, зондерн дойче націонал-соціалізмус! Ферштейст ду, гунд!

— Йаволь... — зблід Заброда.

— Чим ти заслужив старство у народу?

— Та ви знаєте, ваше високоблагородіє, що це за народ?

— Замовч, сволоч! — Фон Крауз з усієї сили ударив Заброду по морді разів чотири.

— Фатер! Ідея, — сказав Людвіг. — Це чудесний начальник поліції!

— Поліцай! Ідея... Ага... Да. Альзо, будеш начальником поліції! Ду!

— Не хочемо Заброди! Не хочем! Не треба!

— Знаємо ми Заброду!

— Господин начальник!

— Не треба! — загуло в народі.

— Ахтунг! Нас цікавлять ваші позитивні думки. А негативні ні. Ви зіпсовані критицизмом. Много політики. Не треба політики. Треба пахати хліб, масло, яйка. Молитись богу... Ця людина...

— Погана людина.

— Дас шаде ніхт! Начальник поліції не повинен бути гарною людиною. Начальник поліції — ето курва-поліцай, а він цікавить нас саме з цих позицій. Це вас не совіцька анархія. Ферштеен зі?.. Пляц!

Заброда витягся і скам'янів як стовп.

— Вірно. Істинна правда! — сказав твердо й переконливо Мина Товченик.

— Дозвольте? — Мина трохи вийшов вперед.

— Ну.

— Уже, казав той, якщо воно до того й прийшло, що замість міліції, сказати б, замість простака вже треба падлеца чи курву, так тут уже, товариші, помилки нема. Вірно вам кажу. Бо такої падлюки, як Заброда, не то що в районі... куди там... одне слово, перехідне німецьке знамя може получить за підлоту.

Всі засміялися. Засміявся й сам Товченик.

— От времена...

— Чого вони сміються, фатер? — спитав Людвіг Крауз. — Рух!

— Рух! Подайте один одному руки. Ну! — почервонів од гніву Ернст фон Крауз.

Два непримиренні вороги Лаврін Запорожець і Максим Заброда подали один одному руки, розстрілявши тут же один одного очима.

Минали дні, минали ночі в загравах пожеж. Минуло літо. Мокра осінь. Розбухли холодні болота у дрібних дощах. Горіло. Над очеретами туман і дим. Крякали міні у багновищах серед людей. У гнилицях потопало юнацтво.

— Рятуйте! Ой рятуйте-у-у...

— Тихо!

По шию, по рот у холодній воді брели болотами на схід многі тисячі бездоганних героїв-страдальців, немов розкидані негодою величезні журавлині ключі. Піднімали над мокрими головами рідну свою зброю, партійні квитки, все, що було дорогого, виносили віру в серцях, і болотна брудна гнила вода нагрівалася од гарячої невмирущої людської віри в перемогу і од крові, вічної світлої пам'яті героїв.

Не раз і не два гомоніли вони з ворогами в гучних кривавих бесідах. Багато ворожих кладовищ лишали вони за собою і самі полягали в великому числі, прийнявши чесно труд і страх боїв і саму смерть.

По всіх роздоріжжях чули люди вночі, як стогнала в журбі земля, як вили пси свою собачу тугу і плакали вдови.

О українська земле, як укривавилась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем. Байраки й переправи трупом запалися, гноєм і передсмертною блювотою. Степи гнівом утоптані, та прокляттям, та тугою і жалем.

— Товариші! Братці! Прийміть ранених! Підвезіть! — кричали поранені на сумному шляху. Одступало військо. Пролітали вантажні машини різних снабів, воен-торгів, управлінь, постачань. Холодні, злі шофери, здавалося, не бачили нічого на дорозі. Не бачили й пасажери. Чимало серед них було нікчемних людей, позбавлених глибокого розуміння народної трагедії. Недорозвиненість звичайних людських відносин, скука формалізму, відомствена байдужість чи просто відсутність людської уяви

і тупий егоїзм котили їх на державних гумових колесах мимо поранених.

— Товариші, пожалуйте!.. — благали поранені.

— Стій, стрілятиму! — кричав поранений Роман Запорожець. — Стій!

— Ну, що ж воно робиться! Скажіть мені, чому ми такі погані? — плакався ранений юнак з перебитою ногою. — Товариш командир, програма яка! Сама найвища в світі. А ми ось які, гляньте! Підвезіть ранених, розтуди вашу мати! — і заплакав. Пролітали машини, як осінній лист.

Василь Кравчина, поранений в руку, одступав по дорозі з групою добре озброєних бійців, і тяжкий сором і гнів розтинали його душу. Він почував себе винуватим перед людьми, що дивились на нього з вікон і тротуарів маленького міста. В їх очах він читав мовчазний гіркий докір, і смуток, і страх. Це саме почували й бійці. Виснажені обличчя їх були злі і похмурі. Довгі відходи, сум і горе важких утрат пригнобило всіх. Трудно було одрізнити бійця од командира.

— Скажіть мені, товаришу, чому ми такі оце, га? — звернувся до Кравчини молодий боєць. — Чому? Що це таке? Підвезіть ранених, сволочі!

— Вперед! — весело махали руками воєнторгівці. Вони були раді, що від'їжджають з небезпечного міста на схід ще за одну ріку, що машина справна, що шофер, який лежав під машиною догоричерева цілих шість годин колупаючись, від чого всі вони трохи не збожеволіли, все ж таки машину осідлав. Душі у людей були малесенькі, кишенькові, портативні, зовсім не пристосовані до великого горя. Вони вирости в атмосфері легкого успіху і радощів. Сувора, мужня доба необхідності давно вже здавалася їм закінченою, перейденою, і вони плавали вже кілька літ в царстві свободи, мов рибки в тихій неглибокій річечці, де було завжди видне і дно, і небо, і лататтячко, й омутець.

— Гляньте, котяться, сволочі! Ранених кидають!.. Що це?

— Не знаю. Я сам така ж сволоч, — відповів машинально Кравчина.

— Га?

— Я жінку кинув.
— Ну? А я кинув батька, матір і сестру. Олеся сестра! — сказав Іван Запорожець.
— Олеся?
— Олеся.
— Дивно. І жінка моя Олеся. Олеся...
— Де?
— У тому, як його... Ай, забув... Коло перелазу кинув...
Ах, убити б мене треба!.. — гірко зітхнув Кравчина.

— Не знаю я, товариш командир, що воно й до чого, ну почуваю отут, — Іван Запорожець постукав себе кулаком у груди, — не вміли ми жити як слідує. Ні, ні...

В районному місті, серед метушні й зловісної розгубленості, вбігають до голови Н. Лиманчука дві красиві дівчини.

— Що вам треба?
— Скажіть!.. — хвилювались вони, ледве дихаючи.
— Що сказати? Що вам треба, що?
— Скажіть нам...
— Що сказати, що, ну? Ну що, що, ну? Алло, алло!
— Ми вчительки, комсомолки...
— Всі ви комсомолки!.. Ну що?
— Ми боїмося! Може б, ми втекли.
— Га?
— Чи буде наше місто здаватися ворогу?
— Яке місто? Як ви смієте? Хто вас прислав? П'ята колона?
— Так ми?..
— Паніку сіяти!.. Алло... Алло!
— Ми...
— Вийдіть зараз же з кабінету, щоб я вас тут не бачив!
Це місто ніколи не буде зайняте!

Лиманчук метушився по кабінету, мов поганенький актор по провінціальній сцені:

— Ідіть!
— Ну, спасибі вам.
— Ніколи, чуєте? Ні за що! Не вийде!
— Неправда. Не слухайте його, товаришки, — сказав Василь Кравчина, увійшовши до кабінету. Він чув лише останні вигуки голови, але йому зараз вже була ясна

вся картина розмови цього отця міста з своїми нещасливими громадянками.

— Неправда. Це місто ми покидаємо. Тікайте, дівчата. Поки не пізно — тікайте, бо горе вам буде.

— Ви хто такий? Як ви смієте? Ви знаєте, що за це?.. — хорохорився голова, рвучи на дрібні шматочки якісь секретні папери. Він був великим любителем різних секретних паперів, секретних справ, секретних інструкцій, постанов, рішень. Це возвишало його в очах громадян міста і надавало йому досить довгі роки особливої респектабельності. Він засекретив ними свою провінціальну дурість і глибоку байдужість до людини. Він був позбавлений уяви, як і всяка людина з сонним в'ялим серцем. Він звик до своєї посади. Йому ні разу не приходило в голову, що по суті кажучи, єдине, що він засекречував, це була його засекречена таким чином дурість.

— Що ти мелеш оцим комсомолкам? Що ти брешеш? Для чого? Во ім'я чого ти брешеш, гад? — Василь Кравчина був темний як ніч. Непоправимий промах, навіть не промах, а злочин, що заподіяв він Олесі, не забравши її силою з собою, мучив його і не давав йому покою ні вдень ні вночі. Спантеличений і приспаний отакими холодними молодцями, що вигукували в кожному місті, мов папути, бадьорі вигуки, вроді: «Ніколи враг не пройде», вигуки, на які ніхто їх не уповноважував, він кинув при битій дорозі дорогоцінну свою долю — Олесю — і тільки зараз на довгих важких шляхах відступу, оглядаючись на всіх перехрестях, чи не летить десь до нього казковою птицею рідна його доля, тільки зараз відчув він уповні своє горе.

— Тікайте, сестри мої, тікайте. Бо прийдуть німці, понівечать вас, заразять хворобами, поженуть у неволю, а цей незгораємий шкаф, — показав Василь на голову, — що збирається тікати, повернеться потім та й судитиме вас за розпусту.

— Я вас заарештую! Алло! Алло! — загукав голова Лиманчук, смикаючи телефонну шворку і дмухаючи в телефон, мов у самоварну трубу. — Мене партія поставила!..

— Товариші, не могу. Не могу, точно. Вам понятно?

Товстуватий чоловік з двома шпалами доказував спокійно і лагідно, навіть з доброю усмішкою, немов досвідчений

вихователь вередливим дітям, що він не може їх взяти до свого грузовика, бо хоча грузовик його і напівпорожній, зате на ньому лежать секретні речі. Крім того, взагалі не можна брати нікого, що це заборонено наказом. Тому він радив не стояти на дорозі і не загрожувати йому, а пропустити.

— Понятно?

— Товаришу, — так візьміть дівчаток оцих-о і раненого, — просив Кравчина.

— Товаришу, я везу воєнний груз, поймайте.

— А я ранений, хіба я не груз?! Твою матір нехай, смотри! — І ранений в ногу Іван Запорожець почав хутко розбинтовувати свою ногу.

— Товаришу, ви мені цього не показуйте, ви не загрожуйте мені раною.

— Я не загрожую.

— Я принципіально не можу.

— Що?

— Так об'ясніть нам.

— Товариші, діло не в рані, а в принципі, в приказі.

— Діло в стражданні! — сказала дівчина.

— Це не військовий розговор. Ви знаєте, які були випадки! Отак підвозили, а потім підвезені кидалися з ножами на спину.

— Товаришу, цей ранений — член ЦК комсомолу! Він не кине́ться.

— Не можу. Не можу!

— Вірно! Не беріть ні дівчат, ні мене! — сказав ралтом Іван. — Бо кинемось на машини і задушимо, як гадюку. Дайте йому дорогу! Котись!

— Давай!

— Товаришу командир, ну, що ви скажете? — звернувся Іван до Кравчини.

— Скажу, що війна буде довга. І крові нашої проллється багато, більш ніж би могло пролитись. І страждань.

Відходили бійці по брудному шляху, оглядаючись на захід в тяжкому смутку. І, проклинаючи свої недоліки, які здавалися їм справжньою причиною відступу на схід, не знали вони, як багато великих діл судилося їм звершити, як багато судилося пролити крові на безкрай своїй землі

і які холодні калькулятори дозуватимуть їхню кров у заморських кабінетах.

Орали землю в ярмах і шлеях. Шестеро в плузі, сьомий за плугом — Мина Товченик.

— Гей, гей! — поганяє Мина дезертирство і оточенство.

— Прав уже мовчки, не дратуй! — сердився в ярмі старий колгоспник Левко Цар.

Товченик. Тягни, тягни, бугай!

Нехода. Ой, яка ж пекельна мука!

Журавель. Ах, якби я був в армії. Хай би мене ранило, контузило в боях щодня, який би я був щасливий!

Товченик. Годі молоти чортзна-що!

Левко Цар. А чого тікав?

Журавель. Розгубився якимось і не міг понять сам себе. Броня тонка.

Чубенко. Еге. Крові злякався!

Левко Цар. Та не гарикай там...

Товченик. Но-о!

Левко Цар. Я не людина вже. Я кінь. Ганьба, ганьба... О ганьба... Дай перепочити. Падаю.

Товченик. Не дам. Стрілятимуть. Он уже дивляться, гади... *(Оглядається вбік)*.

Жандарми з автоматами доглядали оранку.

Нехода. Тягніть уже, чорти б вашого батька потягли!

Чубенко. Ой!

Цар. Ех, колись воно не так було. По-другому виховували.

Нехода. Краще?

Цар. Краще.

Нехода. Так чого ж вас так добре виховали, а ви нас так погано? Та ще й лаєтесь? Ага, мовчиш, стара собако!

Цар. А, глупак...

Нехода. Сам ти дурень!

Журавель. Ну годі там!

Чубенко. Таж колись в історії, кажуть, теж запрягали нашого брата не раз...

Товченик. Но-о! Годі вам тут сторію товкти!

Левко Цар. Я думаю, що такого ката, як наш староста Лаврін Запорожець, так, мо', ще й сторія не знала.

Товченик. Самі вибрали.

Нехода. От каїн! Отак людей мучити в ярмах!

Чубенко. Гірше Заброди. Камінь не людина.

Величезна згряя вороння піднялась над соняшниками і затулила небо.

Чути — «кра-кра-кра!»

— Пожалійте людей, тату. Що ви робите? — Олеся підійшла до батька-старости рішуча й схвильована.

— Яких?

— Нащо ви людьми орете?

— Вони мене на це обрали.

— Як на це?

— Чого вони хотять?

— Вони не хотять ходити в ярмах!

— Нехай не ходять.

— Ну, тату!

— Я тебе питаю, чого вони хотять?

— Я не знаю.

— А ти взнай. Заступниця.

— Я вже не можу людям в очі дивитись. Вони нас ненавидять.

— А кого вони люблять?

— Тату! Що з вами?

— Я тебе питаю, що вони люблять? Заступниця!

— Вони в ярмах...

— Не хотіли ярем, треба було битися за волю.

— Не могли всі битися...

— На жаль, це так. Але будуть битися. А хто не буде — вмире.

— Тату, вони вас уб'ють.

— Знаю. Така вже моя гра. Не вони вб'ють, уб'ють німці. Не вб'ють німці, наші, повернувшись, уб'ють. Фашистський прихвостень... Жалько людей... А мені себе жалько. На мене, проклятого, повісили все зло. Староста-собака! Староста-кат! А там, дивись, сини одмовляться!

Щось постукало в двері.

— Вийди з хати.

Ввійшло до хати двоє незнайомий людей. Стемніло. Розмовляли пошепки.

У застінку били й катували людей. Чути було крики і стогін. Постріли, і падіння, і вдари об стіну. Когось виносили і викидали в яму.

Ернст фон Крауз з'явився в дверях. Він був мокрий од збудження і важко дихав. Ніби це не він катував людей, а його самого пекли огнем, і розтинали до нестями. Очі його горіли, як у хижого звіра, і тремтіли білі губи.

— Васер!..

Він почав митися холодною водою, вигукуючи по-німецьки якісь огидні лайки. Поліцаї стояли коло нього мокрі од жаху. Він сів і застогнав, майже непритомний. У нього почався сердечний припадок. Він велів покликати Заброду. Ввійшов Заброда.

— Мовчать?

— Так, клянуся, господин полковник, ваше високоблагородіє, клянуся вам каторгою, богом, це все робота Запорожця.

— Що ти знаєш?

— Нічого не знаю.

— У... — Крауз вистрілив у Заброду, але пострілу не сталося, і він шпурнув порожній револьвер прямо в лице Заброді.

— Я не сплю ночами. Я заганяв усю поліцію. І хоч би тобі що-небудь. Нічогісінько. Орють у ярмах, молотять, а хліба нема, корови пропадають, і все мовчить, і проклинає ніби Запорожця, і щось тут є, от-от-отот!..

Фон Крауз знову спалахнув і кинувся на Заброду.

— Я тебе повішу. Чуєш? За що я тобі дав землю? За вийовану кров'ю моїх солдатів! Свиня! Щоб тебе, паршивого куркуля, даром годувати? Гунд!

І старий катюга Ернст фон Крауз так застукав об стіну головою Заброди, що стіна затряслась.

— Клянуся, Запорожець... Запорожець... — стогнав Заброда. Ернст фон Крауз задихався од люті.

— Фатер, заспокойся, що ти робиш? — вбіг Людвіг. Одштовхнувши Заброду, він обняв батька.

— О мій хлопчику, майн лібе кінд, — розм'як якось Крауз, — ніхто нас, німців, не розуміє, ніхто! Ай!!!

Фон Крауз увійшов до Лавріна Запорожця чистий, гарно вдягнений, з пакунком.

Крауз. Здрастуй, Лавріне! Як твоє здоров'є?

Запорожець. Драстуйте, господин полковник.

Крауз. Не господин, а по-українському — пане полковник.

Запорожець. Звиніть, ми люди прості, до панства, казав той, не той.

Крауз. Як жінка? Видужує?

Запорожець. Помаленьку.

Тетяна. (З-за стіни). Спасибі.

Крауз. А, фрау Тетяна... Як діти?

Тетяна. Ох!

Запорожець. Та хто ж їх знає? Десь...

Крауз. Б'ються. Десь уже на Уралі.

Запорожець. На Уралі?

Крауз. Еге. Шкода, коли б...

Запорожець. О, коли б вони були тут, все було б по-другому. Вони б усім показали дорогу.

Крауз. Я чув, один вернувся і ховається.

Запорожець. А, балакають.

Крауз. Жаль, хм... До чого народ зіпсовано! Все доносять. Клевещуть один на одного.

Запорожець. Від дурості.

Крауз. Да... Дивлюсь я оце на молодь. Погана молодь пішла. Легковажна. Це тільки ми з тобою розумієм, старики. Га?

Запорожець. Та таке якесь дійствітельно.

Крауз. Повна розпуста. Ну, повна розпуста. Матеріалісти.

Запорожець. Еге.

Крауз. Ти повіриш, у нас уже є офіцери, що не вміють писать грамотно. Єдиний ідеал — нажива.

Запорожець. Та в нас теж чогось би там такого, так не дуже, ну, звісно, всякі.

Крауз. Да?

Запорожець. Один за другого не того...

Крауз. Не що?

Запорожець. Не думають про хороше. Ну хоч плач.

Крауз. Хліб ховають. Заброда каже...

Запорожець. Пусте.

Крауз. Зникають в ліс.

Запорожець. Да ні, поки всі дома.

Крауз. Боюсь, як би чого не сталося.

Запорожець. А що?

Крауз. Зараз набираєм до Німеччини на оборонну роботу.

Запорожець. Чув.

Крауз. Ой, боюсь, щоб не довелося вішати. Закон!

Запорожець. До цього, бачу, йде.

Крауз. Да? Ти мене розумієш, отже?

Запорожець. Я й сам от думаю, що слід було б урятувати й послати до Німеччини сотню молоді на роботи.

Крауз. О, Лаврін. У тебе розум, як у німця.

Запорожець. А...

Крауз. О, ти у нас далеко підеш.

Запорожець. Ось я склав список. Тут самі здорові і красиві. Натє!

На другий день затужила вся вулиця. У село в'їхав Людвіг Крауз з чималим загоном жандармерії. Автомашини з кулеметами розташувались на всіх виїздах з села, люди в тривозі визирали з вікон.

Христя вбігла до Олесі в сіни, вся в сльозах.

— Тіточко! Тітко Тетяно!

Олеся вибігла з хати.

— Олесю!

— Христе!

— Олесю, людей забирають до Німеччини!

— Що ти?

— Батько твій. Чула?

— Що?

— Список склав, і я в тім списку!

— Хто тобі казав?

— Павло.

— Бреше!

— А йому Заброда, начальник. Он як! Чому я в тім списку? Га? — Христя дивилась на Олесю з неприхованою ненавистю.

— Христе!

— Чому тебе нема? Людей продає?! Вислужуєтесь?

— Христе!..

Заброда стояв перед фон Краузом і тремтів.

— Коли ти появився, тоді коло річки, пам'ятаєш, я зразу побачив, що ти мерзотник, — говорив Крауз, розглядаючи Заброду з деяким здивуванням, як не зовсім зрозумілий людський феномен.

— Але я ніколи не міг подумати, щоб твоя твариняча, та навіть не твариняча, чорт тебе знає яка, мерзота, ненависть і зло доходили до цього. Ти мене розумієш?

— Нікак нет!

— Ху-х!..

— Нащо ти вислужуєшся передо мною? Нащо ти з такою радістю доносиш на людей, виколупуєш їхні старі мізерні злочини, помилки?

— Я ненавиджу Радянську владу.

— Але ти українець?

— Так точно!

— Так як же ти?.. Ми ж твої вороги... Ми ж завоювали вас... Пам'ятаєш, Людвіг, я тобі казав... Ось чистий зразок, — звернувся Крауз до Людвіга. — Як ти можеш?..

— Клянусь честю!..

— Мовчать! Він буде мені говорити про честь! Нащо ти набрихуєш на Запорожця? Мовчать! На. От список всіх людей, що слідує вирядити до Німеччини на роботи. Годі байдики бити! Знаєш, хто склав? Запорожець. Єдина чесна людина в селі. Сволочі!

— Дозвольте, — сказав Заброда, проглянувши список.

— Ну?

— Вбийте, не вірю Запорожцю. І вам не раджу.

— Що ти знаєш?

— Поки що нічого.

— Ти диявол.

— Ваше високоблагородіє, — стрепенувся раптом Заброда. В його похмурих очах засвітився якийсь намір. — От

коли він увійде у хату і впише в список свою дочку, єдину дочку, тоді називайте мене дияволом, сатаною, чим хочете. А поки я бачу, що цього нема, дозвольте мені думать...

— Інтересно. Га? — переглянулись німці. Тут Лаврін Запорожець не витримав і постукав у двері. Він чув за дверима слова Заброди.

— Що тобі? — нахмурився Крауз.

— Я прийшов сказати вам про одну свою помилку, — тихо промовив Запорожець, підійшовши до Крауза. — Народ хвилюється, і це моя вина. Я ж дочку свою не вніс до списку. Признаюсь, пожалів. Батьківська слабкість. Простіть.

— Що ти, Лаврін?

— Пишіть дочку. Сила прикладу — велике діло! Пробачте, що збагнув не зразу.

— О Лавріне, ти переміг мене, — сказав схвильовано Крауз. — Я хотів просити тебе про дочку.

Крауз поглянув на Заброду. Заброда зблід увесь і тяжко задихав.

— Тату?!

— Чув.

— Скажіть, що це неправда!

— Ні, доню. Це правда. Збирайся у дорогу.

— Мамо!

— Лавріне! Що ти робиш? — Тетяна стояла в дверях худа-худа, жовта.

— Помовч, Тетяно. Олеся поїде до Німеччини.

— На загибель?

— Ні... Олесю, вийди з хати... — Олеся вийшла в сіни. — Коли одвезеш Олесю на станцію, не вертайся в село. Все може бути.

— Що ти?

— Й ця хата може скоро згоріть.

— Лавріне!

— Мовчу.

— Я не поїду! — закричала Олеся в дверях.

В хату ввійшов Мина Товченик.

— От світ настав! За границю не хочуть їхати. Там же люди які та декалони! Хоча вже ми, говорять, зараз заграниця, га? Гутен таг вам з маком!

— Мина. Ти чув таке?.. — затужила Тетяна.

— Ну? — сказав Мина, підійшовши до Лавріна і ніби катуляючи його од Тетяни.

— На, ховай, — тихо сказав Лаврін. — Не жалій ні коней, нічого, чуєш? Знайди і передай, щоб зразу виходили, як тільки прочитають.

— А куди виходити?

— Там все написано. Пам'ятай, Мина, у твоїх руках судьба. На посвідчення на подорож.

— Куди це ти? — спитала Тетяна.

— Не твоє бабське діло. Ауфвідерзейн, — сказав Мина і з таємничим виглядом вийшов з хати.

Повернувшись додому, він звелів своїй дружині Одарці подавати обід, а синові звелів спішно запрягати коня.

— А куди це ви, батьку, їдете? — спитав Мину з сіней молодий його син, поліцей Устим.

— Не твого поліцейського ума розпорядження, — одповів Мина, доїдаючи свій обід. — Іди запрягай!

— А що пак це за бомага у тебе в шапці? — спитала стара Одарка Товчениха, готуючи коло печі харч на дорогу.

— Знов-таки не ваше діло, — озвався з-за столу Мина.

Устим вийшов запрягати коня, а за ним і його приятель поліцей Павло Хуторний, забравши непомітно листа.

Незліченними ешелонами вивозили в Німеччину українських людей. Горе розлилось по недобитих вокзалах і стогін розлук.

Олеся притулилась до матері і, цілуючи худу воскову материну руку, промовляла тихо, утопаючи в нестерпній тузі:

— Прощайте, матінко моя рідна, не забувайте мене, не забудете? А коли вернуться наші з війни, передайте... Ой, не вернуться, мамо...

Олеся плакала. Вона відчувала своєю чистою дівочою душею, що вже ніколи не побачити їй своєї тихої доброї матері.

— Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірніми й ранешніми, щоб обминуло тебе горе лихе і лихая поруга. Щоб вистачило тобі силоньки у неволі, щоб не покинула тебе надія, голубонько моя... — тужила мати Тетяна Запорожчиха, пригортаючи до себе дочку востаннє.

— Не вернутися, мамо. Не побачу я вже ні Романа, ні Василя... Рознесе нас по всьому світу, хто збере нас, матінко? Хто? Хто нас покличе? Мамо, мамо!

— Збере. Вір, донечко, як би тобі не було важко, вір, надійся, віруй, дитинонько моя.

— О матінко, які ж ми нещасливі! Яка нещаслива земля наша!

Плакали люди навколо. Прощалися матері з дочками, сестри з братами-каліками та малими дітьми.

Плакали обідрані, покинуті діти, розлучалися з матерями, розкидало їх на всі сторони.

Щоб цілий, може, вік уже шукати одне одного у розпачі, і не знайти до смерті, і сліду не лишити ніякого.

Одні лиш тупоголові німецькі вбивці спокійно походили поміж нещасними і заганяли їх по вагонах, як худобу. Та оркестр на вокзалі заглушував плач і одчайдушні крики людей. Свисток. Останній вибух розпачливого крику з вікна. Хтось упав на рейки. Рушив поїзд.

Шість матерів убогих упали на рейки, піднявши руки до неба. Поїзд не спинивсь. Та з півдесятка чоловіків тут же розстріляли, між іншим, для порядку.

Грає оркестр.

Поїзд, переповнений невольницями, побитими чоловіками, кіньми та биками, рушив на захід.

Пропливали широкі сірі неорані українські лани, розбиті вокзали, зруйновані міста і чорні вікна спалених домів. Тетяна стояла мов кам'яна, коли підійшов до неї поліцай Іван Гаркавенко.

— Тікайте, Тетяно Остапівно! Дядька вашого заарештовано.

Коли жандарми поставили перед фон Краузом Лавріна Запорожця, побитого, у порваній одежі і знесиленого нерівною боротьбою, Ернст фон Крауз трохи не збожеволів

од казу. Проте він стримав себе, почуваючи, що одна хвилина гніву вже може погубити його. Важко дихаючи, блідий, він дивився на Запорожця і довго не міг вимовити слова.

— Ти зібрав сотню юнаків і дівчат, щоб відправити їх в партизанський загін? — спитав він несподівано спокійним звичайним тоном.

— Да.

— Ти послав партизанам ось цього...

— Да. Цього листа я послав до партизан, щоб вони знищили по дорозі охорону і забрали до себе молодь.

— І твою дочку?

— Да.

— Молодь і дочка виїхали до Німеччини, хата твоя спалена, жінка вбита.

— Знаю.

— Ти страждаєш?

— Ні.

— Чому?

— Я тебе ненавиджу.

— Слухай. Я не буду тебе бити зараз. Я втомився сьогодні од биття, — сказав Ернст фон Крауз. Він знову був мокрий од поту і блідий. Його душила жаба. Він задихавсь. — Я апелюю до твого розуму.

— Я мовчатиму.

— В даній ситуації ти не маєш підстав так відповідати. Війна є війна. Скажи, де партизани і хто тут з ними зв'язаний. Тоді я тебе тихо повішу, ай... ух-х!

— Я мовчатиму.

— Ай... Ну тоді до завтра. Завтра я матиму свіжий гумор. — Фон Крауз підвівся і поволі підійшов до Запорожця. — Я сам виколю тобі очі, обрубую руки і ноги і одріжу язик. Я не можу просто обійтися з тобою. Я маю свій престиж, а ти, о, ти неабиякий клієнт.

— Иди ти к такій матері, чорт би твою душу побрав нехай.

— Ай, як я ненавиджу тебе, слов'янська собака! — важко задихав фон Крауз. — Ой, хоч би мені вибратись з проклятої цієї країни!

— Не виберешся.

— Помовч. Все одно не застрелю. Буде завтра так, як я сказав...

— Посадити на ніч за дріт! — наказав він жандармам.

Часом уночі заграви пожеж освітлювали поїзд.

Тоді ревли бики в вагонах і ржали коні у тривозі.

І дівчина Христя, висунувши голову з вікна, кричала в степ у розпачі:

— Прощайте!

Поїзд співав недолю по степах, по горах, по долинах:

Усі гори зеленіють.
Тільки одна гора чорна.
Тільки одна гора чорна.
Там орала бідна вдова.
Чорна хмара наступала,
Сестра з братом розмовляла.

У товарних вагонах співають дівчата, притулившись одна до одної.

Ой братику, голубоньку,
Прийми діток на зимоньку.

Співала й Христя і, співаючи, думала гірку свою думу. Розтерзану її душу мучили горе і зло на недолю, на весь проклятутий світ.

— Так... Скажи мені, брате-герою. Скажи мені, сестро-покритко! — промовила вона, немов складаючи пісню про себе.

— Ну, годі, Христе, давайте заспіваєм веселої. Все одно вже. Ну! — розважала її Олесь і, щоб розвіяти тугу, почала:

Летіла зозуля через мою хату,
Сіла на калині та й стала кувати.

Дівчата підхопили. Вийшло ще сумніше.

— Раби.... Розженуть нас по чужих світах, мов чайок у бурю. Буде нас по горах, по долинах, по чужих країнах, — не втихала Христя.

— Христе, тікаймо! — твердо й рішуче прошепотіла до неї Олесь.

Вечоріло. В концентраційному таборі в проваллі за селом невідьники позалазили в норі і ляскали зубами од холоду. Під осіннім холодним небом табір здавався великим кладовищем розритих могил, де лежали на дні живі небіжчики. З одної могили тихо підносилася вгору пісня про горе. І не про людське, цур йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, що давно-давно колись вивела була чаєнята при битій дорозі. Про далекі чумацькі шляхи і про веселих, безжурних ніби чумаків, що все співали собі, за волами йдучи, та й зігнали чайку, чаєнят забрали. Як билася чайка об дорогу, як припадала вона до сирієї землі, як жалібно благала співців подорожніх: «Ой верніть мені чаєнята, я їх рідна мати». Над табором стояв солодкуватий трупний сморід і великий невимовний смуток.

За колючим дротом сидів Лаврін Запорожець і плавав.

На темне небо повиходили зорі.

Запорожець подивився вгору. Небо було велике, урочисте, вічне. Далекі зорі освітлювали його холодним байдужим світлом. Почуття вічності і безмежності світу спустошило його трудну душу і трохи заспокоїло.

«Що смерть моя і смерть моїх дітей? — думав Запорожець. — І що мої мізерні муки, коли зникають в небуття тисячі наших людей. Гинуть родини, гинуть роди без числа і краю...»

— Лаврін... Лаврін... — неначе почувся йому здалека жіночий гук.

Запорожець підвівся і став прислухатись.

— Лаврін... Це ти, Лаврентій? Я принесла тобі їсти! Хліба, картоплі і гниличок...

Він пізнав голос Мотрі Левчихи. Вона притаїлась десь у кущах і тихо-тихо гукала.

— Я зараз покладу коло дроту і втечу. А ти забери та нікому не давай, наїдайся, чуєш? А ранком доїси, дужчий будеш, чуєш?

— Чую, — глухо відповів Лаврін.

— Дивись, я біжу, — тихо погукала Левчиха. І вибігла з кущів просто до нього.

Прогримів постріл — р-р-р...

— Ай! — неначе злякалась Мотря і швиденько упала мертва в пісок. Вузлики пролетів з розгону трохи вперед і впав коло дроту.

І даюча права рука її теж простяглася з розгону вперед і поникла. Запорожець припав до землі і швидко поліз до дроту. З усієї сили він простяг руку до хліба і не дістав.

— Тітко, — прошепотів він, хватаючи пальцями пісок.

Не вернемось, чайко, ти матінко наша.
З'їли твоїх чаєняток, добра була каша.

Розносився з ями над табором тихий чумацький рек-вієм. Невмирущий голос сивих століть лунав у темряві над терновими дротами.

Над мертвою Левчихою стояв Максим Заброда. На грудях на ремені блищав у нього автомат. Запорожець встав, і вони зразу впізнали один одного.

— Гарно співає недоля, — тихо сказав Заброда. — По собі знаю. Співав я оце в Сибіру по ночах, ой як співав! Де той і голос брався. Було, всі люди плачуть.

Заброда переступив через труп Левчихи і підійшов до дроту.

— Сьогодні б не мішало затягти й тобі що-небудь, га? Прийшов послухати. Заспівай що-небудь, чуєш?

— Се ти вбив? — тихо спитав Запорожець.

— Кого? — Заброда оглянувся. — А, Левчиха... Та що Левчиха? Мені тебе ось жалько. Ой, болітиме, Лавріне! Зірвуться з твого язика і партизани, і зброя, та буде пізно. Жалько.

— Не треба мені твого жалю.

— Така душа в мене. Ненависть моя до тебе, Лаврін, давня, — як старі пранці, а от прийшов твій смертний час — жалько... Мо', щось придумаєм, га? Скажи, де партизани й зброя?

Заброда близько-близько заглянув Запорожцю в очі. Запорожець зціпив зуби:

— Иди од мене, сатана. Иди погавкай офіцеру, що на мені землі ти не заробиш. Иди!..

— Ну, що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу. А я, дурний, подумав був...

— Що? Заробить на партизанах? Йуда!

— Еге. Христос найшовся. Я вже заробив і так немало в Сибіру. Хто мене туди загнав з батьками? Хто?

Заброда підняв кулаки і весь затрусився.

— Зводив ти зі мною рахунки по Марксу за століття... Тепер я з тобою по Гітлеру зведу. Ось завтра буде мій ювілей, зап'єм совіцьку владу і Левчиху...

Левчиха лежала маленька і чепурненька у святковій одежі. На ній була чиста сорочка, яку вона давно вже тримала у скрині про смерть, і старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна у синіх дрібних квіточках. А на шії навіть низочка дрібного коралового намиста з дукачем ще з дівочих літ. Вона немов передчувала свою смерть. Вічний покій вже розливався по її чолу. Воно ніби світилося у присмерку.

— Бач, паскуда, прибралась, мов на Паску!

— Не смій так говорити про неї, чуєш! — розгнівався Запорожець. — Не смій, вона свята.

— Хто?

Заброда кинув на пісок автомат і підійшов до самого дроту.

— У ти... боїшся?

— Хто-о?..

Далі вони не витримали і вчепилися, схопивши один одного за руки через дріт. Вони почали ламати один одному руки і пальці. Потім вони обнялися і довго душили один одного через дріт.

— Тихо, не хрипи! Тихо!..

— Тихо! Чуєш?

Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про владу, про землю, про соціалізм. Говорили про куркулів, про заслання, про страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради.

Вони плювали один одному в очі Сибіром і стражданням, голодом і смертю. Вони плювали один одному в лице Гітлером, німецькими погромами і пожежами, шибеницями, рабством і шаленою ненавистю до Гітлера усього світу. Ненависть розбушувалася в їхніх полум'яних душах і виривалася з них страшними вибухами одна проти одної.

Вони були один одного важкими іржавими уламками своєї важкої історії і стогнали обидва від ударів. Вони то одходили один від одного, то сходилися зовсім близько, і промовляли один до одного, і знову хватили один одного, і вдвигалися один одному в блиск очей і зубів у темряві.

Вони давили один одного і притискали груди і голови до дроту, і колючий дріт вгрузав у їхні чола, і кров стікала з них, і ненависть, і пристрасть.

— Тихо, тихо...

Вони говорили про Москву, і коли Заброда сказав, що Москва вже здалась, Запорожець з усієї сили ударив Заброду, кулаком у лоб так, що іскри полетіли з нього, як з труби.

— Брешеш!

— Не брешу... Сам чув по радіо... Пусти!

— Бреше ваше собаче радіо!.. Чуєш, кажи, що ти брешеш? Кажи, або я тобі зараз голову одкушу!

— Пусти!.. Ай!..

— Не пущу! Подай мені хліб! Подай мені хліб, кажу тобі!.. — хрирів Запорожець.

— Не подам... тихо...

Вони говорили то тихо й поволі, ніби нехотя, утомившись, і тоді слова виривались з їх уст, як одинкові постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала знову роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленими ураганами словесного вогню.

Тоді піна закипала у них на білих губах і бризки вилітали з уст і здавалися іноді іскрами, як у розлютованих драконів.

— Пусти мене!

— Пусти! Ай, ай, а!..

Часом вони з високих верховин свого двобою падали, очевидно, од великої втоми, до звичайних образ і диміли один на одного гидкими брутальними лайками.

— Пусти... твоєї матері! Пусти, не души мене... пусти, ну, жидівський батько! Злидень!

— А... Німецький пес... Лакиза німецька... Ай... Пусти!..

— Ага, просиш, гаде?... Ось завтра повитягаємо з тебе жили. Наріжемо зірок з твоєї клятої шкіри.

— Ріжте, чорт вашу душу бери.

— Сам буду різати. Чуєш? Упаду перед офіцером на коліна, випрошу. Сам!..

— Слухай, ворогу мій. Ти ж людина. Подумай...

— Ці самі слова я тобі теж колись говорив, коли ти виселяв мене до Сибіру.

— То була наша внутрішня справа. А зараз Батьківщина гине, Україна!

— А що мені Батьківщина?

— Батьківщина — все!

— Га? Все? Я все віддам, аби помститись на тобі за свою образу!

— О, самогубець клятий!

— Я жертва класової боротьби. Я в'язень!

— Якщо ти людина, а не диявол, то мусиш знати, що часом в'язні й судді повинні битись поруч, коли Батьківщина гине!

— Хай гине, хай!

— Слухай, нечиста сило, невже тебе породила земля наша? — Запорожець відштовхнув Заброду.

— Що ж ви наробили, німецькі запроданці? — сказав Запорожець, коли Заброда підвівся і знову підійшов до нього. — Звідки ви налетіли, чорні круки? Чуєш, темна сило? Все одно ж пропаде ваш Гітлер. Дарма що я загину, не страшно мені смерті. Чуєш? Та страшно мені, коли подумаю, де ж погниють кості обдурених Гітлером бідних селянок наших? У яких Африках, в яких Скандінавіях? У яких пісках та в чийх морях?

— У Сибіру, — глухо промовив Заброда і схопив Лавріна за руку.

— У... Пусти, не крути руку, німецький раб!

— Хто раб? Я раб?

— Ти... А ти думав, хто ти?

— Я...

— Ага. Плачеш?

— Я не плачу. Сам ти плачеш, гад! Чого ти плачеш? Оплакуєш долю, проклятий.

— Іди геть! Я не хочу говорити з тобою, — сказав Запорожець. — Облиш мене одного. Я хочу перед смертю трохи подумати. Іди. Я хочу очиститись од твого дотику. Я народний партизан, чуєш? А ти... труп. Мертвий ти!

Запорожець подивився на Левчику.

— Подай мені хліб, чуєш! Хліб подай! Я його не буду їсти. Я поцілую його.

— Не подам!!! — осатанів Заброда і почав шалено топтати вузлик з чорним хлібом і мертву Левчишину руку.

Запорожець неначе скам'янів увесь. Він побачив свою смерть — ось вона, топчеться зовсім близько, люта, невблаганна. І стрепенулася у Запорожця нелюдська жадоба життя. З широких українських степів, з ярів і темних байраків повіяло на нього смалятиною історії, головешками, димом і кривавою парою.

Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він в одну мить ніби возвівся в якийсь надзвичайний ступінь, близький до вибуху.

— Стий, собако! Не смій топтати! — прохрипів він і страшно блиснув очима.

Заброда спинився.

— Га?.. Ага!.. — несамовито агакнув він, роззявивши рота, і повернувся до Запорожця.

І кинулися вони на дріт іще раз мовчки, ударились грудьми, обнялися, і ось тут тільки Заброда відчув, що він загинув.

Це був уже не той Запорожець. Немов залізними обценьками вчепився він в Заброду, обняв його, зірвав з землі, підняв, тяжко хекнув, з усієї сили шарпонував на себе і притис горлянкою до дроту.

Порвався дріт. Тоді, вхопившись голою рукою за порвану дротину, Запорожець закрутив її навколо Заброди і зав'язав йому на жилуватій шиї смертний вузол.

Потім він кинувся на дріт. Залізні колючки впивалися йому в босі ноги, в руки, в груди. Вони рвали, роздирали в шмаття його шкіру, але він не помічав уже нічого.

Він виривався на свободу.

— Гальт! — гавкнув з-під дерева Людвіг Крауз і, витягаючи поспішно з дерев'яної коробки маузера, кинувся до

Запорожця. Він не сподівався такого повороту дії. Запорожець стояв уже на загороді.

— Гальт! — гукнув він ще раз уже коло самого дроту і прострелив Запорожцеве обличчя майже впритул. Стріляти вдруге йому вже не судилось. Блискавичним стрибком Запорожець насів йому зверху і вбив одним ударом кулака у вухо. Удар був такий страшний, що офіцер умер в одну мить.

Але Запорожець уже не міг спинитися. Він виплюнув офіцеру в лице десяток своїх зубів і бив його по мертвій голові з нелюдською силою.

Заторохтіли постріли. Тоді Запорожець схопив Забродин автомат і випроставсь — увесь в крові, гарячий і напхнений.

— Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий! Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей!

— Гальт! — кричали німці в вартівні.

— Розгинайте спини! Ламайте дроти!

— Не тікайте, дядьку. Стріляю! Що ви робите?

— Гальт! Гальт!

— Не тікайте, бо ми пропали! Не тікайте, стріляти будем! — кричали поліцаї.

— Ура-а-а! — загриміло в таборі.

— Вперед, брати! Ура-а-а!

І вилізло з могил, з печер, із ям все, що було за дротом, все розігнулось, встало і ринулось на дротяний паркан з такою силою, що він упав і вгруз в пісок під тисячами ніг в одну хвилину.

— Свобода!

Уже передні лави досягли кущів, коли ж ударили з кущів з десятка автоматів в саму гущавину людську. Множество людей покотилося додолу, застогло. Дехто у темряві спинивсь.

— Не спиняйтесь, не спиняйтесь, бо пропали всі!

— Слухай, — гримів Запорожець, — слухай!

Такого ще не бачив ні український місяць, ані зорі. Запорожець один знищив половину ворожих автоматників! Для нього ніби не існувала темрява. Він бачив усіх і все. Він виводив людей на волю, туди, де було закопано зброю.

— Ні кроку назад! Вперед, за мною, вперед!
— Стій, назад! Не губить нас! Назад! Стріляємо! Огонь! —
ревли поліцаї.

Ніхто не відступив, ні одна душа. Так хотілося жити. Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не уміючи, перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою.

Тільки деякі, у кого од голоду не вистачало сили чи пристрасі, чи хто був ранений, ті не змогли перемогти свого невміння плавати. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть. Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що линуть вони на свободу, і радість не покидала їх до самісінької смерті.

І тільки де-не-де виринала трудяща рука, ніби посилавши живим свій останній привіт.

— Прощайте!.. Потопаю...

Олеся й Христя бігали у тісних містечкових провулках біля станції. За ними гналася німецька сторожа. Ось вона загнала їх у завулок і схопила.

— Ви чого не хочете їхати до Німеччини? — спитав станційний жандарм, коли їх обох привели до поліції.

— Так тепер же й тут Німеччина, — сказала Христя.

— Так. Але вам тут нічого робити. Тут не буде ні фабрик, ні заводів. Все там. Треба там працювати, щоб скоріше перемогти ворога.

— Якого?

— Червону Армію.

— Так вони ж свої.

— Роздягніть їх і дайте по двадцять гарячих.

Поліцаї кинулись до дівчат.

Уночі вони знову впали з поїзда на ходу. Вони бігли довго по полю, потім байраками, долинами до лісу. За ними гналися. Вони падали, біжучи, й знову бігли. По них стріляли. Вибившись з сил, вони стали й підняли руки вгору.

Вони знову їхали в поїзді з іншими дівчатами, коровами, кінями. Довжелезними поїздами вивозились до Німеч-

чини невольники з української землі. Ешелон спинився на маленькій спаленій станції поруч з другим ешелоном, що теж тягнувся на захід.

З товарного вагона виглядали чоловіки. Жовті, виснажені, неголені, биті полонені люди з концентраційних таборів, оточенці, дезертири й так собі небораки, позбавлені волі й закону, вивозились на тяжкі й небезпечні роботи до Німеччини.

— Здорові були, дівчата! Звідки будете? Чий? — спитав через вікно один молодий чубатий парубійко. Він ще не втратив парубоцького форсу. Любив він дівчат, та й пісні ж знайомі. Згадалась йому вулиця, веселі ласкаві дівчата, пісні на колодах, місячні ночі і ясні зорі.

— Чий будете?

— Фашистські! — сказала Христя.

— О?!

— А ти думав твої, сукин ти син нехай? Блазень, дезертир смердючий!

— У, подумаєш!.. — образився парубок. — Ми таких, як ви...

— Що? Хам ти проклятий!

— Оте саме.

— Що? Покидали для бардаків, сукин ти син нехай, раб.

— Иди ти, барахло... Я пленний, — зніяковів «кавалер».

— Ух ти... пленний! А чому ти пленний? Крові злякався? Оборонець батьківщини! «Чий ви, дівчата?» — Кавалер... У, гадина! — Христя тремтіла од ненависті.

Увесь свій біль і кричущий протест проти безпросвітної недолі, в яку ввергнули її оці «пленні», лайдаки-безбатченки, сліпоголові, весь гнів своєї пристрасної натури вона обрушила на вагон невольників. У неї не було до них ні жалю, ні співчуття. Дурацьке запитання і той блюзнірський тон, яким воно було вимовлене, обурили її. Вагон стояв перед нею, як образ не тільки біди й недолі, а й гіркої якоїсь, смутно здавалося їй, провини.

Німецька варта з приємністю слухала оцю сварку і, хоч не розуміла ані слова, дивилася з презирством на обидва вагони.

— Та годі-бо, Христе, — стримували Христю дівчата. — Ех ви, і сорому у вас немає, — докоряли вони чоловікам.

— Дезертири! — кричала Христя. — Як ви смієте мені в очі дивитися?!

— Іди ти!.. — гримнув хтось з чоловічого вагона.

— До німців їду в неволю, будь ви прокляті нехай! — кричала Христя уже на ходу поїзда, висовуючись з вікна вагона.

— Як я ненавиджу їх, Олесю! — сказала Христя, обернувшись до Олесі, коли поїзд минув станцію. — Щоб отак опуститися!

— Христе...

— Нащо вони тікали, скажи мені? Нащо вони кинули нас так легко на знущання ворогу? Чому вони не вмерли в боях, щоб я плакала й молилася на них?

— Так уся Європа, кажуть, здалась, — сказала Олеся.

— Так то Європа, а то ми... Ай! Ну, де їхня гордість? Де їхня мужність? Хто їм це простить? Скажи мені! Ми ж тепер пропали? Що, не правда? Скажи мені, Олесю, правда?..

Христя засипала Олесю сотнями найболючіших запитань, що не давали ні одній дівчині ні їсти, ні спати, що мучили їх і доводили до відчаю і вчинків одчайдушних і жахливих. Цими запитаннями, мов отруєними стрілами, були поранені їхні змучені серця і розум.

— Ти що сказав тій дівчині, падлюка? — спитав «пленного кавалера» похмурий, виснажений і висушений пекельним внутрішнім вогнем Степан Сорока.

— А нехай не...

Сорока вдарив «пленного» з усієї сили в ухо так, що той, як сніп, повалився додолу.

— Що ти б'єш людину? — розгнівався один з невольників.

— Яку людину?

— Нащо ти людину вдарив?

— Людину? Тут нема людей. Тут раби, — глухо прогримів Сорока.

— Які раби? А ти чув, що вона йому сказала? — обурився другий гордий невольник.

— Для нас вже немає образи. Для вас і для мене...

— Олесю, я ненавиджу їх за погану війну, — шептала Христя, притулившись до Олесі. — Нащо вони кинули нас?

— Христе!

— Що, неправда?

— Неправда. Правда, та не вся. Це тільки половина правди, — сказала Олеся. — Та діло й зовсім не в тому, хто більш чи менш винен.

— Ну, а в чому ж?

— У нещасті, у роду... — Олеся нахилилась до Христі і взяла її за руку, мов хвору сестру свою. — В нашому роду. Ми жінки, Христе. Ми матері нашого народу. Треба все перенести, треба родити дітей, щоб не перевівсь народ. Глянь, що робиться. Множество мільйонів гине. За це ж вони вмирають, наші, як би там не бились. Я вірю, Христе, вірю! Нізачо не буде по-німецьки, нізачо!

Олеся майже крикнула останні слова. Очі її світилися глибокою вірою в життя, в торжество добра і перемоги.

— Я вірю! І ти вір, Христе. Вони тебе душать, а ти вір! Вони тебе б'ють, а ти вір...

— Олесю, коли в мене родиться їхня дитина, я її задушу! — раптом сказала Христя, відповідаючи собі на своє нестерпне запитання.

— Христе, ти?..

Христя упала на нари і глухо заридала.

— Німеччина! — кричала дівчина в вікно вагона.

— Остання українська станція! — сказав хтось у прочинені двері.

Заплакав, затужив вагон. Олеся й Христя глянули одна на одну.

— Чуєш? Чужа земля.

— А, прокляті, прокляті!..

Плакав вагон.

— Прощай, Христе! Прощай, я плавати не вмію! Що ж мені робити, Христе?! — тужила Олеся, бігаючи, заломивши руки, понад берегом річки, вздовж очеретів. Христя перепливала річку. Вона була вже посередині.

— Вони вже біжать до мене, Христе! — кричала Олеся. — Я чую їх свист! Мамо, матінко, Василю! — Олеся оглядалася навкруги.

— Ага, ось вона! Тікати?!

Три німецькі жандарми вхопили її й зірвали з землі. Олеся вирвалась од них і припала до землі. Вона хотіла взяти жменю землі. Вони схопили її за руки.

— Дайте мені хоч жменю землі! Прошу вас!

— Для чого?

— Рідна земля моя.

— Це наша земля, українська дура, — процідив крізь зуби жандарм і повалив Олесю. — Одійдіть...

Страшно помстився фон Крауз за смерть свого сина. Він власноручно перестріляв усіх поліцаїв, крім двох, Івана Гаркавенка і Устима Товченика, яким вдалося сховатися в кущах.

Спалили хатину Запорожця, за нею синову хату, братову. Потім німецькі наймити, ремісники і прикажчики кинулись до хат усіх, хто був у партизанському реєстрі. Клали цілі родини додолу в ряд і стріляли, підпалюючи хати. Вішали, регочучи од клінічної пристрасі, ганялись за жінками, однімали дітей у них і кидали в огонь. Жінки, щоб не жити уже на землі, не бачить нічого, не клясти, не плакати, плигали в розпачу в огонь услід за дітьми і згорали в полум'ї страшного німецького суду. Високе полум'я гуло у саме небо, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі солом'яні пласти огню, немов душі українських розгніваних матерів, літали в темному димному небі і згасали далеко в пустоті небес. Повішені дивилися вгору з страшних своїх шибениць, ще гойдаючись на них і одкидаючи на землю незабутні моторошні тіні. Горіло все село. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети, в потайні ями, — все загинуло.

Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садків, ні добрих лагідних людей. Одні тільки печі й печища білили серед попелу й вугілля та де-не-де висіли трупи на ушулах чи на грушах. Нікому було ні плакати, ні кричати, ні проklinати.

Світало. Тихо. Аж ось промчалися по мертвій вулиці два вершники туди й назад. В горіле селище в'їжджав невеликий кінний партизанський загін. Видно, здалека прибули народні месники. Коні були стомлені, в милі. Тільки

вершники не знали ніби втоми. Все оглядались, тримаючи наготові зброю. Стали. До тихої криниці під вербою, де колись Олеся воду брала, під'їхав вершник Роман Запорожець, командир партизанського загону.

Довго гуляв Роман по Україні, багато висадив у повітря мостів, поїздів, військових складів. Тисячі окупантів прокляли своє життя за одну-єдину зустріч з партизаном Запорожцем. Не многі б тополівці впізнали в ньому м'якого, веселого Романа. Сувора боротьба, і нечуване народне лихо, і народна кров, що повеліла йому виконання суворих своїх історичних присудів, поклали на ньому жорстоку свою печать. Це був воїн, безстрашний месник, подібний до прадідів своїх, ім'я яких він носив. За його голову покладена була фашистами висока ціна. І от, мандруючи в глибокий рейд, заскочив він до рідного села.

Рідне село! Чиє серце сина або брата не стугонить у грудях? Не рветься вперед? Не мліє в тривозі — де ви, де ви?!

— Гей! Хто живий? Озовися!

Ходить Роман серед трупів.

— Гей, хто живий у полі? Озовися!

Не обізвалася ні одна душа в полі.

Тільки одна душа обізвалася. Коли підійшов Роман до льоху і, відчинивши ляду, промовив до чорної ями свої слова, обізвалася з ями одна душа — материна. Кинувся Роман у яму.

— Мамо!

Присвітив ліхтариком і побачив серед трупів свою матір.

— Синочку!.. — і вмерла.

На другий день повстав увесь район.

— Партизани!

Фон Крауз схопився з ліжка і затремтів од жаху. Ховатися! Куди? Заходив будинок од вибухів бомб. У місто вривавсь Запорожець.

Вороги тікали, одстрілюючись, куди видно.

Молодий народ ішов до партизан в ліси, і матері благословляли синів своїх на труд і грізні бої, на життя в лісах і болотах, на подвиги.

Тікали поліцаї у байраки.

Отак одного разу за селом, у рівчаку під лісом, п'ятеро поліцаїв пили горілку.

— Ну, товариші поліцаї-курви, пропали ми, будьмо живі!

— Та йди ти!

— Болячки наживеш. Пропали к чортовій матері! Ну що його робити?

— Не знаю. Розгубився! Ну, будьмо... Ох, прокляті німці.

— У партизани треба йти, от що!

— Еге. Ось піди!

— І піду.

— Ну й обсмалять, як кабана.

— Та ну? От жизнь, таку його мать нехай!

— А ти, Максиме?

— Я не хочу.

— Ти ж казав, що підеш.

— Я роздумав. Де наша армія? Може, десь коло Уралу ще. Шутка сказати, коли вона повернеться. Так я оце дурний буду тягатися тобі по лісах у партизанах, як вовк, а ви мене будете ганять.

— Хто?

— Пожди. На, випий.

— Не хочу.

— Чуєш?

— Стій.

— Та йди к чортам! Я думаю, оце в поліцаях з півроку ще побуду, а там уб'ю з десятків хриців — та й в партизани, коли вже армія буде підходити, о!

— От сволоч.

— А ти? Подумаєш! Ідейний...

— А я зараз піду.

— Ну й іди. Попробуй.

— Ну й попробую. Думаєш, тебе злякавсь.

У кушах стояла партизанська застава.

— Стій!

— Ай!

— Тихо!

— Не лякай!

— Куди йдете?

— До партизан. Чи не ви оце будете?
— Ну?
— Синочки мої. Прийміть мого хлопця до себе. Благаю вас. Пропаде хлопець.

— Чого?
— В поліції служить. Голубоньки...
— В поліції?
— Еге. От біда. Ну, що його робити. Я б, може, мамо, пішов у партизани, так боюся. Так, каже, я їх боюся. Заріжуть або обсмалять, як кабана. Так я оце...

— А де він?
— А не тронете? — стара Одарка Товчениха пильно вдивляється в партизан.

— Та ні, як не провокатор, помилуєм.
— Голубчики, синочки мої... Ой спасибі ж вам... Устиме! Иди сюди!

Поліцай Устим Товченик обережно вийшов з кущів і став.

— Иди-бо, кажу! Бодай тобі ноги повсихали!
— Здрастуйте!
— Шапку зніми, невіглас! Пожди, я тобі покажу поліцію!

І Одарка почала бити дрючком свого поліцай під веселий регіт партизан.

— Ну, кажи!
— Простіть, товариші. Клянуса вам, що де б я тільки не стрінув фашиста чи націоналіста, — у клоччя рватиму!
— Ну, ладно. Ради матері прийдем.

Поліцаю Івану Гаркавенку, що теж через кілька днів прибіг до партизанів, не зразу повезло. Його не хотіли приймати. Партизани щойно вийшли з бою, і розвідка принесла їм гіркі відомості про німецькі звірства і грабунки. Вони обступили Івана і дивились на нього грізно й вороже. Вони пронизували його гнівними своїми очима. Вони розстрілювали його, здавалось, кожним поглядом.

— К такій матері! Приймете такого гада, товаришу командир, воювати не будем!
— Що за бардак!
— Всяку гидоту, зрадників прийматимем!
— Шпигуни німецькі лізуть в партизани!

— Геть! Розстріляти сволоча!
— Повісити! — гули партизани.
— Помилуйте, браття!
— Які ми тобі браття, поліцейська сука?! — гнівався
новохрещений партизан Устим Товченко.
— Устим!
— Я тебе не знаю!
— Та це ж я, Устиме...
— Не знаю!
— Товариші, не будьте такі жорстокі! Будьте ж люди!
— Ага! Людяності захотів. Ми вже не люди тут! Ми
бродимо, як хижі звірі, в лісах, у болотах і не маємо де
голову прислонити!
— Так і я...
— Мовчать! В облоги ходите на нас. Батьків наших
убивали, матерів, жінок, дітей!
— Товариші...
— Мовчи... Де мої діти?
— Верни мені матір! Хто мого батька спалив?
— Товариші, так і в мене згоріло все... Батька вбито,
жінку погнали в Німеччину. Кажуть, плакала й проклинала
мене і все на світі, товариші. А я броджу звірюкою
в лісах вже другий тиждень.
— Дослужився, поліцейський собака!
— Помилуйте! Ви думаєте, я продався?
— А що?
— Мене примусили! Я не хотів бути поліцаєм.
— Ми тебе знищимо не за те, що ти поліцай!
— А за що?
— За те, що ти — мерзотник, пригноблював народ, що
був ти поганим поліцаєм!
— Так, товариші, нема ж хороших поліцаїв. Посада ж
хамська... Я не хотів, їй-богу! Устиме, скажи ж бо...
— Я тебе не знаю!
— От щоб я проклятий був! Щоб я проклятий...
— Брешеш, гаде! — закричали партизани й почали його
бити.
— Їй-богу, правда! Ой їй же богу, правда! — моливсь
поліцай. — Устиме, скажи-бо, сукин син, не бійся!
— Я не знаю тебе.

Коли перед ним звелися дула рушниць, він упав перед ними на коліна і, схопивши жменю землі, заплакав:

— Клянуся святою рідною нашою землею! От щоб я подавився нею, гляньте! — він почав їсти землю, обливаючись сльозами. — Тату, тату, голубоньку мій сивий! — тужив він перед смертю.

— Пождіть стріляти, стрільці! — раптом почувся голос з лісу. Партизани оглянулись. До них підходив у супроводі двох партизанів якийсь чоловік. У нього були зав'язані очі.

— Шумлять ліси стрільбою, шумлять, — сказав він, коли його поставили в партизанське коло. — Світе мій убогий! Де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні? Де стільки передсмертних криків, сліз, відчаю?..

— Зніми пов'язку! — глухо промовив комісар загону. Зняти пов'язку — Лаврін Запорожець.

— Запорожець?! Товариші, Запорожець, тополівський староста! — Людоїд проклятий! Це ж він людей у ярма запрягав!

— Ага, вже тут? Ну, слава богу, — сказав Запорожець, поглянувши на Гаркавенка.

— Мироїд!

— Помовч, блазень... Здрастуйте!

— Хто такий? — спитав комісар.

— Та той же мироїд, що вам людей прислав був... Щось нікого не бачу, — оглянув Запорожець партизан.

— Яких людей?

— Бреше, в Німеччину одправив півсела! Дочку свою продав у рабство! — не витримав поліцай Гаркавенко.

— Постій, постій! — сказав комісар загону. — Запорожець?.. Людей твоїх нема й дочки нема. Не знаєм.

— Нема? Знаю, що нема... — Страшна правда вхопила Запорожця за горло. Йому нічим стало дихати.

— Йуда!

— Як ти тут опинивсь?

— Не понаравилась служба. Подав в одставку. Ось сторож! — показав Запорожець на Гаркавенка. — Він вам все розкаже.

— Людей у ярма запрягав?

— Запрягав.

— Нащо?
— Щоб зліші були.
— Що?!!
— В неволі зло — велике діло.
— Каїн!
— В німецьку неволю продавав?
— Продавав...
— Дочку продав?
— Продав.
— Годі!
— Розстріляти пса!
— Даремно. Я б не стріляв, — спокійно і ніби байдуже сказав Запорожець.

— Да? Так повчи нас, кате, що нам робити з тобою? Повісити, спалити, закопати в землю? Скажи, чого, якої плати хочеш ти од нас за дітей, за батьків наших попалених?

— Кажі, вибирай кару, сукин ти син нехай!

— По якому закону судити тебе?

— Я хотів би, аби мене судили по закону народного лиха, — тихо й виразно промовив Лаврін.

— Що?

— Багато нарубаєте дров, бачу по вас. Хто тут найстарший?

— Я, — сказав молодий командир партизанської роти Грицько Гулак.

— Так от що, хлопче...

— Помовч! — розгнівався Гулак. — Балакати мені будеш, гад! Народного закону захотів!

— Да!

— Творець народного лиха хоче закону!

— Не творець, жертва!

— Ловко. От фашистський прихвостень. Півсела, дочку продав... — звернувся Гулак до партизан. — Ось воно, полум'я класової боротьби у світовій війні!

— Іди ти під чорти з такою боротьбою! — сказав Запорожець.

Він зрозумів, що настала його остання хвилинка. І від того все стало для нього вже непоправним, недоказовим, всі почуття його прийшли в сум'яття, все знання, все, чим

він жив, гордився, що підносило його свідомість. Він був майже божевільний.

— Він збожеволів перед смертю? — сказав партизанам Гулак.

— А по-моєму, ви показалися... Вбивайте, прошу вас. Вбивайте, ну! Доставте радість полковнику Краузу. Соблюдіть чистоту лінії. — Терпка гіркота і біль почувлись у голосі батька п'яти синів.

— Що він меле?

— Народні месники!.. Хіба те, що сталося зі мною, з селом, не тягче смерті у сто крат?..

Партизани притихли. Багато різних думок, почуттів, спогадів розбудили в них ці слова Запорожця. Перед їх духовним зором виникла раптом вся Україна в огні, у множестві страждань і тяжких протирічливих трагедійних стиків. Велика нещаслива земля!

Раптом залунали крики. Показалися вершники, швидкі, як вітер зі сходу.

— Товариш командир! Партизани з-за Дніпра!

— Ур-ра! — лунало в лісі.

До Гулака під'їхав Роман Запорожець.

— Здоров, товариш! Що за Каїн під деревом стоїть?

— Батько твій, синку! — узнав Запорожець свого сина. — Гітлерівський прихвостень...

І Лаврін Запорожець упав непритомний.

— Нумер цвай таузенд зекс гундерт ахтундфірціг! Форнаме Галька! Пляти! — вигукував мілітаризований фашист Курт Ріхтер. Це був товстий рожевий свиноподібний німецький чоловічок. Не дивлячись на повноту, він був меткий і жвавий. Вся його постать, рухи, улеслива посмішка і лексикон видавали в ньому дрібного крамаря чи прикажчика. Біля нього стояла убога, голодна і виснажена горем українська дівчина. Вона дивилась на рабовласників, що зійшлися з усього Берліна і його околиць на страшний оцей розпродаж рабів, і їй здавалося, що все це сон. А за нею стояла купка товаришок по недолі, напівроздягнених і битих.

— Майже дамен унд геррен! — гарикав Курт Ріхтер своєю крамарською скороговоркою. — Вен зі волен, дас

іст бесте україніше медхен. Їх хабе шон феркауфт гойте
фір гундерт штук!

— Фон вельхе штат?

— Чернігів!

— Найн! Ес гейтс дас ніхт! Дас шрекліхе льойте!

— Біте, польтавка!

— Нур польтавка!

— Біте шон! Олеся! Ком гер! — метушився Ріхтер. — Зо,
біте! Форнаме — Олеся, польтавка!

— О!

— Ах!

— Польтавка?

— Йа! Абер дас костен етвас тьоєр! Дас іст прима квалі-
те, біте шон, майне геррен. Заєн зі маль. Повернись... Зо,
біте, шон! Дас іст райне славяніше вайбліхе шенгайт, ніхт
вар? Міт файне бруст унд фігур, ніхт! Міт... унд зо вайтер,
ха-ха-ха! Повернись. Так. Ще раз. Роззяв рота. Ну! Унд
дан, майне геррен, дас іст нох дівчина, ферштеєн зі?

— Ах, ду біст нох дівчина?

— Ні, я не дівчина, — сказала Олеся.

— А, шаде.

— Я погвалтована вашими солдатами жінка.

— Ти не можеш скаржитися на наших солдат. Ти за-
войована. Солдати мають свій інтерес.

— Хто чоловік?

— Ваш ворог. Боєць Червоної Армії.

— Армії? — зареготала німота. — Армії? Де вона — не-
ма вашої армії. Капут. Все!

— Брешете. Є.

— Ну, большевістіше сука!.. Що вона може робити?

— Все, — сказала Олеся.

— Алес!

— О!

— Вона співає. Майне геррен, вона чудесно співає.
Співай!

— Я не хочу співати.

— Чому вона не хоче співати?

— Я хочу плакати.

— Вона хоче плакати!

— А... заспівай сумної.

— Ні.

— На, на, на!.. — Одна німкеня вдарила її парасолем. — Ну?

Летіла зозуля через мою хату.

Сіла на калині та й стала кувати...

Німці й німкені підходили до Олесі, трогали її руками, повертали. Олеся, здавалося, не помічала нікого, немов її не було тут, на цьому огидному торжищі невольників. Вона була на Україні. Вона линула над нею до батька, до матері, до братів, до Василя, що десь далеко-далеко проливають свою кров за рідну землю. Вона відчувала, що ця жажлива дійсність не може тривати довго, бо тоді світ мусив би згаснути, та дійсність поклала на неї свою ганебну руку.

— Дас майне!

— Фрау Крауз?! Біте шон, гнедіке фрау!

Олеся глянула на свою господиню. Перед нею стояла дружина полковника Ернста фон Крауза.

— Василю! — крикнула Олеся, немов прокинулась од моторошного сну.

— Як у мене б'ється серце... Як у мене б'ється серце... Олесю! Як у мене б'ється серце! Ай!.. — стогнав у нестямі Василь.

Він лежав у польовому шпиталі на операційному столі. Сестра тримала його голову. Над ним трудились хірурги. Бряжчав хірургічний інструмент. Ревли десь гармати, і стіни шпиталю тремтіли од вибухів бомб.

Василь випустив автомата і з усього розгону поточився додолу. Він спробував було ще підвестися, але його почало раптом рвати, і він знепритомнів.

Його поклали на стіл. Він чув, як стогнали навколо поранені і кричали, б'ючись на страшних своїх хірургічних столах.

— Як у мене б'ється серце, Олесю... Як у мене б'ється серце... Олесю, ай-ай-ай! Як у мене б'ється серце... — кричав він у нестямі.

Хірурги різали пошматовані його м'язи, стулювали кістки, зшивали його, поспішали з усіх сил.

Вони трудилися над ним і над його товаришами день і ніч, окривавлені, серйозні.

Санітари подавали їм поранених, сестри підносили хірургічні приладдя. Кості ранених тріщали під обценьками хірургів.

Санітари піднімали його з хірургічного стола.

Товариші витягали його з палаючого танка через люк. Рвалися міни зовсім недалеко. Земля тряслась од вибухів і лязгу заліза. Він був поранений знову. Його не можна було впізнати. У нього очі лізли з очниць од диму й страждання. Він був опечений. Пролітали мимо танки. Він був опечений. Зціпивши зуби, він мовчав, поки не крикнув: «Ай!»

Його поклали на хірургічний стіл. І знову над ним трудилися лікарі, безсонні й злі, мов люті м'ясоруби. Вони кричали на сестер-жалібниць і лаялись поганими словами, проклинаючи інструмент, невправність помічників і все на світі.

— Олесю, як у мене б'ється серце. Олесю, як у мене б'ється серце. Олесю, серце... Ай, серце... Вперед! За Батьківщину! — кричав він, непритомний, під ножем.

— За Батьківщину, вперед! — махнув рукою Василь, висунувшись з танкового люка. Ринулися танки в бій.

— Слідуючий! — кричав хірург. Василя поклали перед хірургом.

На лобі знайомий шрам. Лице замучене, але спокійне, і навіть посміхається. Він у глибокому сні. Над ним і навколо шаліє грім канонади.

Минуло літо. Білий танк горів на снігу серед руїн. Василь лежав перед танком на снігу удвох з товаришем, поливаючи противника з автомата.

Ось він підхопився, кинув гранату і, підірваний вибухом ворожої гранати, упав на сніг.

Василь знову на столі. Знову та ж картина. Знову хірурги.

І ранених несуть, несуть велику кількість поранених героїв. Кипить робота в хірургічній. Дзеленчать вікна од вибухів, і чути навіть кулемети. Упала сестра од втоми.

— Гей, заберіть сестру!

— Ні, чорт мене забере нехай! Я хірург до кордону. А там кулемета візьму, обвішаюсь бомбами! Бомбами! — кричав старий утомлений хірург...

Величезним вибухом висадило вікна. Все затремтіло і зрушило з місць. Хірурга кинуло об стіну.

— Як у мене б'ється серце, Олесю... Де ти?.. Де ти?.. — стогнав Василь на хірургічному столі. Шпиталь хитався і тріщав увесь од тяжкого реву війни і стогону поранених радянських людей.

— Олесія! — Фрау Крауз увійшла до Олесиної кімнати. Олеся дрімала на ліжку.

— Встань! Ти знову лежиш?

— Я хвора.

— Ти написала додому листа?

— Написала.

— Ти щаслива?

— Да.

— Ти писала, що ти щаслива?

— Да.

— Що в тебе є окрема кімната?

— Да.

— Ти написала — жду ответа, как золовей лета?

— Да.

— Ну?

— Не відповідають.

— Розкажі мені про своє село... Емма, ком гер!

Увійшла Емма, невістка фрау Крауз.

— Ну?

— Я вже розказувала.

— Розкажи ще раз про гору і про річку. Ну! Ах, майн гот, коли вже скінчиться ця жахлива війна. О, клятї більшовики, звірі, як наші діточки страждають там! Ой як мені хочеться поїхати туди, до Східної Німеччини, Емма. На горі над річкою буде наш будинок. О, ти там матимеш роботу, Олесія. Ну, яка річка, кажи?

— Річка тиха-тиха. Лілей багато. І верби над водою.
А село, як квітка, теж тихе-тихе.

— Ох, вундербар!.. — Олеся заплакала.

— Не треба плакати.

— Руче! Ну, тихе, тихе! Ну, вайтер!

Раптом почувся дзвінок. Фрау Крауз схопилась за серце. Йкесь зловісне передчуття пройняло холодом злобну її душу.

— Мама!

— Емма!

— Ху! Як я боюсь. Ну, вайтер. Село тихе-тихе... Ну, говори...

— Мама! — Емма розкрила листа і почала читати.

— О? Руче... Емма... Руче...

— Людвіг!!!

— А...

— Мама!

— А-а! Готес!.. Людвіг!..

І стара Краузіха вибігла разом з Еммою з кухні.

Олеся перелякалась. Вона відчула, що трапилось лихо і що воно не обмине її.

Хазяйки ревли в покоях, мов божевільні. Аж ось рев почав наближатися до кухні. Олеся кинулась до дверей, та не вистачило в неї сил боротися з двома здоровими німкенями. Вдерлися вони в двері і кинулись звірюками на Олеся. Олеся вирвалась і плигнула у вікно.

Олеся розплющила очі. Їй здалось на одну мить, неначе хтось її покликав. Вона оглянулась. Нікого. Тихо. Ясна ніч. Навколо бур'яни і печища убогі. Вона стояла коло рідної печі і нюхала пучечок сухих материних гвоздик од пристріту, що знайшла вона в пічурці.

Так ось вона, рідна Тополівка. Ось верби, криниця під горілою вербою. «Річка тиха-тиха. Лілей багато. І село, мов квітка, тихе-тихе... «Вундербар», — пригадала вона страшну німкеню Краузіху.

Багато минуло часу, як кинулась Олеся через вікно в життєву прірву. Багато лихих надзвичайних вітрів носило її, мов піщинку у пустелі. Багато горя і бруду з трудних кривавих шляхів і переплутаних стежок прилипло до молодого її тіла і душі. Не раз і не два кричало, розтиналося,

горіло огнем у грудях дівоче її сумління під тиском мерзоти і неблаганного насильства на широкому терені аморальності і занепаду.

Нестерпні довгі поневіряння на чужих дорогах доводили її не раз до каламутного відчаю, провалювали в болото отупілої байдужості і бажання вмерти.

— Нащо я Василю така, нащо? Куди я йду, чого я йду? Хто пожаліє мене? Хто я? Не дівчина, не жінка, не мати.

Вона йшла додому. Сила, що несла її на схід, на Вкраїну, була надзвичайна, її несла мудра невмируща воля до життя роду, оте велике й найглибше, що складає в народі його вічність.

Вона була вже не красива, не молода, не чорнява. У неї було сиве волосся і брудні, вимучені руки, з усіма слідами холоду, голоду, лісу, байраків, земляних ям і нужди.

Не питаєте, якою ціною добралася вона додому. Бо тоді ви розстріляєте її за аморальність. Думайте, що вона жалібними брехнями прикриває легковажність свою і розпусту, якщо ви самі брехун. І тоді стане одною жінкою менше.

Чи впадете перед нею на коліна і гарячим своїм співчуттям розпалите трутизну її спогадів. Ніщо не зміниться. Все було. І, може, найбільша мудрість в таких гірких ділах — слідувати за природою, що послала людині щастя забуття лихого в добромu часі.

О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй палітрі не тільки сивизну нашу, чи задерті кирпичи, чи короткозорість нашу, чи випадкові часом ознаки наших героїв, а щось незмірно більше, глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний портрет безсмертного нашого народу.

— Хто тут?

— Я... Хто тут?

— Я...

— Хто я?

— Христя... Олесю?!

— Христе! Се ти, Христе?

— Олеся!

— Виходь!

— Виходь ти!

— Ти взнала мій голос?

— Так.

— Це ти?

— Я. Це ти?

Вони впали одна одній в обійми і голосно заплакали в бур'яні посеред двору. Старий український місяць освітлював їх байдужим своїм світлом.

— Звідки ти, сестро моя?

— Як ти, голубонько?

— Втекла? — Вони вдивлялись одна в одну і гладили тремтячими руками руки, плечі, шоки.

— Ой!

— Неначе сон!

— Правда?

— Як я плакала по тобі!

— Де ти?

— Хто ти? Зброя... Христе, ти партизанка?

— Ні, Олесю. Не партизанка я. Я жінка фашистського ката, — сказала Христя. — Італієць він, капітан Пальма. Пам'ятаєш, як розлучились ми з тобою? Прости мені, сестро...

— Ну що ти, Христе...

— Я чула твій плач. Мені хотілось тоді втопитись. Ну, як я забула, що ти не плаваєш?

У тихій річці біля латаття плавала дівчинка років семи. А друга сиділа на березі, Олеся. Вони сміялися обидві. Прозорий спогад про далеке святе дитинство промайнув перед ними ластівкою. І зник.

Уже з другої далекої річки виходила невольниця Христя у мокрій одежі. Упала на берег посиніла. Її рвало водою, поки не прикрила ніч, непритомну, напівмертву...

Вона стояла на вулиці невеликого міста. Вона була гарно вдягнена. Вона була чимсь перелякана. До неї підійшла якась чужа жінка, горда, зла вовчиця-німкеня, і з підкресленим презирством ударила її по щоці. Потім вона вдарила смаглявого офіцера...

Полковник фон Крауз увійшов до штабу карного італійського загону темний як ніч. Це було в невелич-

кому місті, колись красивому і тихому, славному своїми садами і піснями.

Фон Крауз підійшов до вікна. Десь недалеко горіло. Полум'я то вибухало величезними язиками, то падало й потопало в диму, то кидалось од вітру на всі боки з глухим гудінням, і офіцерські тіні метушились по хатніх стінах, як зловісні привиди. Здавалось, захитався цілий світ. Дзвонили ніби дзвони, кричало щось несамовитим моторошним криком, і торохтіли автомати.

— Пальму!

— Капітан Пальма!

Капітан італійського карного загону Антоніо Пальма швидко ввійшов і став посеред штабу:

— Капітан Антоніо Пальма!

Фон Крауз оглянувся і з огидою зміряв його очима.

— Це вас ударила вчора по морді жінка на вулиці?

— Так, вона мене вдарила...

— По морді. Хто вона?

— Німкеня. Туристка.

— З ким ви йшли?

— З своєю дружиною.

— Неправда.

— Правда.

— Вона її теж ударила по морді?

— Так.

— А ви що? Чому ви не застрелились? Чому ви?.. До речі, хто ваша дружина?

— Українка.

— Ім'я?

— Христина.

— Ви її любите?

— Ні.

— Нащо ви одружилися?

— Я мушу мати жінку.

— Вам мало тут всякої тварі?

— Я так не можу. Свої відносини до жінки я люблю обставлять красиво.

— Ви мерзотник. Ви аморальна істота. Ви розумієте?

— Так.

— Ви вішаєте, стріляєте, палите їх батьків. Нищите братів, а ця аморальна сволота, ці духовні проститутки, тварюки лізуть до вас у ліжко кохатися з вами, вбивцею і катом. І ви обнімаєте цю сволоч. Мені гидко на вас дивитися. Я образив вас, ви чуєте?

— Мене не можна вже образити.

— Чому?

— Потім скажу. Продовжуйте.

— Яка мерзота!

— Так, але ж ви заохочуєте солдат женитися. Ви ж розбестили всю країну!

— Солдати друге діло. Ми маєм тут окремий інтерес.

— А офіцери? Я можу вам назвати... Теж окремий інтерес?

— Да. Їхні повії нам служать. А що робить в цьому плані ваша сеньйора?.. Нічого? То-то ви так часто тікаєте з вашим батальйоном. Я мушу допитати вашу жінку. Приведіть сюди фрау Пальма.

— Її нема.

— Де вона?

— Вона зникла вночі.

— За яких обставин?

— Коли ми тікали з міста, вона осталася.

— У партизан.

— Так.

Крауз почав сміятись.

— О, тепер я нарешті зрозумів ваші слова. О, звичайно, вашу італійську честь нічим уже не можна унизити після того, як од вас, побитого офіцера, утекла ваша сеньйора. Так я вас зрозумів?

— Ні.

— Що?

— Мене не можна образити тому, що на землі умерла мораль.

— Що? Як? Хто вмер?

— Мораль. В цій війні не буде переможців і переможених, а будуть загинулі і уцілілі, — сказав байдуже Пальма.

— Біте!

— ...В цій країні не буде переможців. Будуть загинулі і уцілілі, — повторив капітан Пальма.

— Так... Всі чули? — звернувся раптом фон Крауз до присутніх.

Стало тихо. Декілька офіцерів стояли мов скам'янілі. Страшну правду, що давно вже не давала їм покою, було сказано. Шкода, що її сказав італійський офіцер, якого всі вони ненавиділи, як і всю його частину, за погану війну з партизанами.

— Немен зі плятц, біте, — сказав полковник і сів. Сів і Пальма.

— Умштайген! — Капітан Пальма встав і випроставсь. Велика його тінь захиталася по стінах і по стелі хати.

— Що ви тут мелете? Що це за настрої? Коли ви з вашою паршивою сволоччю примушуєте мене ось уже рік тікати од партизан і ховатися од двох бандитів Запорожців, я вас питаю, що? Що вам дає підстави базікати мені ці жалюгідні теревені?

— Гер полковник!

— Я розстріляю вас!.. Як ви смієте? Який провокатор, який дурень вам це сказав? Га?

— Гер полковник, це сказав фюрер, — відповів Пальма.

— Фюрер?!

— Хайль Гітлер! — виголосив горбатий гестапівець.

Всі встали, крім полковника Крауза. Він почав кашляти.

— Он як.

— Лейзен зі маль, біте, — капітан Пальма подав фон Краузу газету.

— О... Ху-х... Ну!.. Дас гат гезагт фюрер?

— Йаволь!..

— Зетцен зі!.. Що ви думаєте? — звернувся фон Крауз до майора Штігліца.

— Ферцайген біте, гер полковник... — підхопився майор Штігліц. — Я не повинен думати. Я сольдат. Я існую не для думання, а для дії. Дізе італьяніше гунд може думати щось, поки я не повішу його...

— Капітан Пальма! — поправив Штігліца фон Крауз таким голосом, що Штігліц онімів.

— Каштан Пальма, — пробелькотів він і стих.

— Немен зі плятц, капітан Пальма, — сказав фон Крауз. Пальма сів.

— Я вважаю, що фюрер Гітлер говорить дурниці, ферштеєн зі? — сказав фон Крауз голосно й виразно, щоб усім було чути. — Треба бути абсолютно аморальним і легко-важним неуком, щоб молоти отаке перед народом у тяжку годину.

— Ви не маєте права так говорити про фюрера! — сказав гестапівець, двогорбий рахітик, фанатично закоханий в Гітлера. — Ви повинні боятися так говорити, гер полковник! — заверещав він, ошкіривши зуби, мов тхорик.

— Заспокойтесь, пане нацист! Я не думаю, що я мушу сьогодні боятися фюрера за свої слова, їх бін убергаупт дер дойчен кріген унд альте дойчен офіцер! Ніхт! Якщо вже ви хочете знати, я не думаю, щоб сьогодні Гітлер... Ноа!.. Це він міг дозволяти собі до Сталінграда, але після Сталінграда, де він погубив цвіт нашої нації...

— Істинна правда. Тепер він, мабуть, здорово там піджав хвоста, собацюга! — почувся раптом з печі голос Товченика.

Що сіпнуло Мину за язика, хто його знає. Він ніби забув на одну мить, де він знаходиться. Він був великим любителем цікавих розмов ще з давніх молодих літ. Правда, він майже нічого не зрозумів з усього, про що німці говорили в хаті, але невмируща ота цікавість і фантазія Мини Товченика і пристрасне бажання проникнути в тайни розмови оцих душогубів були такі великі, що Міні мимоволі почало здаватися, ніби він почав уже розуміти все, про що вони говорили. Часом він протирав пальцем вухо, ніби воно заважало йому розуміти до кінця оту мову, і ось нарешті він зрозумів усе. Він почув у грізній інтонації фон Крауза слова «фюрер» і «Сталінград», і йому зразу все стало ясно і так захотілося й собі вставити в бесіду розумне слово, що він не стямився й сказав.

Коли його стягли з печі і поставили перед полковником Краузом, який почав протирати очі, думаючи спочатку, що це сон чи витвір втомленої уяви, Мина промовив:

— Я не великої науки чоловік, нікого не вбивав і не крав, ну раз уже так сталося, що ви мене вважаєте чомусь за партизанського шпигуна, воля ваша. А в розсудженії політичного моменту нащот Гітлера я цілком приєднуюсь до вашої думки — тепер він, собацюга, покрутиться.

— Замовч!

— Мовчу. Я що? Я нічого. Моя не розуміла, що ваша балакала, фарштеєн зі, — заговорив Мина по-німецьки. — Мое діло сторона. Ну, що мені от цікаво, цікаво мені от що: чим воно оце все кінчиться? Як воно буде після вас? Чи хоч трохи порозумнішають люди, чи так уже й спустіють у дурощах і в злі, як оце ви?

— Де Запорожець?

— Га?

— Запорожець де?

— Де куш, там і Запорожець, де ліс, там і тисяча...

— А, гунд!

— От тобі й хунт! Може, він тут під хатою!

— Хто?

— Запорожець! Чи в сінях!.. Чи в коморі? Чи в поліцаях у тебе, дурного? Ага!

— Шміцдорф!

— Йаволь, гер полковник!

— Повісити! На двадцять днів.

— А все одно не допоможе... Ауфвідерзейн!.. — сказав Мина. Двоє жандармів схопили його під руки і потягли.

Коли Мину вивели в темні сіни, де було чимало італійських солдат з кулеметами і різною амуніцією, він раптом випав з жандармських рук додолу, як клунок проса. В щож мить щось так сильно укусило одного жандарма за жижку, що той заверещав високим, як у дівки, голосом і ніби ошпарений кинувся на солдат. Зчинилась колотнеча. Хтось побіг з сіней у темряву. По комусь стріляли. Хтось відчинив хатні двері.

— Руе! Вер іст дорт?

— Бандит утік!

— Як утік?!

Зігнувшись в три погібелі, Мина миттю вліз у хату і поліз під піч, а з-під печі особливим ходом на піч, на старе своє місце.

— Піймати!.. Чуєте? Піймать за всяку ціну! Мерзотники... Розстріляю! Розстріляю до ноги, сволочи! — котилися на піч грізні вигуки фон Крауза. Мина лежав тихо, затулівши рота долонею.

А два жандарми, що кинулись кругом хати ловити Мину, застрілили один одного з переляку в п'їтьмі.

— Ах, мерзота! — казався фон Крауз. — Ви знаєте, хто це втік! Це головний розвідник Запорожця. Привид! Він починає вже мені снитися... Ху-х... Капітан Пальма, повторіть ще раз, що сказав фюрер.

— Фюрер сказав, що в цій війні не буде переможців. Будуть мертві і вцілівші.

— Да. В цій прїрві можна подумати що вгодно... Ідіть, — сказав фон Крауз, звертаючись до Пальми. — Стійте.

— Да, гер полковник.

— Що ви думаєте?

— Я думаю, що мені треба бути обережним, — сказав Пальма. — Ваші офіцери ненавидять мене. Мене ненавидять мої солдати. Поки що свою ненависть до мене і до вас вони топлять в українській крові. А далі...

— Ну?

— Я втомився.

— Я знаю, вас ненавидять наші офіцери-вискочки, згряя розбещених матеріалістів, але треба жити й боротися во ім'я життя, хоча б... Ху-у... У всякому разі, коли вже навіть вийде так, як сказав Гітлер, — нехай згорить уся оця країна, нехай згниє, уціліти мусимо ми.

«Е, ні», — хотів сказати Мина, але на цей раз йому пощастило затулити собі рота долонею, чи, може, це йому так показалося. У всякому разі, щось неначе не то зашелестіло, не то ікнуло чи кашлянуло на печі, і так виразно, німці всі причаїлися, а Товченко перестав навіть дихати. Це була знову велика його помилка. Переставши дихати, він з переляку заглитнув багато повітря. Воно розперло йому груди і рвалося геть кашлем. Довго стримував Мина нещасний свій подих, аж посинів увесь і скарлючився, але чим далі затримував він оце своє лихо, тим більше зросло воно в грудях, пищало, шкребло, лоскотало в горлі і нарешті вирвалось назовні величезним вибухом кашлю:

— Кахи!

Кинулись німці до печі. «Ну, — думає Мина, — пропав». Коли доля всміхнулась до нього в цю останню, здавалось би, мить. Згадав він раптом єдине в світі слово, яке діяло на гітлеріців, як Христове ім'я на чортів.

— Партизани! — гукнув Мина що було сили.

І дійсно, немов у старовинному казанні, не встиг він зачинити рота, як почувлася гучна стрілянина під самою хатою.

— Партизани! — загерготіли в сінях окупанти.

— Партизани! Чи це ж мені не бич божий?! — патетично гукнув фон Крауз, забігавши по хаті, мов артист, і виплигнув з офіцерами у вікно. А в друге вікно вже кидали бомбу. І коли вітром розвіяло дим і порох старої хатини, Мина докладно і серйозно, з неабияким знанням обставин, зброї й кількості ворога і морального його стану, а також і планів, доповідав Лавріну і Роману Запорожцям про Крауза і всіх його харцизів.

— Чому ж ви його не вбили, дядьку, з печі? — досадував Роман.

— А, багато ти розумієш. Розговор не кінчився!.. Уб'ємо ще, не втече.

Коли прокурор партизанського загону Лиманчук узнав, що партизани захопили в полон жінку капітана Пальми, він страшно зрадів і зараз же заочно присудив їй до розстрілу як підлу зрадницю вітчизни. Він недавно прибув до загону з Великої землі з високою місією чинити в самому пеклі боротьби справедливий суд над підлими відступниками, запроданцями, націоналістами-душогубами та іншим пропащим людом. Він був людиною великої кришталевої чесності і такого ж душевного холоду, який помагав йому не втрачати, як він казав, лінії ні за яких обставин...

Почувши, що командир загону, немолодий вже, хитрий чоловік, не ствердив вироку і побажав учинити допит зрадниці, Лиманчук, хоча й підкоривсь наказу, сприйняв це як знак недовір'я і партизанської пихи.

— Я дію на підставі закону!

— Голубчику мій, — сказав командир, усміхаючись, — тут на підставі закону можна такого наусудити, що й плакати буде нікому. Закон! Он у нас в четвертій сотні половина поліцаїв, а як б'ються! Попробуйте позмагатися. Ага? От тобі й закон... Гей! Приведіть сюди тую офіцерську курву!

Коли її вели на допит, вона ледве йшла. Все її молоде тіло утратило свою силу й ніби розтало. Вона немов падала з великої висоти на землю в страшній свідомості, що парашут за спиною не розчинився і вже тепер їй ні спитися, ні крикнути, ні покликати... Земля невблаганно тягла її до себе, земля.

Сотні ворожих очей пронизували її презирством і ненавистю. Гидкі, страшні слова глушили її в голову, в спину, в груди, плутались під ногами, і вона хиталась, йдучи мов п'яна.

— А, італійська сука! Куди це її ведуть?

— В розход, гадину!

— О, повія, будь ти проклята нехай!

— Гей, звідки ти, шмара?

— Націоналістка! — Вона йшла серед дорогих своїх рідних людей чужа і ворожа. Вона була вже окрема од них. Їх могутня ненависть до окупантів і до всього, що зв'язане з їх клятим іменем, опустошила її. Їй захотілося вмерти. Вона спотикалась.

Глянувши на неї, прокурор Лиманчук зразу ж розкусив її геть всю. Він побачив у її очах зловісне полум'я ненависті до Радянської влади, якісь приховані таємниці і темну, замкнену ворожість до себе.

— Націоналістка?

— Да... Ні.

— Да чи ні?

— Я не знаю...

— Викручуєшся? Не викрутишся!

— А мені все одно.

— Ти жінка італійського ката Пальми?

— Пальми.

— За скільки плиток шоколаду ти продалась?

— За одну.

— Дешево.

— Одна ціна.

— Ти виродок.

— Ні, таких, як я, багато.

— Яких?

— Погвалтованих.

— Тебе погвалтував Пальма?

— Ні. Не тільки він.
— Для чого ти вийшла за нього?
— Не хотіла їхати до Німеччини.
— Чому?
— Боялася смерті. Я втекла. Вони мене ловили, били і гвалтували.

— Пальма тебе спас?

— Да.

Вона відповідала на всі запитання прокурора коротко и правдиво. Її фатальна одвертість збивала прокурора з пантелику і викликала до неї глибоку антипатію. А вона кожне запитання прокурора сприймала, як заступ сиріої землі на свої груди на дні могили.

— Ти його шпигунка?

— Ні.

— Ти брешеш?

— Ні.

— Не бійся. Він катував тебе, примушував силою?

— Ні, він добрий. Він люб'язний і м'який.

— М'який. У, сволоч!.. — закричав один партизан. — Кат, сукин син, вішатель, що погубив безліч наших людей, дітей палив в огні, на кілки саджав, умивався в крові нашої!.. М'який!.. Твою матір нехай, гадина!

— Повія!

— Устілка!

— Да.

— Тихо, — сказав Лиманчук, вдоволено глянувши у бік командира. Командир дивився на дружину заклітого свого ворога з надзвичайною цікавістю і увагою. Лиманчук вважав процедуру допиту закінченою. Перед народним судом стояла аморальна потвора, позбавлена найелементарніших людських ознак.

— Ти полізла в ліжко до ворога, до вбивці твого народу, до загарбника землі твоєї. Ось я бачу його, — Лиманчук почав підвищувати голос. — Ось він лютує цілий день!.. Вечоріє... Він приходить додому, змиває кров, душить одеколоном, і м'який кавалер-любовник! Де твоя національна гордість, де твоя людська гідність? Де твоя дівоча честь у велику добу боротьби святої Батьківщини? Де? Нема? Кажі!

— Нема.

— Все! — закінчив Лиманчук.

— Нема, — повторила вона, і раптом немов передсмертна блискавка освітила всю її свідомість. Згадала вона все, що бачила в огні пожеж, тікаючи од німців через всю Україну — попалену, розбиту, поруйновану, обездолену.

— Слухайте, — сказала вона тихо. — Я знаю, що мені не вийти звідси живою. Щось мені тут ось, — вона поклала руку на серце, — каже, що прийшла моя смерть, що зробила я щось запертне, зле і незаконне, що нема в мене ні отієї, що ви казали, національної гордості, ні честі, ні гідності. Так скажіть мені хоч перед смертю, чому ж оцього в мене нема? А де ж воно, людоньки? Рід же наш чесний.

— Годі, повія!

— Яка я повія? Мучениця я! Сльозами проводжала вас, сльозами й стрічаю! Товаришу мій, — сказала раптом Христя зовсім іншим тоном, ніби зрозумівши в останню мить щось найголовніше. — Я не признала вас за свого суддю. Ви тільки можете мене знищити як огидне, небажане явище, яким я дійсно є. Але це не все.

— Що? — здивувався Лиманчук.

— Коли б ви були людиною старою, я багато б дечого спитала вас: чому я виросла не горда, не достойна і не гідна. Чому в нашому районі до війни ви міряли дівочі наші чесноти головним чином на трудовень і на центнери бурякові... Націоналістка я? Яка там?!

— Досить!

— Закінчую. Але ви молодий. Про що вас питати? Я пам'ятаю вас. Ви проشمигнули через наше село. Я наливала вам воду в радіатор. Він сильно протікав у вас, і ви лаялись так голосно й гидко. Я плакала тоді і, плачучи, питала вас, чи будуть фашисти в нашому селі: може б, я втекла? Пам'ятаєте, що ви сказали мені? Ви назвали моє питання провокаційним. От я й осталась під німцем, повія й стерво. От ви чисті, а я ні. От ви презираєте мене, загрожуючи смертю. А я хочу вмерти, хочу! Мені гидко. Чим ви можете покарати мене? Мене життя вже так покарало, що більшої кари й не придумати.

— Товариші, — сказав Лиманчук, почервонівши од особистого гніву і образи.

— Постійте, голубчику, — сказав раптом командир загону. — Як тебе звуть? — звернувся він до підсудної.

— Христина.

— Прізвище?

— Хуторна.

— З Тополівки?

— Так.

— Е, та це ж Купріянова дочка, Хуторного!

— Дядечку! — Христя кинулась до командира і впала перед ним на коліна, обливаючись сльозами.

— Тополівська, чи бач. Е, нема вже ні Тополівки, ні Купріяна, ні братів. Пожерло лихо, — зітхнув командир. — Пождіть, я сам її допитаю, — сказав він і повів Христю в ліс.

— Ти не дивись, що вони злі, як шершні. Ненавистю тільки і живем. На снідання ненависть, на обід і на вечерю. Така наша доля. Нічого, дівчинко. Все проходить, і це пройде. Знищимо ворога, забудеться і ненависть, і горе, і знову розцвіте земля наша в добрі і згоді, і будемо добрими, як були, — ще добрішими станемо.

— Дядечку!

— Все бачу. Одне тільки скажи мені, як рідному батьку, — шпionка ти чи ні? Коли шпionка, розстріляєм тихенько, щоб не мучитись тобі все життя в трутизні зради, бо це непростимий гріх. Ніщо в світі тебе не простить. Не шпionка...

— Клянуся вам святою нашою землею — ні!

— Ні. Ну й слава богу. А те все якось обійдеться, дівчинко. Ходім.

— Я не хочу жити, — жалібно затужила Христя. — Я хочу вмерти.

— Розумію. Є і на це лікарство.

— Яке?

— Помста. Випий помсти, дочко. Оживеш, дякувати будеш, ось побачиш. Ми ще на весіллі в тебе погуляєм. А це все, як брудна вода. Стече, ще чистіші і мудріші будемо.

І старий командир народних месників лагідно, по-батьківському всміхнувся.

Світало. Зайшов уже місяць, і зорі погасли давно. Між бур'янами, лободою та іншою дичиною невмирущі соняшники повертали свої мрійні голови на схід сонця. Було тихо скрізь, так тихо-тихо, і тільки далеко десь гуло важким радісним громом.

— Це і все. Я йду помститися, Олесю, — сказала Христя. Вона була бліда од спогадів і врочиста. — Вони вдунули в мою душу помсту, і я ожила. Він каже, командир, упийся, дівчинко, помстою. Це єдина жива вода твоя. Правда. Я йду вже другий день. По дорозі, думаю, зайду попрощатися з рідним хатищем. Аж ось ти. Розкажи мені про себе.

— Колись, мо', розкажу, якщо не можна буде забути.

— Розумію. Куди ти?

— Я йду на схід.

— Куди?

— Туди. Я так завидую тобі.

— А я тобі.

— О, прокляті.

— Ой!

— У мене друга вдача. Я м'яка, не войовнича. В мені зло не тримається. Все прощаю, як дурна. Все забуваю. Жити ж треба?

— Чуєш? Гуде... Це наші.

— Правда? Це Василь... він...

— Старий казав — не за горами суд.

Вони прислухались. Десь далеко на сході розгортався великий бій. Гриміли гармати.

Німці відступали через село, кидаючи на шляху побиті гармати, машини. Люди ховалися в льоху.

— Поможі вам, господи!

Матері молилися в ямах за синів своїх, визволителів.

— Прилітайте, синочки, рятуйте нас!

Простягали з ям руки до неба. Материнські очі світилися сльозами надії.

А хто не встиг сховатися, того німці заганяли в грузовики і вивозили.

Уже підпалювали хати палії.

У хатах-дзотах одстрілювались кулеметники і артилеристи. Смертники-німці метушились біля гармат, стримуючи наступ, поки не знищили їх рідні наші танки разом з хатами.

Військо входило, в'їжджало в село і мчало далі вперед. Бійці пролітали на танках, машинах чи просто бігли, гаряче і голосно дихаючи. Вони ще не вийшли з бою, очі їх дивились далеко вперед і горіли лютим огнем. Всі вони ще були в тому несамовитому стані готовності щохвилини забити ворога чи впасти мертвими, коли людина ще не цілком при собі. Вони були немов у якомусь жару.

Але радість перемоги почала потроху прояснювати людські чола. Бійці вже привіталися з народом і помагали вилізати з погребів і ям. Неначе мертві воскресали і виникали з землі. Плакали командири, не соромлячись своїх сліз. Плакав і Василь Кравчина.

— Драстуйте, мамаша, ну як же ви тут? Живі?

— Драстуйте! Христос воскрес! Спасителі ви наші.

З темних льохів, з брудних ям, із-під зруйнованих печищ вилізали землистого кольору, чорні, погано одягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, в землі, довго жили по той бік дозволеного людськими законами. Багато бачили вони такого забороненого для людських очей, що не забудуть і потомки в віках. Якесь невимовне тавро жаху й скорбот і того, що лежить за межами обурення і відчаю, упало на них, закарбувалось і довго-довго не зникне вже, як прокляття долі, до самої їх смерті.

Багато благородної праці, багато ласки, добра і доброї згоди треба збагнути, знайти і принести в життя, щоб загоїти якоесь душевні каліцтва і рани людські.

Люди оглядалися серед своїх пожарищ, шукаючи очима хат, і протирали очі, мов у сні.

— Доброго здоров'я!

Людям хотілося жити. Хотілося забути про страшне по великому закону життя й по незламній силі свого характеру хліборобів, що звикли тисячоліттями до сіяння, до життєтворення у всьому, що може жити й рости.

Не догоріли ще пожари, а люди кинулися вже до роботи. Уже копалися в городах. Жінки дістали вже з при-

хованих вузликів різне насіння і з пристрасстю садили в землю.

Якесь насіннячко мочили у воді, причитаючи напівзабутих молитов на добрий урожай.

— Будьте здорові, дороге чоловічество! — Голос літнього вже Демида Бесараба тремтів од зворушення. У нього в хаті спинився штаб. Він угощав дорогих гостей. Чарка тремтіла у нього в руці. — Вічна пам'ять всім, хто прийняв труд і страх сражений чи страм шибениці од руки супостата. А нам усім желаю виповнити життя своє трудами і перемогами на согласіє і братство. Хай же піде слава по всьому світу про ваше щедре серце і багату кров, щоб ніхто ніколи не сказав, що пожаліли чогось чи злякалися. Будьте щасливі, товариші, хоч не багаті, хоч розорені, пограбовані, без капіталу, а часом і без стріхи, що нігде буде на світі голову комусь приклонити.

— Так що ж це, товариші, знов невидержка? — спитав Бесараб і поник у глибокій печалі.

— Прощайте!

— Прощайте, батько!

— Ми повернемося!

Сини й онуки прощалися з Бесарабом. Прощалися командири. Поспішали. Плач і відчай.

— Де сини? — розлютований Ернст фон Крауз ударив Бесараба стеком по голові разів з десять. Ніколи ще не доходив він до такого казку. — Де?

— Пішли в Червону Армію, — сказав Бесараб.

— Повісити на двадцять днів!

— Вішай, катюга. Тепер уже не страшно. Все одна не вийдеш живим.

Ернст фон Крауз задихався од злоби. Він упав. Його підхопили два офіцери. Коли Бесараба вивели, фон Крауз звернувся до Штігліца:

— Вони вже все знають.

— Що все? — підхопив Штігліц.

— Що?

— Я не розумію.

— Вони знають, що ви бовдур.. Пальма?!

— Йаволь!
 — Давайте диверсанта. — Ввели Мину Товченика.
 — А?! — схопивсь за серце фон Крауз.
 — Та не лякайся, не акай. Акаєш.
 — Фу-х... Ти прав. Я вже тебе боюсь!
 — Я бачу.
 — Хто ти?
 — А ти хто?
 — Я твоя смерть.
 — А я твоя.
 — Моста ти висадив в повітря?
 — Я.
 — Яким чином?
 — Секрет.
 — Я тебе повішу!
 — Вішай.
 — Думаєш, не повішу?
 — Ні.
 — Ти щось придумав?
 — Щось придумую.
 — Це феноменально. Фу-х... Невже ти маєш надію?
 — Так. Я невмирущий...
 — Він збожеволів... — Фон Крауз подивився на своїх офіцерів. — Але Запорозжці вже тут. Ой... Присядь, мерзотнику.
 — Присів.
 — Ну.
 — Хм... Що мені робити?
 — Можу сказати.
 — Ну?
 — А ти не нукай, дурачок. Ну... Україна, щоб ти знав — це ваша судьба. Поки горить як свічка — Гітлер дихає, потухне — витягне Гітлер ноги і ви з ним.
 — Гер полковник, що він каже? — спитав горбатий.
 — Те саме, що Гітлер думає, тільки розумніше, — одповів фон Крауз.
 — Так, — продовжував Мина. — Так що поки воюєте, поти й живі, і я, хоча і простий чоловік, скажу вам: не кінчайте свого блискріга, капут.

Фон Крауз підняв нагайку.

— Запорожці близько?

— Ну, ближче чи даліше. Все одно не скажу. Тут уже, казав той, або — або. Хочеш, мо', перед смертю побить мене? Бий, потішся. Раз уже міра зла перейдена — роби що хоч.

— Курить хочеш?

— Давай. — Товченик взяв сигарету. — Запорожці мені теж недавно дали бомбу. Менший, Роман. Ой, бідовий же, сучий син. Прямо орел. Ти, каже, чому не вбив Крауза з печі, якщо ти чесна людина. А я, кажу, був неоружований. Обратно ж, кажу, який же я був би розвідник, щоб зразу вбивав, не почувши розговорів противника.

— Ай... Нітро, нітро!.. — застогнав Крауз.

Тремтячими руками Штігліц накапав у склянку з водою нітрогліцерину і влив його у напіврозкритий рот Крауза.

— Що ви стоїте, чорт вас візьми?! Повісити!

Коли Мину поставили під шибеницю на табурет і наділи на шию зашморг, Мина поглянув на Штігліца і на двох його катів і раптом почав співати фашистський гімн. Співав він голосно і натхненно. Правда, у Мина був голос не дуже красивий, слова він часом перебріхував, але мотив він засвоїв непогано. Капітан Штігліц і солдати застигли і простягли праві руки лопатами вперед.

— Генуг! Годі співати! — сказав Штігліц. Але Мина не слухав. Він почав співати ще голосніше, вдивляючись жадними до життя очима в божий світ, в дерева, в хати. Це був єдиний його хвилинний порятунок. Цим проклятим гімном він стримував свою смерть, яка лягла вже йому вірьовкою на шию, звисаючи з шибениці, мов змія.

— Кінчай співати, чуєш! — одурів Штігліц і побіг до Крауза.

— Гер оберст! Він співає!

— Що? Хто?

— Товченик.

Крауз вискочив у двір і кинувся до шибениці. Побачивши Крауза, Мина відчув, як заворушилась неначе петля на його шиї. Холодний піт покрив його чоло. Голос почав здавати. Тоді, зібравши останні рештки сил, Мина

так весело й гучно вжарив останнього куплета гімну, що навіть Крауз застиг, простягнувши вперед злочинну свою руку. З очей Мини текли сльози.

— Прощай, мій убогий світе! — здавалося, гукав він не своїм голосом. Та щаслива доля не зрадила йому й на цей, здавалось би останній, раз. Уже коли витягував він останню ноту, коли Штігліц почав піднімати руку для команди катам, раптом заторохтіли автомати, та так близько й гучно, що німці кинулись мов ошпарені куди попало.

— Партизани!

— А, розстосукини сини нехай! — крикнув Мина і, знявши петлю, почав по-хазяйськи складати віршовку.

Та не пощастило цього разу старому німецькому вовкові втекти од Запорожців. Уже не одним, а двома загонами переслідували фон Крауза Лаврін з Романом. І партизанські загони вже були не ті, що на початку війни. Все, що було в загонах випадкового, в'ялого, зайвого, — все було зметене з лиця землі — зрадники, ледарі, шкурники. Множество безстрашних загинуло в битвах, замучено в полоні. Але те, що вижило й діяло вже проти Крауза, тривожило його все дужче й дужче і не давало спокою ні вдень ні вночі.

То були люди, яких ніщо в світі не могло вже спинити, ні обеззброїти, ні втихомирити. Молоді юнаки, підлітки, й старі батьки, і навіть дівчата, котрим у століттях не снилось ніколи таке життя, творили в загонах сувору помсту народу.

Вже не допомагала Краузу поліція, на яку він так колись розраховував разом з Людвігом, затаючи нещасних полонених, оточенців і навіть підлітків в її ганебні ряди.

Вже поліцаї втекли в партизани. Сільські старости таємно допомагали месникам народним, і куди б не кидався вже Крауз, як не палив він села, як не мучив жінок, дітей, ніщо вже йому не допомагало.

Пропала праця. Розвалювались грандіозні плани. Як усе було гарно. Які простори, яка земля!

«Цю землю можна їсти!» — пригадував він загиблого свого старшого сина. Це було так недавно, майже вчора.

— О мій хлопчику, моя ніжна дитино! — скрипів фон Крауз зубами, оглядаючись на незчисленні солдатські кладовища, що заповнили, здавалося, всю країну.

Іноді ночами він довго вдивлявся в портрет Гітлера, ласкаючи стомленим своїм зором дорогі риси його маніакального обличчя, питаючи сотні разів про долю фатерлянда, ах!

Чи одурив його фюрер, як писали про це в проклятих більшовицьких листівках? Чи поверг він увесь його рід у прірву страждань, зневаги, всесвітньої ненависті й огиди людей до його імені? Ні! Великий фюрер не одурив його, фон Крауза, не спровокував, не затуманив, не запаморочив йому голову. Фюрер — це він сам, Ернст фон Крауз, його ідеальний вираз.

Пристрасна німецька душа його здригалася. Він схоплювався тоді й виструнчувався перед портретом фюрера у фронт, копіюючи його рухи, простягаючи перед ним величезну свою волохату руку.

Він писав йому листи, проекти впорядкування Східної Німеччини, розрахунки поставок хліба, цукру, масла, м'яса, вирваної шерсті, здертої шкіри, живої худоби, дівчат і підлітків.

Одного разу серед вогню й диму нескореного українського села його осяяла думка, якій суджено було увічнити Німеччину середини двадцятого століття. Він запропонував фюрерові модернізувати знищення населення завойованих провінцій шляхом побудови на сході заводів для планового спалювання людей, щоб добувати туки й спеціальні масла, і жири. Він власноручно зробив креслення цих підприємств і барвисто описав технологію винайдених ним процесів. Він дістав за це од фюрера рицарський залізний хрест з дубовим вінком і возлюбив його за це всім своїм полум'яним німецьким серцем.

Він давно вже перестав загравати з старими роботящими українськими селянами-старостами, як проклятий отой Запорожець, що погубив його маленького Людвіга. Він творив зони пустель, позбавлені життя, беззвучні...

Та не допомогли фон Краузу ні чотири побудованих за його проектом заводи, ні пожежі. То була помилка. Війна набрала вже характеру одвертого масового злочи-

ну. Людство понижчало. І мертві зони теж виявились помилкою. Вони не були мертві. В них не було кому плакати, просити, благодіяти чи стогнати. Але в них жила безсмертна ненависть народу. Вона підстерігала фон Крауза на дорогах, у ровах, у лісах. Вона пролазила до нього в двері, в вікна, в душу, з громом і кров'ю. Вона пронизувала кожен його крок невтомною помстою. Вона була винахідлива й розумна, і нічим не можна було її знищити. Нічим!

І от потроху, день за днем, село за селом, пожежа за пожежею, смерть за смертю, прийшов Крауз до останнього висновку — кінець... Кінець Німеччини Гітлера і його, полковника Ернста фон Крауза. Кінець.

З тої миті, коли ця думка оволоділа ним остаточно, фон Крауз відчув, що йому різко почало зраджувати склеротичне серце. Почастішали приступи жаби. Тоді для збереження душевної рівноваги він одчислив із своїх каральних загонів італійців, словаків, чехів і мадяр, укомплектувавши свої сили тільки німцями й невеличкою купкою запеклих випробуваних зрадників народу, що занапастили навіки свої темні душі багатьма одвертими злочиннями.

Та їй це не допомагало.

Запорожці переслідували його по п'ятах. Вони почали вже йому снитися. Одного разу йому приснилося, як він, полковник Ернст фон Крауз, стояв зв'язаний по руках і ногах перед Лавріном Запорожцем, оточений страшними його партизанами, як звелів Запорожець виколоти йому очі, одрізати язика, вирізати свастику на грудях і на лобі, як прострілював він йому голову, живіт, груди і кидав у вогонь палаючої своєї хати.

З тяжким стогоном Крауз схопився з постелі.

— А, українська собака! Ти мені будеш снитися, терзатимеш мою душу вві сні!

Заметався Крауз по хаті, забігав, застукав. Сотні нещасних людей, розстріляних, покалічених, з вирізаними на грудях і на лобі зірками, згоріли тієї ночі в селі, замкнуті в палаючих клунях і церквах. Розплатилися за німецький хворобливий сон тяжкими муками у вогні українські діти.

Фон Крауз перестав уже діяти на Україні в ім'я життя Німеччини. Він діяв іменем її смерті.

— Ви оглядаєтесь на партизан! — кричав він селянам в одному селі. — Ви ждете нашого відступу! Ну, гаразд... Якщо вже так, ми підемо звідси. Але радіти нашому відступу тут не буде кому! Вогонь!

Так з вогнем і мечем метався українськими просторами фон Крауз, переслідуючи Запорожців, рятуючись од Запорожців, втікаючи від них, оточуючи й душачи їх, поки нарешті сам, оточений, не став перед Лавріном і Романом Запорожцями, хитаючись неначе п'яний.

Його не тримали ноги, розслабили усі м'язи живота й кишок. Кров випарувалась із його жил, і бліді його губи тремтіли від холоду. Він потрапив у полон. Це було не цілком схоже на сон. У нього не були зв'язані руки й ноги, і очі його не були виколоті. Він бачив усе, і коли б страх смерті, що вражає катів в останню хвилину їхнього життя з особливою силою, не скував усі його почуття, він пожалкував би, що він не осліп.

Бій точився недовго, не більше двох днів, але був він запеклий і кровопролитний, яких небагато було у фашистських тилах. Краузові молодчики билися з відчайдушною мужністю, але коли мужність покинула їх, вони вийшли з піднятими руками наперед, спотикаючись серед трупів, з оскілими очима, з плачем і прокляттями, падаючи перед партизанами на коліна.

— Капут... Німеччина капут..., — улесливо усміхаючись, мекав Штігліц, благаючи милосердя.

— Іх бін комуніст!

— Біте шон, ради бога... драй кіндер!

— Товариші, капут, Гітлер капут, — бурмотіли карателі.

— Це ми й без вас знаєм, гади, — відповідали партизани. — Зрадники народу, виходь набік!

Зрадники народу стали окремою купкою й, оглядаючись з однаковою ненавистю на партизанів і гітлерівців, млосьно й важко гикали, жадаючи скорішої смерті.

Фон Крауз бачив усе. Величезним зусиллям своєї волі він на якусь мить злетів було над нікчемністю свого становища й поринув у сферу високого відчуття великої тра-

гедії фатерлянда. Торжество смерті, покликаної Гітлером для реконструкції Європи, він відчув раптом в граничній мірі. Тут усе було гранично спотворене — ожорсточені трупи і плазуючі перед бандою Запорожців залізни його рицарі, ніби повалені з висоти небес дияволи, і самі Запорожці. Та і вони, що приголомшили його несхитністю своєї волі й пристрасті. Смерть обпалювала диханням своїм кожне обличчя. Саме земна куля, здавалось, надулася над Краузом кривавим наливом. Він збагнув висоту невимовного і в невимовному хвилюванні, важко дихаючи, оглядався навкруги. В нього була розсічена шока, і зелені мухи вже повзали по засохлій його крові. Ось він — великий кінець!

— Підсудний Крауз Ернст Фрідріхович, житель міста Бреслау, Бісмаркштрасе, тридцять шість, квартира чотири, три кроки вперед! — почувся нараз неурочистий і негучний, але твердий голос партизана.

Почувши ці слова, фон Крауз раптом, в одну мить, негарно себе повів.

То було жажливо. То було гірше кулі, гірше петлі. Це неможливо, боже мій! О! Знищений, він не міг зрушити з місця. Він не полковник нової імперії, не гроза східних областей з вогнем і мечем. Його спіймано на гарячому! Він підсудний з точною адресою. Названа його скромна квартира на Бісмаркштрасе. Ну, звичайно, його... Ні, ні, ні! Ох...

— Підсудний Крауз, можна опустити руки.

— Руки опусти, чуєш, сволоч!

— Га? Що? Ні, я не можу опустити, пробачте, будь ласка... Здрастуйте, — прошелестів фон Крауз висохлим своїм язиком, усміхаючись... усміхаючись...

Тоді старий Лаврін Запорожець з великим кричущим шрамом на лобі вийшов з партизанського кола.

— Ні, я не дозволю тобі падати, сучий ти сину, — сказав він Краузу, коли той, не витримавши погляду, захитався, готовий упасти. — Не одвертав ти підлого свого погляду од страждань і смерті людей наших, не одвернешся і від народного суду. Стоятимеш, поки не поламав я тобі ноги, дивитимешся мені в обличчя!

І, поставивши перед собою фон Крауза, Запорожець розмахнувся і вдарив його по морді.

— Я ображаю тебе! Скинути з нього штани!

Від сильного удару фон Крауз трохи очумався. З почуттям великого страху він відчув раптом, що Запорожців ляпас вибив з нього щось найважливіше, що становило головну його суть.

— Лаврін, простіть, будь ласка, це війна. Я полонений... Я офіцер, — спробував він зібрати свої сили.

— Ні, це не війна. І не офіцер ти, не полонений, — сказав Запорожець.

— Лаврін!..

— Помовч. Я не хочу говорити з тобою, будь ти проклятий. Та перед тим як тебе знищити...

— Ти вбив мого сина, Лаврін...

— Чорт з ним! Помовч, я не хочу говорити з тобою, я тільки скажу в ім'я закону, щоб було написано в писанні, як я тебе убивав. Зрозумів? Не полонений ти, Крауз, не офіцер і не людина. Ні! — повторив Запорожець голосно й чітко, наче промова його записувалася всіма літописцями світу. — Те, що накоїв ти на нашій землі, — не воєнне, не людське діло, і вмереш ти не воєнною, не людською смертю.

Фон Крауз здригнувся. З гострою прозорливістю, яку дає злочинцеві крайня його нищість або звирячий егоїзм досвідченого вбивці, він одразу збагнув, що смерть прийшла до нього в незвичайному вбранні. Запорожці... Як він ненавидів їх за розбиті свої мрії! Але ненависть уже облишила його, огидний страх заморожував дихання.

— Я прошу трохи пощади. Якщо запал бойової пристрасті й нестримність може бути в якихось жорстокостях, властивих на війні, палкій молодості...

— Ага... Тільки ми з тобою, старики, знаємо життя, — саркастично покивав головою Лаврін. — О, я добре розумію всі твої слова. Зрадника гадав ти знайти в батькові синів-комуністів. Думав посіяти ворожнечу, поживитися на домашніх наших помилках? На недоумкуватості чиновників наших заробити хотів? Ні, підла собако, ніколи! Чуєш? Ніколи! Погані ми були історики? Прощати не вміли один одному? Національна гордість не виблискува-

ла в наших книгах класової боротьби? Почекай, засяє, та так засяє на весь добрий людський світ, що осліпнуть від заздрощів навіки всі твої фашистські нащадки. Це я кажу тобі, чуєш, твій ворог, Запорожець Лаврін. Я зневажаю тебе, проклятий німецький йолопе! Ти не бачив найважливішого, що вписали ми, більшовики, в книгу боротьби, — непорушну дружбу народів!

Лаврін оглянувся. Партизани стояли навколо нього — українські, російські, казахські, татарські, киргизькі його сподвижники й брати. Серед них виділявся один. Він стояв наче дерево після бурі. Не було на дереві ні цвіту, ні листя. Все зірване і занесене невість-куди. Сірий попіл упав на партизанський чуб, і безмовна пустка застигла, здавалося, навіки в нерухомих його очах. Два роки ходив він у бої і в найодчайдушніші засади, та смерть незмінно відступала перед ним. Четверо дітей, дружина, старенькі мати і батько, і всі сусіди його, роздягнуті геть, згоріли в старій дерев'яній церкві вночі, посеред палаючого села. Згорьовані їхні крики в огні, що потрясли всю його душу, ніколи вже не дадуть йому ні покою, ні забуття. Тяжко поранений, з обгорілою головою й руками, чудом відповз він від німецького вогнища до партизанів, і відтоді вже ні куля не брала його, ніщо — така сильна була в ньому жадоба помсти. До нього й звернувся Лаврін:

— Тобі вже нічого втрачати на цьому світі. Одведи убивцю в ліс, щоб ніхто не бачив, як повернув ти йому все, що приніс він на нашу землю.

Так загинув Крауз.

Димом сходили обрії. Вогняні вали з громом і гуркотом не один раз перекочувалися із сходу на захід і з заходу на схід. Мертві танки чорніли на полях грізними своїми тушами, неначе вимерлі страховища в пустелі. І куди не поїхати, куди не піти — всюди несло духом непохованого людського трупу. Міновані нескошені поля були сповнені зловісних таємниць.

Ворог знову втік.

Знову входили в село передові загони. Пролітали танки, артилерія.

Знову вилізали з могил і льохів землісті люде.

— Здрастуйте!.. — схвильовано кричали бійці.

— Та драстуйте. Доки ви будете їздити? То вперед, то назад, то сюди, то туди, то партизани тобі, то поліція, то карателі, то німецькі вошопруди, та злії поробилися, ну прямо життя немає.

— А ти хто? Якого чину? Звідки? Де поранений? В яких боях?

— Ось! — показав Мина віршовку з петлею.

— Кого побідив, перед ким не одступив? Кого захищав? — розгнівався комбатареї Сіроштан. Він був хоробрий і сильний воїн з двома орденами Червоного Прапора і чотирма знаками ран і контузій.

— Я царя захищав, не відступав! — сказав старий дурний дідок.

— А, чули ми ці балачки на початку війни. І плакали од сорому здуру... Царя... Європа на наших грудях! Вся. Два роки! Весь метал, вся хімія!..

— Та і в нас тут теж хімія...

— Царя. Нема таких, як ми. Де вони? Не було в історії світу, щоб на одну державу падав такий тягар! Уже тепер багато дечого навчились...

— Та, балакаєте, а потім знов побіжите.

— Не побіжимо, не бійтесь.

— Та ми вже не боїмось нічого. Просмалені й прокопчені.

— Ну й ми теж.

— Так воюйте, чорти б вашого батька воювали, годі кататись!

— Як кататись? Хто кататись? — розгнівався Сіроштан. — Яке ти маєш право так говорить? Кататись... А ви, чортові лежні, будете тут з німцями землю ділити та з бабами валятись?

— Так не одступайте, то й не будемо ділити.

— Це примітивна відповідь.

— Та ми такі. А які ж ми?

— А жити ж якось треба? — сказала одна молодиця.

— Жити? — спалахнув Сіроштан, пронизавши жінку розлютованим поглядом. — Жити? Тобі жити треба? Ага!

Постій, я тебе поживу! Я кров проливаю другий рік, захищаю Батьківщину, а їй жити треба...

— А що їй робить? Плакати?

— Товаришу капітан, — звернувся він до Кравчини, — ви чули? Отака й моя баба десь у Вінниці зосталась. З німцями, видно, качається. От, їй-богу, заберу Вінницю, голову одрубав!

Всі притихли. Всі почували, що Кравчина тут найстарший командир. Він увесь час мовчав. Щось він та мусить сказати на отакі слова.

— Так, — сказав Кравчина тихо. — Так що ти вже воюєш, виходить, за те, щоб одрубати голову своїй жінці, яку ти назвав бабою? Чи як тебе слід розуміти?

— Та я хіба?..

— Постій, постій, постій... Ти командир, герой, у тебе два ордени і чотири рани. Невже ж ти, проливши кров свою, так не зрозумів нічого, хто й що ми? Що не обивателі, не свідки історії ми, а герої великого грізного часу? Що не наживем ні капіталів, ні земель чужих не завоюєм, ні людей не підкорим, що прийдемо додому на пожарища, руїни, так що декому ніде буде і голову приклонити. І ні батька, ні матері, ні брата. І скажемо — ми перемогли. І це буде велика наша горда правда на множество століть.

— Правда, синку, — почувся голос з натовпу. — Хліба насієм і хати побудуєм. Діло в житні та в честь народу.

— Та в перемозі, — сказав Кравчина. — Кожен з нас мусить одержати дві перемоги. Перемогу над загарбниками-фашистами, відчизняну спільну велику перемогу. І другу перемогу своєю малу — над безліччю своїх недостатків, над грубістю, дурістю, пробач мене, Сіроштане, над злом, неухважильністю і, до речі, поганим ставленням до жінок.

— Синочку! — почувся плач.

— Нас багато. Нас мільйони. Мільйони, що пройшли через огонь страждань, прокурених і просмажених у боях і незгодах. Я вірю, що сума оцих особистих, маленьких наших перемог буде такою надзвичайною.

І, немов бачачи вже оцю перемогу зовсім близько перед собою, як дорогу свою кохану, Кравчина усміхнувся їй. За ним усміхнулися і всі присутні, всі до єдиного. Це була

абсолютна довіра і єдність найдорожчих великих народних сподіванок, усвідомлених, вистражданих у тяжких, майже нестерпних знегодах. Можна було не сказати більше ні слова і всім розійтися, щоб не забути нікому й ніколи цієї усмішки й мовчання, але всі дивилися на Кравчину, і він, згадавши весь пройдений тернистий шлях, зрозумів тут, серед рідних своїх людей, до яких так прагнула його душа, що відступу більше не буде, навіть якщо безсмертя народу доведеться стверджувати ціною власного життя, помноженого на життя всіх його бойових товаришів і братів.

— Поможі вам Господи і Пречиста Мати Божа, — сказала стара Бесарабиха. — Прощати треба один одному більше та співчувати, — тихо звернулась вона до Сіроштана...

Сіроштан мовчав. Він стояв перед старою матір'ю, на яку впало величезне горе, беззбройний і маленький. На нього дивилися десятки очей. Для врятування репутації загартованого рубаки йому хотілося сказати щось грубе або смішне, та він не знаходив у собі цих слів. Ним оволоділо раптом дивне збентеження. Чи вмів він жити? Чи думав про життя, про Батьківщину, про сім'ю в їхній єдності, чи тільки діяв, поринувтий у ненависть до ворога, в труд і придушення страху бити? Чи творив він грізну історію свого народу і нещасної, загубленої в морі безправ'я й страшних випадковостей молодії своєї сім'ї? Чи не спрощено, механічно виконував він суворі веління історії?

Сіроштан не міг одірвати очей од Бесарабихи. Він наче вперше став перед народом, в ім'я життя якого він ніс у вогонь своє життя тисячу разів.

— Отаке-то, Сіроштане, — сказав, усміхаючись, Кравчина. — Чув? Ну от. А жінці своїй... як її звуть?

— Мура.

— Сам ти мурий. По батькові?

— Григорівна.

— Діти?

— Троє.

— Як звуть?

— Джек, Ріхард і Тимур.

— Як собачата, — засміявся хтось.

— Тихо!

— Марії Григорівні поклонися од мене, якщо мене вб'ють до Вінниці і не зможу сам її привітати з визволенням як командир твій і друг. А вас, громадяне і громадянки, поздоровляю, і пробачте за спізнення, трудно було... Все. По місцях!

Всі кинулись геть. Остався один Кравчина. До його притулилося не менш як дванадцять жінок. Вони плакали гірким плачем од пережитого. Він дивився на захід. Він був надзвичайний.

Капітан Василь Кравчина стояв на горбку і дивився в бінокль. Коли недобита німецька піхота ринула в пролом, що утворився, він розвіяв її вщент, але бій припинився ненадовго. Не встигли артилеристи перекурити, як вже горбок під ними затремтів від важкості ворожої артилерії, задихав, задимив, як вулкан. Заревли над головою літаки, а вдаль з-за горбів виповзали вже танки.

Кравчина метнувся в бліндаж.

— Якимаха?

— Да.

— Виходь з батареєю праворуч вперед.

— Да.

— В улоговину виходь, в улоговину праворуч, — говорив капітан Кравчина по телефону Якимасі. — На тебе зараз посунеться з-за бугра танковий вал. Тримай добре.

— Да-а...

— Не відступати до смерті! Передай ружейникам — я наказав...

— Да-а.

— Шинкаренко.

— Да.

— Поглядай на Якимаху... Га?... До мене.

— Товаришу капітан.

— Дегтяренко?

— Да.

— Ну?

— Нічим дихати! Сильно накрило!

— Га?

— Притисло сильно!

— Чим?

— Бомбами.

— Бомбами?

— Да.

— Якими бомбами?

— Важкими!

— А ти яких хочеш? Легеньких? — розсердився Кравчина. — Ти де сидиш? Де ти сидиш, я тебе питаю? На війні ти сидиш чи ні? Говори, де ти сидиш?

— Та на війні, а де ж, по-вашому, на стадіоні «Динамо» чи на весіллі, бодай вона тричі згоріла, трясця її матері з такою війною...

— Помовч... В чім діло?

— Поранений.

— Га?

— Руки нема. Ясно?.. І ноги... І людей поранено.

— Запорожець! Давай Запорожця!

— Запорожець!

— Батарея Дегтяренка виходить з ладу. Наказую бігом зайняти його позицію.

— Да.

— Стояти в смерть!

— Стою!

Великої сили важкий снаряд упав коло самого бліндажа капітана, потім другий, третій. Завалило бліндаж. Капітан Кравчина чудом виліз з нього, як з могили.

— Запорожець?

— Да.

— Стояти в смерть.

— Та чув уже. Стою, — сказав Запорожець і тут же строго звелів своїй батареї точно виконувати наказ капітана.

— Тільки прошу без суєти, — додавив од себе Запорожець, коли батарея під сильним огнем стала на нову позицію. — Коли при мені ото суєта, я перестаю розуміти противника. Я презираю таку війну. Понятно?

— Да.

— Да не да, а точно. Понятно?

— Точно.

— От суєта... Ну, давайте.

І Запорожець плюнув на долоню, як добрий плотник.

Трудно знайти людину, од якої можна було б почути отакі розумні слова в такий час. Другий на його місці забелькотів би вже чортзна-що, бачачи, як летіла з-за рогу на батарею велика колона танків.

Вони грізно коливалися, мов кораблі на хвилях, стріляючи на ходу з гармат і кулеметів.

За ними гуркотіли десантні причеви, битком набиті п'яними автоматниками.

А на самих танках сиділо множество зеленуватих фріців, вчепившись один в одного і за що попало, мов мужа.

Грім і гуркіт потрясали все. Вся земля, все здригалось під тягарем залізного потоку.

А Запорожцеві, здавалося, тільки того було й треба.

— Давай огонь... — крикнув він раптом неймовірно гучним грубим голосом і весь мов загорівся.

Спалахнули Іванові хлопці од цього крику, кинулись до гармат. В одну мить нічого не стало чути.

Гарматні обслуги металась левими в шаленому ритмі.

— Снаряд! Замок! Приціл! Огонь! Снаряд! Замок!

Од прямих бронебійних ударів танки репались перед ними, і перекидались, і горіли з причепами, як на страшному суді. Горіло залізо, десант, горіла сталь і рвалась все ближче...

— Тихо...

Гармати стрибали, мов люті собаки, і рывкали, й вили, й металась в скаженому осатанінні.

Шалений огонь гніву й пристрасті битви надавав бійцям такої велетенської сили, що важкі гармати вертілися у них в руках, як іграшки.

З велетенським напруженням м'язів вони одкочували їх, повертали праворуч, ліворуч, підкочували вперед.

Вони були мокрі, як у бані.

— Огонь... Огонь... Огонь...

Раптом по якійсь радіокоманді всі танки блискавично крутнулись праворуч і, передувивши чимало своїх автоматників, кинулися на батарею Сіроштана.

Тоді Іван швидко подав особливу коротку команду. Ударили тоді по танках з усіх гармат шрапнеллю, ударили з усіх кулеметів і мов вітром змели з них весь десант до одного німця. Тільки його й бачили. Один лише німець

і злетів з танка живий. Загубивши розум, він кинувся вперед на батарею і підбіг аж до самого Запорожця з таким безглуздим сміхом, що той перелякався.

— Тю, чорт тебе носить. Приберіть паскуду.

— Перемога! Перемога! Ура! — закричали Підтиченко, Косарик і Торохтій.

Та ні, се ще не була перемога. З лівої сторони через заворот річки заходили уже в обхід артилерії свіжі німецькі сили.

Проте не вдалося німцям обдурити хитрим маневром славних артилеристів. Наказавши гаубичним батареям перенести огонь на переправу, сам Кравчина і мінометники Лобода Іван, Драгун Петро, Романенко, найодчайдушніші кулеметники і бомбометателі — Володимир Таранов, Гловацький, Джума Урсулаєв, Муравин Степан, Степан Чумаков, Ковтун Данило і множество других, що їх не можна було вже й розгледіти на льоту, — все, що було найбільш швидке, гаряче й безстрашне при артилерії, все в одну мить кинулось до річки, — всі їздові, шофери, розвідники, зв'язківці. Кожний розумів, що означало загаятись отут хоч на мить. Німці були вже на річці.

Яка була річка! Яка була річка! Найпрекрасніша з усіх плинучих річок. Та сама, яку переходили вброд веселі дівчата з граблями і сорочками над головами і захоплюючи піснями і сміхом! Яка була любима незаймана річка! Вона стала невпізнанна. Вона була збезчещена, згвалтована і спотворена ворогами.

Вода текла в ній каламутна й кривава, з дохлою рибою, трупами й іншими останками страждань. Снаряди бовтались у воду і рвалися на дні, і з глибоких тихих ям і затонів виверталися жовто-білими черевами розірвані величезні соми, сазани, шуки та інший загублений риб'ячий рід.

Хитались на кручах столітні тіністі дерева і падали в річку корінням вгору.

Яка була річка! І грязь, і каламуть, і кров у річці, і смерть!

Це була вже не річка, а стік нечистот.

Літали зграї переляканих, знавіснелих птахів над боем. У повітряних хвилях, як у тайфуні, їх кидало від вибухів

з боку в бік, вперед — назад, вперед — назад! Вони падали від грізних ударів на землю, шукаючи захисту від чужих і страшних людей.

Лисиці дрижали в смердючих лисичих норах. Вовки в кушах, наївшись людського м'яса, припадали черевами до землі і волочились, гидячи її в відчайдушному проклятому вовчому переляку. Від жаху у них віднялися ноги і шлунки і закарлючилися хвости під животами. Вони валялись по кушах, як дохлі, і повзали, не сміючи навіть вити, і клацали зубами. Вовчиці плакали.

Такий страшний був світ у бою. Одна лише людина могла витерпіти бій...

Тут боролось безсмертя зі смертю.

Повітряні хвилі й буйні завихрення од пролітаючих великих снарядів і вибухів мін зривали людей з землі, крутили їх угорі, як осінній лист, і кидали на землю.

Все повітря прийшло в шалений рух, все воно, вся атмосфера звучала, ревла, вибухала, крикала і гриміла тисячами громів.

Повітря горіло. На бійцях загорались сорочки.

Палали спини у людей. Кричали: «Ой, горю!» І падали на землю, й качалися, й крутилися по ній, і тушили один одного ударами долонь.

Сім раз сходилися бійці з противником. Сім найтяжчих німецьких атак одбили вони вщент, в порошок, в дим. Тридцять шість ворожих танків палало вже перед ними і возносило до неба грізну їхню славу. Трупів ворожого лежало між танками множество.

— Запорожець?

— Да.

— Як діла?

— Га? Добрі діла. Га?.. Ну, поставили в смерть, ну й стою. Га?.. Не дражніть мене, товаришу капітан. Не люблю я по телефону балакати. Резерви не підійшли, гади! Ну все одно відступати не будемо! Га? Га? Не чую... не чую... От суета!

Нічого вже не чув Запорожець. З ушей у нього текла кров. Добрих півтора десятка дрібних мінних скалок роз'ятрювали його тіло і злили, мов тигра. Півбатареї вже не стояло на ногах.

Німці пішли в атаку в восьмий раз, потім в дев'ятий, в десятий, в одинадцятий. Одинадцять раз майже безперервно кидалися осатанілі німці в атаку, і одинадцять раз одбивав їх Кравчина.

Тоді німці пішли в дванадцяту атаку, в танкову.

Нові танки прибули з самої Франції, де вони більш року чекали вторгнення англійців, чистенькі, без жодної подрипини, з новими гарно одягненими молодими танкістами, з свіжими гарматами, десантними командами і порнографічними фотографіями біля замків. Мов скажені хорти, неслися вони просто на центр артилерійських позицій проти самого Кравчини, впевнені в повному його виснаженні.

Спочатку Кравчина дав по них шалений вогонь з усіх гармат і кулеметів, а потім, коли десант злетів з танків, як зграя підбитих горобців, він раптом припинив вогонь і звелів сховатися всім за гармати, і лише коли танки були вже зовсім близько, коли спантеличені мовчанням німецькі командири танків повисували з башт свої маленькі голови, вважаючи себе вже переможцями, він раптом повелів огонь.

Німецькі командири встигли сховати свої голови. Постріли сипались один за одним з надзвичайною швидкістю. Броньбійники, що окопались у своїх щілинах у безпосередній близькості між танками, ударили на вибір направо і наліво.

Як же забігали по танках синенькі вогники, як же загорілися танки та як стали рватися зсередини. Та як почали виплигувати з них з криком і зойком свіжі фашисти. Страшно поквиталися з ними артилеристи.

— Бийте, бийте, хлопці. Не жалійте ні одної тварюки! — кричав Кравчина, працюючи вже на батареї пораненого Якимахи як боєць.

Багато танків розбили й спалили товариші в цій атаці, багато німців убили зовсім близько перед очима, очі в очі, крик у крик, — нічого не пожаліли.

Всі відзначилися до одного чоловіка. Кожний пролив кров ворога, і танки жарко палали перед трупами своїх хазяїнів високими, аж під саме небо, багаттями.

Німці не витримали і подалися в нестямі назад.

Раптом на бійців з неба посипалась величезна злива різноманітного паперу. Отруйні листівки з сильнодіючим гідким змістом для отруєння волі і розуму противника буквально вкрили всю землю, гармати, бійців і вбите товариство.

Настала могильна тиша. Німці поховались у свої барлоги і слідували в біноклі за отруйною дією листівок.

Листівки були свіжі, виготовлені в Берліні найтоншими майстрами отрут. Підробка правди була в них скаламучена в такій тонкій пропорції з брехнею, хитрощами, загрозами й обіцянками, що виникла мішанина, здатна звалити з ніг утомлену людину.

«За що воюєте, за що вмираєте?» Се священне запитання, написане рукою ворога, набирало якогось порочного змісту і, падаючи на бійців з неба в сотнях тисяч своїх повторень, шелестіло під ногами і, здавалося, шептало з усіх боків, мов сатана: за що, за що, за що?

Почуття бійців збудилися до нестерпного напруження. Проте ніхто не підняв листівки, ні один боєць. Всі одвертались од них як од непотребства, недостойного погляду людини.

Один лише капітан Кравчина підняв листівку.

— Підніміть всі, — сказав він бійцям.

— Ні, не годиться нам таке читати. Не хочемо гидити свої руки й душу в такий час, — сказали бійці і нехотя підняли листівки.

— А тепер, брати мої, — сказав Кравчина, — поки німці думають, що ми читаємо, хочу вам нагадати перед найрішучішим, а може, для декого й останнім нашим боєм, хочу і я нагадати вам, за що ми б'ємося, за що помираєм. Ідіть сюди. — Бійці підійшли до командира.

Іх було вже небагато. Вони стояли перед ним, мокрі од тягара трудів і чорні од диму і кривавих патьоків.

Поранені стояли, спираючись на неранених, і дивились на нього з невимовною ніжністю.

А в кого були перебиті ноги чи спини, чи хто не міг уже стояти з причин слабості чи болю, ті лежали віддала, мов підбиті журавлі, і витягували шиї, аби теж послухати свого командира. Над ними курилася пара і підносилася вгору.

Кравчина зрозумів, що тут не звичайних пояснень, які б визначалися в грошовому чи земельному обчисленні, ждали од нього бійці. Високі небуденні думи світилися на їх простих обличчях.

Перед ним стояли учасники великих подій, жива грізна історія, її автори і криваві її виконавці.

— За що ми б'ємося? За що умираємо? — Голос Кравчини затремтів од глибоко напруженого хвилювання, і хвилювання передавалось бійцям. — Вороги наші б'ються за особисті багатства, за владу над нашою землею. Наші друзі воюють за мир, і лад, і радості багатого, щасливого життя своїх країн і здивовано питаються один у одного по кабінетах: за що ж бо бореться українська радянська людина? За стільки, мов, доларів або марок, як німецький, чи не за стільки? За стільки гектарів землі, як Гітлер обіцяє кожному солдату? Ні, не за стільки, брати. Ми б'ємось за те, чому нема ціни у всьому світі, — за Батьківщину.

— За Батьківщину, — глухо зітхнули бійці...

Кравчина вдивлявся в обличчя своїх дивовижних воїнів. Не прості люди стояли перед ним, ні. Ті, що пройшли з трудами, гнівом і найтяжчими боями всю Україну, Дон і волзькі степи з незабутніми розлуками і зустрічами. Ті, що здивували весь світ під Сталінградом. Ті, що бували в надлюдських бувальцях. Перед ним стояли професори боїв, засідок і грізних нападів...

— Ось вони! — показав Кравчина на німців, і голос його був гнівний, як голос народу. — Скажіть мені, брати, чи можемо ми не битись?!

— Ні, будемо битись в смерть! — закричали артилеристи.

І хотіли були бігти вже до гармат, але Кравчина спинив їх одним порухом руки.

— Не в смерть, а на життя! За великий Радянський Союз народів!..

— Огонь!! — закричав, не стримавшись, Іван Запорожець.

Не витримали народні серця. Обнялися бійці, як стояли, і заплакали. Тільки найсильніші стояли без руху, як зачаровані, стримуючи горді сльози.

Німці пішли в атаку в тринадцятий раз.

Потерпівши дванадцять невдач, головний німецький начальник відчув, що він загинув. Тоді він вирішив учинити останню психічну атаку на Кравчину.

Закидавши артилеристів листівками, він наказав своїм солдатам скинути штани й сорочки і наступати в одних трусах, з реготом і співами грізних пісень.

Покірні німецькі обивателі почали мовчки роздягатися, думаючи в розпучі про смерть, про пенсію для родин і прокладаючи нишком свою долю. Тоді, помітивши занепадництво і пригноблення в своїх лавах, головний німецький начальник пообіцяв солдатам надбавку в три гектари української землі на голову і повелів їм випити горілки, настояної на особливому німецькому зіллі. Коли зілля подіяло і солдати, втративши розум, упали в дурний регіт і веселий гармидер, він погнав їх в атаку під ревище сирен, свист і тріск автоматів.

— Айн, цвай, драй, фір!..

Наше серце сміється од щастя!

— Айн, цвай, драй, фір...

Хи-хи-хи! Ха-ха-ха!

Свись!

— Ось що значить марширувати!

Коли нас веде Гітлер!

Гав-гав!

— Товариш командирі Уже показалися. Ідуть без штанів і гавкають, — доповів Запорожцеві молодший сержант Неборак.

Почувши отаке, Іван Запорожець розлютувався. Злоба закипіла в ньому з такою силою, що він спочатку застиг в неприродній позі. Потім несамовита лють спалахнула в ньому так, що він підскаочив, як од гадюки.

Але раптовий телефонний наказ командира несподівано охолодив його. Кравчина повідомив, що снарядів уже зовсім обмаль, що їх уже майже нема.

— От бачите, — сердився Запорожець на своїх бійців, — казав я вам був, бережіть снаряди. Ось тепер дивіться собі на фріців та чухайте потилиці, поки не підійдуть на сто метрів.

— Нічого, товариш сержант, — сказав Левко Підтиченко, командир другої гармати. — Раз уже є така заборона, ми підждем. Нехай підходять хоч і на п'ятдесят... О, гляньте... Тисяча чортів його матері...

З димової завіси показалися фашисти.

Бійці припали до гармат, кулеметів, автоматів, до всього, що могло стріляти.

Вороги йшли напівголі, брудні, з волохатими грудьми й животами і являли собою картину жалюгідну й мерзотну, мов божевільний дім, що вирвався на волю. Вони реготали, свистіли й вили, пританцьовуючи, і тільки несамовиті од жаху їхні очі видавали тупе страждання. Вони були неначе вже не люди, а лихий сон недужої людини.

Бійці міцно трималися за зброю. Однак по мірі наближення німців у многих забігали по спині мурашки, та тут їх зразу ж виручив природний супутник їхнього життя — сміх.

— Гей, німці! Штани погубили! — кричав наводчик Самійло Косарик.

— Ні, не погубили. Послали Гітлеру в Берлін на просушку, — сказав Левко Підтиченко. Всі засміялись.

— А сорочки познімали для чого?

— А то ж на них од гавкання шерсть вигнало, як на собаках. Чуєш, як гавкають?.. Давай, давай, швидше, пси-хи! — кричав Підтиченко, махаючи рукою.

Тут уже всі розважились і почали одпускать на адресу німців зауваження.

— Отож-бо вона й психічеська атака, що гавкають, як пси, — сказав Овчаренко.

— Еге, — сказав Запорожець. — Ось зараз вони в мене погавкають. Зараз ось полетить з них собача шерсть... Увага!

Коли всі примовкли і німецьке наближення стало майже нестерпним, коли, здавалося, було вже чути їхнє зловонне дихання, Запорожець подав команду.

Все затремтіло. Все, що рухалося в передніх лавах, було розірване й покалічене вщент і знищене огнем, проте слідуєчі лави не подались назад. Голе німецьке міщанство лізло через трупи вперед і падало грудням на міни, на кулемети. Рудий єфрейтор Густав Шмуцке ліз напролом,

як заворожений. Чи був він хоробрий і відважний? Не був він ні хоробрим, ні відважним. Він виконував вищий закон свого життя на війні — наказ. Він божеволів од жаху. Але ззаду були кулемети. А спереду — земля, гектари. Як він хотів землі, як він добивався її. Він хотів знищити на ній все, що жило. Цілий рік він колупав її пальцями, розтирав на долоні, нюхав, брав на язик, чмокав губами, і водянисті очі його блищали радісним виблиском.

«О моя земле! Моя, моя, моя...» — думав він з пожадливым тремтінням.

П'яний автоматник Шмуцке впав з розгону в яму прямо на бронебійника Івана Лободу.

Довго боролись вони в бронебійній ямі. Та Іван задушив його й набив йому повний рот рідної землі. Потім, важко дихаючи, він підвівся і поглянув у бік батареї.

Її вже не було видно. З лівого крила повзли вже до неї німецькі танки з огнеметами. Огнемети метали огонь. Все потонуло в диму.

Даремно викликав Кравчина батарею Запорожця. Ніхто не обізвався. Вистріляли Запороженкові хлопці всі покладені їм в житті набої, добре потрудились і попадали спати на віки вічні.

Смерть не поскупилася на них, не пожаліла на них ні гриму, ні фарб, ні роз'ятрених ран, ні жорстоких нелюдських каліцтв. Кожному одпустила вона пудів по двісті гарячих осколків, і куль, і огненних шарів температури надзвичайної.

Ніхто вже не впізнав би їх — ні батьки, ні матері, ані дружини. Та й самі вони в останній час уже не визнавали один одного, так змінили їх пристрасті смертельного бою.

Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами на всю силу. Не мудрували, не ховались по резервах і тилах, не обростали родичами на простих своїх артилерійських постах. Не вдишували з малих своїх талантів великої користі, нехтували талантом, не любили виставляти напоказ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало дорожили своїм — непоштиві, насмішкуваті й недбалі

Овчаренко Гнат, Теліга Захарко, Іван Гавриш, Степан Муравин, Паляничка Трохим, Косарик Самійло, Підтиченко Левко, Неборак Мусій, Глебов Роман, Джума Галієв і Андрій Затулівітер. Всі інші були в куцах, де рука, де нога, а де й голова.

Не було в них ненависті до інших народів, ні заздрості. Не бували вони ні по Америках, ні по Парижах, ні по Лондонах. Не бачили вони союзників своїх в обличчя, ні їхніх союзних дружин, ні благополучних їхніх дітей. Тільки злобливі лики жорстоких заклятих ворогів бачили вони за життя в атаках. От які були.

Танки пішли на батарею Сіроштан. З неймовірним трудом добрався Сіроштан до телефону. Кров заливала йому лице. Він облизував її, солону, й протирав липкою рукою окривавлені поранені свої очі. Ось і телефонна трубка. Міни крикали навколо, немов величезні жаби, — ква, ква, ква, р-р-р.

— Товариш капітан? Що робити? Закидає мінами!

— Га?

— Закидає, кажу, мінами, — плювався кров'ю Сіроштан.

— А ти що думаєш, Сіроштане? Вареників з вишнями закинуть тобі німці? Га? Я тебе знаю, ти любиш смачні страви, — пробував Кравчина підтримати дух командира побутовими жартами. — Сіроштан, алло... Га? Стояти на місці.

— Да, — сказав Сіроштан. А стояти вже було ні з чим. Не було вже снарядів, і команди лежали в червоних калюжах. Раптом міни стихли. На батарею йшов важкий ворожий танк. Сліпий Сіроштан кинув телефон й заметався по землі, шукаючи приготовлених мін.

— Не бачу я мін, де вони? — шептав він, мацаючи навколо скривавленими руками. — Покажіть, де вони?

— Ось вони, — сказали поранені.

Тоді, надівши їх на себе два диски, Сіроштан ви-проставсь:

— Прощайте, брати. Хай живе наша Батьківщина! Хай згине тьма!

І пішов назустріч фашистському танку. Він був сліпий, але в цю хвилину йому судилося побачити весь світ. Він

вмістився в його молодому гарячому серці. Під ногами його здригалася земля.

Молітесь, матері, молітесь...

На третій батареї Мусій Загнибіда, Борщ і Остап Горобець заряджали гармату втрюх. У них було вже тільки три неповних руки. Недригайло працював коло гармати один. Підбіг Кравчина і сам став за третю гармату.

Танки підходили на десять метрів. Земля трусилася в шаленій трясці, й гармати тремтіли дрібним трепетом од близьості танків і стріляли танкам у лоб, і танки репались, мов яйця, і розлітались в шмаття од прямих ударів і внутрішніх вибухів. І тоді вся гарматна обслуга кричала «ура», плазуючи в своїй крові і падаючи, кричала: «Ура, ура, ура!»

Але ось закінчились останні снаряди... Тоді воїни кинулись до щілин з гранатами, мінами, хто з чим міг, і танки ворога стали над їх головами.

— Рус, здавайся!

— Ні, не здамось, не просіть!

— Наш фюрер дарує вам життя, — голосно читали німецькі танкісти з своїх шахрайських книжечок.

— Ми презираєм ваше життя!

— Годі війни! Ми хочемо вже миру!

— Не буде вам миру! Живих не випустим! — Тоді танки почали крутитися на одному місці, мов отруєні пси. Посипалась земля. Величезні гусениці заскреготіли по сталюних касках бійців.

— Рус, здавайся! Союзники обдурили вас!

— Самі ви шахраї!

— Ви полонені. Ви наші!

— Вороги, вороги ми!

— Раби!

— Ніколи! Брешете, собаки!

— Ми сидимо у вас на головах!

— Брехня! Ви сидите на мінах! — крикнув Запорожець і висунув з-під танка руку з міною.

— Три міни!

Забігали у німців мурашки по спинах. Вп'ялися вони в свій злодійський словничок. Та не було в ньому потрібних слів.

— Рус, не бійся, — белькотіли вони.

— Не боїмося! Всіх переб'єм, собацюги! Всіх! — закричав з-під танка поранений Якимаха. — Думаєш танками задушити народ? Не допоможуть тобі танки! Ні! України забажав? Захотів рабів на козацькій землі? Виходь, виходь, рабовласник! — закричав Якимаха, і вискочив з міною з-під танка, і застукав по танку.

— Виходь, Гітлер! Чуєш?

Невідомо, чим би закінчилась нерівна отая боротьба. Може б, і не вистачило благородного людського духу проти німецького заліза, але раптом ударив по фашистах полк, що прийшов на виручку.

Заметушились німці, загерготіли...

Виснажені атаками і великими втратами, не витримали вони грізного натиску полку. Крім того, у них перестала діяти весела трутизна, і солдати, почувши сильний страх і біль у голові, а також убогість своєї наготи, раптом упали духом і, забувши про надбавку гектарів, посунулись назад, зігнулись і покотились в ріку, захлинаючись і потоплюючи цілими купами.

— Не давайте їм спинитися, не давайте! — кричав Запорожець Орлюку і Вовку Микиті.

Закипіла вода в річці, запінилася, зачервоніла, розступилася, і не встигли німці оглянутись, як уже Орлюк і Вовк Микита вискочили з своїми батальйонами на другий берег.

Рідна земля здригалася під ними від вибухів снарядів і бомб, але вже вповзали в бій нові ворожі сили. Два полки добірного німецького війська навалилися прямо з ходу на полк Запорожця — і розпочався небачений по пристрасті удару новий шалений бій.

Які бились люди! Немов цілі століття незламної упертості і бойових щедрот розкрилися раптом в Вернигорах, Труханових, Вовках і Якимахах. Рідна батьківська земля умножила їх гнів і силу бойового запалу. Вони немов уросли в землю, і коли німці були вже зовсім близько, вони встали, як один, і пішли в атаку якраз проти середини грізного німецького валу.

Рудоголовий молодий німецький генерал, прославлений безстрашшям і жорстокістю, посатанів од удару. Він

повелів затиснути полк у залізні лещата і знищити в порох, щоб замучити й добити потім поранених, контужених чи захоплених у бою. На такі випадки він мав навіть особливий загін виродків, що тішилися з жахливих людських страждань. Це були майстри смерті, досвідчені винахідники моторошних каліцтв і тортур, що перед ними блідло навіть лихе середньовіччя.

Кравчина догадався про маневр рудоголового, та не було вже ні часу, ані змоги від нього ухилитися, і він пішов на неможливе.

— Вперед! Тільки вперед! Дорожіть кожною секундою! — гукав він командирам. — Пробивайтесь вперед, наслідайте йому з правого флангу на карк! На потилицю наслідайте!

Ніхто вже, здавалося, не чув наказу командира. Та, підкоряючись інстинкту перемоги, чи то натхненню свого бойового таланту, чи просто вирішивши пролити свою кров на рідній землі за найдорожчу ціну, бійці зробили неможливе. Вони пробили німецький вал з небаченою в битвах швидкістю і, вискочивши в тил ворогу, появилися раптом перед самим штабом рудоголового.

Це порушення правил війни так уразило безстрашного генерала, так нагло сплутало всі відомі йому плани й статуту і так налякало його, що він ледве вистрибнув з штабу і прудко помчав до першого свого полку. Проте одна біда не приходить, — вже одступала дивізія. Вже не було штабу в соснових посадках. Не було кого спитати, що трапилось. Вже бігли крізь зарості цілі підрозділи, а звідкілясь з південного заходу, з лівого флангу, майже з тилу, насувався гарматний ураган.

— Стій! Наказую, стій! Гальт! — завив генерал, збліднувши од люті. Йому здалося на мить, що він збожеволів і світ перевернувся в його хворій уяві і летів стрімголов у прірву.

— Звідки огонь? Це фальш! Гальт, мерзотники! Гальт! Та ніхто вже не слухав безстрашного генерала.

— «Катюші», «катюші»! Рятуйтеся, тоді!!!

Очманіле солдатство бігло, затуляючи голови руками, немов за ними вибухав вулкан, а декотрі падали з розгону і вкручувались головами в пісок, мов змії.

Раптом велетенський свист і шипіння роздерли мутне повітря. Фантастичний рій величезних оранжевих стріл наближавсь до посадок з блискавичною швидкістю.

Спалахнула повітряна імла, вибухнув до неба огневий вихор, заметався, заклубився димом і заповнив цілий світ катастрофічним звуком.

Не стало ні соснових заростей, ні дивізії, ні безстрашного рудоголового генерала. Все згоріло. Од генерала залишився один залізний хрест.

Проходила на захід грізна артилерія.

А назустріч з заростей лісних мчали вже партизани.

Від тягара трудів, і радості перемоги, і довгожданої зустрічі з рідною армією їм здавалося в цей чудовий ясний вечір, що війна вже скінчилася і вони вертаються додому назавжди з переможною зброєю і гордими шрамами Великої Вітчизняної війни.

Множество ворогів знищили вони в глибоких небезпечних тилах. Багато непростених гостей знайшло собі безславну й страшну смерть од невблаганної партизанської руки.

Але такі криваві багаті жнива, як при втечі фронтового ворога, вони жали вперше три дні й три ночі.

Роман Запорожець з батьком в'їжджали в рідне спалене село. За ними тягнувся обоз, поранені кричали «ура» на підводах і плакали від радості. Радість поверталась на землю.

Як величали бійці артилеристів Кравчини, цього передати не можна. Вони були в ранах усі, крім Недригайла й Лободи, яким од цього було навіть ніяково, і вони голосно божились на всі боки, що їм так на роду написано, ворожки казали. Всі їм повірили. Всі були такі щасливі, що забули про свої рани. Товариші обережно несли їх на плечах чи на руках, радіючи і зворушливо посміхаючись.

Вони возсідали і возлежали на гарячих плечах своїх бойових братів, і на численні привітні їм усмішки й запитання відповідали достойно і скромно.

— А що, дуже насадили на вас фашисти?

— Да добре насадили, чорти б насила їхню матір нехай!

— Трудно було?
— Та було й трудно!
— А багато ви їх тут набили?
— Да до чорта набили! Бачте, скрізь он валяються.
Багато набили. Дайте покурить.
— Натє, куріть на здоров'я!

Вечоріло. Бійці розташувались у селі, на горі понад річкою, на старому сільському кладовищі.

З гори розкривався далекий рідний простір.

Товариші сиділи після бою здивовані й ніжні. Вони зворушливо казали один одному «ви» і гладили один одного по голові і по плечах. Деякі тут же падали і вмиль засипали, провалюючись у сон, і, здавалося, у сні ще догравали страшну свою гру, здригаючись і кидаючись. І глибоко приховане страждання виривалося з їх сонних грудей глухими стогонами і палало на лицях тривожними блискавками далеких громів.

Безсмертя народу почувалося тут, на могилках, в отсій давній зміні людських поколінь. Тут сиділа і лежала сама неначе історія. На присипаних свіжою землею утратах, серед низесеньких горбочків далеких сивих пращурів, сиділи, спираючись на автомати, молоді гості-герої і оповідали звільненим з неволі старшим людям про свої діла. Вони читали їм величезні ненаписані книги оповідань, яких ще ніколи не знав світ і ні один письменник. Вони оповідали про події, учасники і автори подій. Події були так густо замішані людським м'ясом, сльозами, кров'ю, криком, стогонами, прокляттями, утратами, що ніхто вже нічому не дивувався. Це був уже новий світ, нова дійсність серед старої природи на руїнах старих розвалених хат, у старій, землистій одежі, немита.

Люди являли собою ніби якийсь геологічний шар. Велетенськими катастрофічними силами його зрушено з свого місця, але невідомо, чи він спинивсь на новій основі. Все ще обсипалось з нього, падало, і навколо повно валунів, пилу, щебеню, лому — слідів катастрофи і пахощів шаленого тертя і вибухів.

Олеся стояла біля криниці з відрами.

Проходило військо на захід. Пили воду, зовсім вже інакше — весело.

— Спасибі, рідна!

— Спасибі, серденько!

— Здрастуй, дівчино!

Подяка, привіти й обіцянки звучали в молодих голосах.

Проходили бійці. Олеся дивилась навколо у великій тривозі. Їй хотілося вже кинути криницю, бігти, шукати, питати, та дівоче передчуття радості не пускало її од криниці. «Він прийде, прийде Василь!» — кричало в ній усе.

І ось він прийшов.

Спочатку капітан Василь Кравчина підійшов до перелазу. Потім швидко через сад, через спалений двір він вибіг на вулицю, до криниці. Його вже впізнали бійці. Вони почали кричати йому «ура»!

Олеся оглянулась — Василь! Це був він і не він. Він був інший, і не тому, що був поранений у голову і руку. Щось було в ньому інше, щось незмірне, невимовне. Вона перелякалась. Потім вона заплакала, як хвора, і поцілувала його поранену руку.

— Що ж ми скажем одне одному, Василю? — тихо промовила Олеся.

— Скажемо здрастуй, Олесю, — сказав Василь, вражений її зміною.

— Здрастуй!..

— Яка ти красива, — сказав Василь тихо і ласкаво. — Дивись — сива! Ти стала ще кращою. Тобі, видно, гірко жилося.

— Я вірила. Пам'ятаєш? Часом ні. А ти?

— І я.

— Ти багато їх убив?

— Множество.

— Я бачу. Ти став добрий. Тобі болять?

— Ні! А тобі?

— Ні.

Потім вони обнялись. Він поцілував її руки і лице. І вона. Потім все сталося як у казці. Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець, що теж

оказався братом. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Демида, Савки і Григорія зовсім уже не було, і хата була спалена, стали укупі коло печища і в честь матері заспівали:

Ой піду я до роду гуляти,
Таж у мене увесь рід багатий.

Був вечір. І була ніч. А рано-вранці Олеся знов проводжала на війну весь свій рід, аби ніколи не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому ганебною історією Європи.

ЗЕМЛЯ

Кіноповість

Не знаю, справді так воно було, чи то мені приснилось, чи, може, сні переплелись із спогадами і спогадами про спогади — вже не пригадую. Пам'ятаю тільки, що дід був дуже старий і що скидався він на образ одного з богів, які охороняли й прикрашали нашу стару хату.

І куди було в садку не глянеш — десь поміж яблунь, груш, кушів порічок й агрусу неодмінно біліла і його свята борода.

І ще пам'ятаю: був гарний літній день, і все навколишнє здавалось прекрасним: сад, город, соняшники, й мак, і ниви за городом. А в саду, якраз коло погребні, під яблунею, серед яблук і груш, на білому стародавньому рядні, в білій сорочці, весь білий і прозорий від старості й доброти, лежав мій дід Семен, колишній чумак.

Років йому було сто чи, може, трохи й менше, але приємно чомусь думати, що саме сто, бо се було давно й красиво. І лежав він, немовби на картині, теж красиво. Здавалось, він якось трохи ніби сяяв, а коли й не сяяв, то так видавалось, бо він посміхався, і була ще неділя і якесь-то свято.

Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій, теж дуже старий, але через відсутність бороди позбавлений божественних рис чоловік. Борода Григорій не носив, зате мав грізні прокурені вуса, що робили його схожим на якогось стародавнього воїна. Колись, дуже давно, розповідав нам дід, Григорій був найдужчим парубком на всю губернію. Ніде по стопах від Чернігова й Конотопа до Ставрополя, Бердянська і Ясс, та й до самої навіть Москви, — містами, поміж якими розво-

зили вони на волах сіль і спирт щось років сорок, ніде ні разу не стрічали такого чоловіка. Був він не дуже балакучий і якийсь ніби потайний, але діда вірно любив і провідував його не менш трьох разів на рік. Одягався охайно, був незмінно пристойний і зосереджений і завжди про щось, здавалось нам, думав. Отак і зараз — посидів він біля то-вариша, помовчав і згодом спитав:

— Умираєш, Семене?

— Умираю, Грицьку, — тихо признався дід і, злегенька посміхнувшись, заплющив очі.

Надійшла мати і, відчувши, що діється під яблунею, замислилась.

— Так... Ну, вмирай, — сказав Григорій і одвернувся.

У траві серед яблук-падалок сиділо одне наше дитинча, яке зовсім ще не розуміло життя. Тримаючи в руках яблуко, воно вперто намагалось вкусити його двома своїми першими зубками, але яблуко було чимале, а ротика на нього дитині ще не ставало.

— Помирай, Семене, — сказав Григорій, — та вже, як помереш, подай мені знак з того світу, де ти там будеш — в раю чи в пеклі — і як тобі там.

— Добре, Грицьку, — пообіцяв дід, лаштуючись в останнє чумакування. — Якщо можна буде, неодмінно сповіщу, — приснюсь або привиджусь якимось, — лагідно обмірковував він нехитромудрий спосіб потойбічних зносин.

Але оскільки дід не слабував ні на яку хворобу, він не помер відразу. Навпаки, без усякої сторонньої допомоги він ще легенько підвівся, сів і оглядівся навколо. Від хатини підходили до нього син Опанас і онуки, Василь і Оріся, з полумиском грушок.

— Може б, з'їсти чогось? — вголос подумав дід, оглядаючи свій рід, і, коли Оріся піднесла йому полумисок з грушами, взяв одну, обтер об рукав білої сорочки й почав їсти. Це була його улюблена червонобока дуля, та, мабуть, з'їв уже він всі свої грушки до одної, бо тільки пожував її трохи за звичкою, аж тут серце почало спинятись, і він це зрозумів: відклав грушку набік, опорядив бороду й сорочку, глянув ще раз на всіх, склав руки на грудях і, прока-завши з усмішкою:

— Ну, прощайте, вмираю, — тихенько ліг і вмер.

Отут, мабуть, і починається кінокартина, хоч, власне, і далі нічого особливого начебто й не сталось.

Дідова смерть не викликала ані найменшого зрушення в навколишньому світі — не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкраяли неба врочистим спалахом, ні бурі не повивертали з корінням могутніх столітніх дубів.

На полудневому небі, так як і було, — ні хмаринки. Тиша навколо. Десь тільки яблуко бухнуло м'яко в траву, та й усе. Навіть соняшник ніде не похилився. Весь ясний соняшниковий світ стояв нерухомо, наче хор вродливих дітей, що втупили у височінь свої радісні обличчя. А над обличчями тихо снували покинуті дідом золоті бджоли.

З дідовим родом теж нічого особливого не сталось. Усе склалось якимось так до ладу, що близькі, дивившись на нього, не впали ні в скорботу, ні в розпач. Тільки дивне хвилювання на якусь мить пойняло серця нащадків і відчуття врочистої таємниці буття — немовби всі вони раптом торкнулися безмежності часу і його гармонійних законів. До того ж і дід, хоч і помер, проте не захотів розлучитися з усмішкою, і вона й тепер тихо сяяла на його обличчі. Треба сказати, він і за життя не мав героїчних рис.

— Грушки любив, — з сумовитою посмішкою промовив до Орісі її старший брат сількор Василь і знову глянув на діда. Виконавши все, що було йому призначено, предок лежав під яблунею, склавши на грудях поверх сорочки старі свої мозолі.

Все, що тут написано, в кінокартину, звичайно, не входило, та навряд чи воно там і потрібне. Писалося ж це в ім'я доброго звичаю і з поваги до свого роду, а в деякій мірі на пораду артистам.

Артист, який являтиме людству незначну дідову персону, повинен, проте, мати ряд особистих достоїнностей, без яких жодні мистецькі хитромудрощі не допоможуть йому зберегти усмішку після смерті. Артисти, певно, вже догадуються, що дід був людина проста й малописьменна, але це не завадило йому разом з Григорієм відіграти в XIX столітті неабияку роль у справі науки й освіти українського народу. По дорозі з Москви до Чорного моря вони добру третину століття перевозили на своїх волах

книги з Москви до Харківського університету, про що не раз згадувалось за чаркою в саду.

— Е-е! Не будь нас з Григорієм, ніхто б тої науки в Харкові й не нюхав. Скільки ми тих книжок поперевозили за тридцять з чимсь літ! Там з самих палітурок можна б три тиші пар черевиків пошити.

— Еге, — озивався товариш, — хтось їх там тепер та читає. А вже як прочитає всі, сам чорт його тоді не обдурить.

Артист мав бути невисокий на зріст, але й не малий, широкий у плечах, сіроокий, з високим ясним чолом і тою усмішкою, яку так приємно тепер згадувати. І щоб умів також цей артист орудувати косою, вилами, ціпом або зробити хату чи змайструвати воза без єдиного шматочка заліза, — одне слово, зробити всяку корисну річ спритно й весело. І щоб не боявся ні дощу, ні снігу, ні далекої дороги, ані щось важке нести на плечах. На війні, якщо артиста буде призвано, щоб не лінувався ходити в атаки й контратаки, чи в розвідку, та вмів не їсти по три-чотири дні, не втрачаючи сили духу. Щоб охоче копав бліндажі або витягав з багнюки гармату чидесь чужий автомобіль. Щоб умів розмовляти приязно не тільки з начальством чи з простими людьми, а й з конем, телятами, з сонцем у небі і навіть травами на землі. Тоді це буде вилитий дід. Коли ж не пощастить знайти такого артиста і зображатиме діда підтоптаний п'яничка або хвалько, який в загальній ситуації підпав якось під нагородження і зразу ж задер ніс, якщо буде це артист, для якого світ існує лише остільки, оскільки він обертається навколо його лицедійської особи, — тоді не нарікайте на небіжчика — винувате мистецтво.

Так от, приблизно, пригадується мені тиха кончина мого предка, що сталась улітку 1930 року під яблунею в садку, огороженому його ж руками акуратним тином.

Якщо справді все описане для майбутнього фільму не підійде, тоді краще зорову частину кінокартини почнемо з пісні:

Котилася ясна зоря з неба
Та й упала додолу...

Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні. Пишеться це не з бажання виставити свій рід перед світом у перебільшено вигідному світлі, а в ім'я реалізму, з чим усі, хто співає, згодяться одностайно. Саме з цією піснею ми з Василем, моїм героєм, повертали було з роботи. А що є на світі більш радісного й приємнішого, ніж добра робота? Що може бути миліше, як по довгому дню косовиці повертати на заході сонця з веселого луку додому? Тіло в тебе так приємно мліє, тиша в душі, і тобі ще неповних дев'ятнадцять років, і ти почуваш, що й «вона» з грабелями десь поруч з тобою, а під босими ногами і в тебе, і в неї тепла земля, укачана колесами, втоплана копитами, вкрита м'яким, як пух, теплим пилом чи ніжною грязюкою, що так приємно лоскоче між пальцями. І слова самі співаються:

Гуляй, гуляй, молода дівчино,
Я проведу додому!..

Ідеш отак у доброму косарським товаристві і бачиш, ідучи, й вечірнє небо, і ясну зорю, і її з грабелями на округлому дівочому плечі.

Ідеш, і слухаєш, і чуєш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями, і не тільки годує й ростить, а й прийме колись до свого матернього лона, як прийняла прадідів твоїх і діда під яблунею.

Але не будемо обтяжувати сюжет навіть дорогими серцю вставними сценами і рушимо швидше за плином подій, бо вони, здається, вже розпочались.

II

За дідовим тином крешуть блискавиці. За дідовим тином буря дуби вивертає з корінням, грім розпанахує тишу. Чути плач і одчайдушні вигуки.

Це Архип Білоконь рве на собі сорочку, хапається за кучеряву голову. Розпач душить Білоконя й ненависть така, аж хата стугонить і сіни.

Жінка, три дочки, баба — все тужить-голосить. Виють пси. Навіть коні, чуючи лихе, хропуть і басують у стайні.

Кому погрожує Білоконь, скрегочучи зубами край вікна?

І два сусіди чи брати, і старезний панотець Герасим — чого їм треба в Білоконевій хаті?

Звідки цей страх?

Що трапилось?

Отак живе собі село мало не споконвіку, притулившись десь попід горою край тихої затоки, працює, плодиться, оре-сіє, годує хлібом світ, співає, сміється, плаче, помирає — тихо, немовби в озері. Зате вже як скоїться щось, то вже таке, що й не вигадаєш, і вві сні не виспиш, і ніде в світі не натрапиш, і не збагнеш відразу — що воно, звідки, чому й до чого. Довго потім гудуть — не вгавають балачки очевидців, спогади свідків, перекази старих брехунів, і вже не добрать тоді — так воно було чи не так і чи було справді, чи тільки примарилось Архипові Білоконю.

Ні, не примарилось. Прийшло воно і є. Нова сила речей постала з революційного ладу з такою незаперечністю, як світ постає з світу. Жовтнева соціалістична революція наближалась до села з прапором колективізації.

Тільки не зрозуміти цього Архипові Білоконю, поки й не повезуть його, лихого й темного поборника земельного шмату, в інші краї, поки не замовкне він навіки десь, і не лишиться на землі не те що куркульського звання його — сліду не лишиться.

Недаром у дворі так тужать пси свою собачу тугу. І сум стоїть недаром. Рахунки на землі почали зводити, по Марксу, за століття.

Тяжко Архипу Білоконю! Чи ж він не трудився? Ой, аж у горлі пересохло з ненависті! Сьогодні в сотий раз прокляв він владу, й лад, і врожаї, і землю, і навіть дощ, якого закликав не поливати колгоспних нив.

Коли б він міг зараз убить сількора Василя, повісити чи задушити! Коли б душа покинула його, коли б упав він трупом серед двору, а вся родина голосила б над його лихою долею, то навіть мертвий трясся б він і проклинав з того світу.

— Годі голосити! Ви-и!

Грюкнув кулак по столу — підстрибнув хліб і ніж на пів-аршина. Створилась тиша, як перед вибухом бомби.

— Читайте далі, батюшко, — простогнав Білоконь, прикипівши великими темними очима до газети в руках отця Герасима.

Вичитує батюшка з газети відхідну всім ворогам колгоспного нового життя й зокрема йому:

«...Архипові Білоконю, який підриває колгоспний лад, приховує насіння, нищить поголів'я худоби...»

Знову верескнули жінки на чотири скрипки. Затуливі лице руками Білоконь, потім раптом вхопив сокиру і метнувся в сіни. Родина за ним. Куди?.. І сам не тямить. Йому здається, що біжить він рубати голову сількорові Василю, який стоїть, можливо, біля небіжчика діда. Ось він підбіг до нього, хапає за горло, заміряється сокирою. Повисли на сокирищі жінка й дочки.

— Пустіть!

Не пускають. Вбігає молодший Білоконь — Хома, і теж не пускає. І не сількора держить Білоконь Архип за груди, а власного коня в стайні.

— Не дам! Пустіть мене! Порубаю!

Басують коні в Білоконевій стайні, і тужать пси.

Батько сількора Василя, середняк Опанас Трубенко, був людиною неквапливою. Ніколи на своїм віку нікуди він не поспішив і не зрадив своєї вдачі й по сей день. В колгосп він також не поспішав, хоч давненько вже збирався. До того ж, здавалось йому, і побічних причин, щоб не вступати, було чимало, — то те, то се, то старий батько помер, то начебто вступив уже був двічі або тричі, так знов якось випав — не так записали, чи що. А втім, хтозна, може, ще й так обійдеться, — важка справа.

— Вже як його бути, й сам не знаю, — признався він якось своїй жінці Одарці, коли не було поблизу дітей. — Недаром нас середняками дражнять, коли на одне вухо слухаєш правління артїлі й Василя, а в друге наче сам нечистий нашіптує: не йди, не йди, не йди...

— Ой, правда, — зітхнула жінка.

— Як змінився світ. Куди не гляну, куди не обернусь, чую: все міняється. Навіть хата наша й та вже не та. При-

мічаєш? Наче не зовсім і наша, хоч і наша. Неначе стіни в ній розсілись, і стріху вітром зірвало й понесло... і видно стало все... так видно й моторошно... Щезла тиша. Отак, як Дніпр не потече назад, Одарко, не потече й життя. Що було, те минулось...

Опанас замовк. Жінка дивилась на нього здивовано — ніколи він так багато не говорив. Подумавши трохи, Опанас зітхнув:

— Може, вступимо, як ти гадаєш?.. У колгосп. І Василеві приємно... Бо й люди вже гомонять: син сількор, людей до колективу підбиває, а батько з матір'ю вдома.

— Ну, що ж, — погодилась Одарка, щоб тут-таки свою згоду замінити побічною малесенькою, як їй здавалося, незгодою. — Давай. Тільки я так собі поставила: самі вступаймо, а волики й корівка щоб удома...

Опанас не перечив. На підставі нескладного життєвого досвіду він розумів, що сперечання ні до чого, крім зайвого галасу й неприємностей, не призводить, до того ж він, добра й лагідна людина, раз у раз жалував свою подругу: днями вони чекали на останню дитину.

Василь був щасливий. Батькове вирішення вступити в колгосп окрилило його. Правда, доведеться ще подолати наївні мамині «умови», але загалом все так хороше й так мудро. Минє скількись часу, і самі вони, батько й мати, переконаються, як це гарно й розумно. Вчора в правлінні дивився він плани колгоспних земель. Його чиста уява бачила в цих кресленнях немовби запланований зміст свого життя й, можливо, слави. Здавалось йому, що він вже не селяк, ні, він державний діяч Василь Трубенко. І село вже не темна нерухома маса, а клас-творець.

— О, батьку, тепер куркулям-глитаям кінець! А ще от нові машини одержимо. Коли б тільки одержати нам машини!..

Опанас Трубенко розумівся трохи на машинах — замолу він років зо два батракував у Фальцфейна в Каховці й бачив там, як хліб збирають машинами. «Тільки навіщо добувати все це мусить Василь? Нехай би інший хто похлопотався, чи ж мало добрих людей на селі?» Та Василь

стоїть вже перед батьком, готовий у дорогу. Потарабанив Опанас пальцями по столу:

— Може б, ти, Василю, не той, як його...

Не розуміє Василь батькової турботи. Наче й не чує. Він весь перебуває в своїх радощах і готовності до дії. Наполовину він уже відсутній.

— Одержимо машини, батьку, так відберем у куркуль-ні всю землю, всю чисто!

Опанас глянув у вікно, жуючи скоринку:

— Так ото я й кажу, — може б, ти не тее... як його... Може, без тебе обійдеться?..

Замотав головою Василь і навіть засміявся. Образив той сміх Опанаса. Як то можна сміятися з батька?

— Не треба тобі їхати. І так он все село сміється.

— Та не село, батьку, а куркулі та дурні, — відказав Василь.

— Он воно як! Он вже які речі можна батькам казати!

Опанас аж з-за столу підвівся.

— Так, по-твоєму, я дурень?

— Ні, не дурень ви, тату, а просто постаріли, — сміливо відповів Василь, з посмішкою дивлячись батькові в очі.

Невідомо, що сказав би на це Опанас, бо тут двері раптом відчинились і до хати ступив секретар комсомольської організації, новий приятель Василів з району, — Чуприна чи Кравчина, — Опанас точно не пам'ятав. Називав він його просто «ячейка» і не те, щоб не любив, скоріше любив навіть, але здаля. А в хаті, зблизька, терпцю йому ставало не більше як на півгодини, так гнітив його Чуприна чи Кравчина своєю галасливістю, сміхом і неймовірно швидкою й голосною балачкою.

— О, вже «ячейку» принесло.

Опанас одвернувся й сів край вікна.

— Ну, розпочинай мітинг.

Перше ніж надати слово ораторові, признаємось вже до кінця: Опанас і в хаті любив оцього Чуприну чи Кравчину. Дарма що в нього рот аж по вуха і ластовиння на виду повне решето, зате до чого думки хороші, та й багато ж думок послав Господь одній людині! Одне прикро: вчить, вражий син. Не соромиться ні молодості, ні чужої

старості — всіх повчає, кого тільки не стріне. Хлібом не годуй, — дай повчити! От натура! А вже делікатності — і не питай, а ще ж, напевно, й не призивавсь. «Не буду й обертатись, — скривився Опанас. — Нехай собі розоряється, коли вже прийшов».

Про що саме точно говорив Опанасові Чуприна чи Кравчина, на жаль, ми нічого не можемо сказати на користь нашого кіномистецтва, бо це треба було чути. В цьому весь сенс. А без слів тільки видно, що рот у Кравчини не закривається, з очей аж іскри крешуть, в роті сто зубів, ластовиння палахкотить всіма переливами, і від усієї його жвавої постаті, від неслухняного рудого чуба, веселої усмішки, від багатющої міміки, з якою він умовляє Опанаса, як нерозумного підлітка, сміється з нього, любить його, дорікає, лає, — від усієї його неповторної динамічної юності віс таким невгамовним оптимізмом, що хата повеселішала вся, неначе щось в ній стелю підняло, і коли цей Чуприна чи Кравчина пішов-таки з Василем, грюкнувши за собою дверима й щось голосно доказуючи в сніях, на дворі й на вулиці, Опанас обернувся і якомось мрійно подумав уголос:

— Ну й хлопці ж, сукиного сина. Красота!

Потім він підвівся і визирнув у вікно.

Довго не міг Опанас забути цієї розмови.

«Воно, звичайно, може, їхня правда. Мабуть-таки, їхня. Не ті часи. Тепер вже на волах далеко не заїдеш», — думав він, орючи на пар свою обмежену непишну нивку.

Раптом від дороги долинув голос:

— Ну, батьку, я поїхав!

Опанас озирнувся: Василь. В товаристві таких, як сам, з Кравчиною, звичайно, на чолі, з торбинками за плечима. «Пішли до столиці по трактори, от голови! А як ловко співають, не гірш, як ми було, ба навіть краще».

Опанас дивився їм услід. Ось вони зникли в ярку, і тільки пісня їх линула ще над полями:

Гуляй, гуляй, молода дівчино,
Я проведу додому... —

та телеграфні стовпи нескінченним струнким рядом тікали вдалину.

Тим часом дід Григорій, змастивши голову оливою з лампадки, пішов на кладовище до свого небіжчика-побратима. Колись, казали старі люди, наше кладовище було за селом, але з часом мертві, як і живі, поширили свої володіння, і тепер воно опинилось мало не в самому селі. В такому розташуванні кладовища було чимало вигод — тут небіжчики хоч і не почували себе майже як удома через відсутність у них будь-яких почуттів, в усякому разі, і це можна сказати з певністю, перебували, безумовно, вдома. Біля їх могил гралась діти, а в неділю сюди сходились на посиденьки баби. Старі люди казали, що в нашому селі й помирали не так страшно, як по інших селах, нічого специфічного, врочистого, як-от гранітні чи мармурові пам'ятники, на нашому кладовищі не було. На хрестах часом сушилась білизна або якась макітра чи глечик, і хрести були прості й геть-чисто всі дерев'яні. Свіжий ясеневий хрест був і в діда Семена, бо він, як відомо, й за життя не любив заліза. Біля цього хреста й зупинився Григорій.

Хоч і була вже мова про те, що дід Григорій був небалакучий, але хочеться ще раз нагадати, що він таки справді був мовчазний. Особливо помітним стало це після його невдалого переселення на Далекий Схід у 1907 році.

Григорій любив тишу. Почувши, що десь на Тихому океані є гуляща земля, і пригадавши далекі мандри за молодих літ, запряг він, не довго думавши, свого мишастого коня і мовчки рушив на Схід «своїм ходом» у супроводі жінки Харитини й собаки Султана, якого шанував за тактовність і нелюбов до гавкання. Всі свої обов'язки Султан виконував мовчки.

В дорогу Григорій узяв чимало всякого харчу, але більше всього тютюну; та чи не найбільше, мабуть, запасся терпінням, необхідність якого викликала, в усякому разі, не далека дорога, що становила майже половину земного екватора.

Для повноти картини слід ще додати, що наскільки дід Григорій, кінь і Султан любили тишу і поважали мовчання, настільки баба Харитина, навпаки, любила голосно висловлювати свої почуття і побажання з того чи іншого приводу. А оскільки її побажання стосувались головним

чином діда Григорія, коня і Султана, то тут треба зараз же додати, що здійснись хоч одна тисячна доля її побажань — ні Григорію, ні коневі, ні Султанові не бачити б ясних берегів Тихого океану. Давно б уже загинули вони в дорозі від чуми, холери і інших напастей, і ні одного з них до того ж не прийняла б мати сира земля.

Неважко уявити собі окрему кінокартину на дві серії про подорож діда Григорія до Великого, чи Тихого океану в пошуках тиші, але, щоб не заплутатись у картинах, облишмо, мабуть, ці дві серії і, скориставшись з прекрасного чудового літнього ранку, перенесімось відразу в глухе повітове містечко, з якого почав він свою велику подорож.

Що то за шум учинивсь на базарі?

Куди так весело поспішає базарна громада? Чи то не старий Григорій Товченик повернувся з Далекого Сходу? Ви вгадали.

В'їхавши на базар після довгої відсутності, дід Григорій зразу привернув на себе увагу базарної громадськості. Не минуло й півгодини, як весь базар гув коло нього, наче рій бджіл навколо матки:

- Диви! Григорій повернувся!
- Звідкіля? Який?
- Товченик! З Зеленого Клину!
- З Зеленого Клину? І Харитина?
- І Харитина! Он вона.
- І Харитина, і кінь, і Султан?
- Той самий?
- Той. Здоров був, Григорію!
- Здрастуйте!

Справді, кінь і собака Султан були майже такі самісінькі, як тоді, коли вирушав Григорій на Зелений Клин.

І от, прочвалавши двадцять тисяч кілометрів по різних географічних довготах, спинились кінь з Султаном на тому ж майдані, звідки три з половиною роки тому рушили в похід до Тихого океану.

— Скільки ж це буде верстов?— запитав Григорія наш діл Семен, тоді ще живий.

— А хто їх там лічив, — стримано відповів мандрівник. — Там їх ніхто й не злічить.

— Кажуть, двадцять тисяч в обидва кінці?
— Та до чорта. Може, й двадцять набереться, хіба диво.
— Ну, гаразд, — допитувались сусіди. — А чого ж ви повернулись з таких далеких країв?

— Жінці не понаравилось, — сказав Григорій, від чого весь базар мало не ліг зо сміху.

Наляканий гучним реготом Султан шаснув під віз і на всі заставки почав клясти базар обуреним гавкотом, аж мишастий підвів голову й позадкував в голоблях. Один тільки Григорій не втратив душевної рівноваги. Поправивши наритники на кругосвітньому коні сибірським пужалном, він терпляче ждав, поки пересміються. Певно, він ще дещо хотів сказати на адресу своєї жінки, яка сиділа в задку воза, як гуска в гнізді, але тут втрутився директор місцевого музею краєзнавства, людина вчена й вельми до всього цікава.

— З вашого, Григорію Тарасовичу, коня треба б негайно здерти шкуру, — промовив він авторитетно і глянув навколо. — Не смійтеся! Іменно, зняти її, напхати соломою й виставити в музеї, бо це — феноменальне явище!

— Я згоден, — відповів Григорій, добуваючи кисета з громобоєм. — Ну, тільки я б не з коня її здер і не з Султана, а з когось іншого, а от з кого саме, — це я вам скажу, як помиратиму.

— Рятуйте, люди добрі! — зарепетувала раптом Харитина. — Вбивати заміряється, щоб його побило святе причастя! Мати божа, царице небесна!..

— Отак цілу дорогу, — махнув рукою Григорій і замовк. Втративши всяку надію на тишу, він більше почав думати про божественне. А після смерті побратима Семена і зовсім перестав розмовляти.

От і Семенова могила. Ставши на коліна і озирнувшись, чи не дивиться хто, Григорій нахилився й припав вухом до землі. Довго прислухався він, спинивши подих, чи не подасть побратим якого знаку, і, не діждавшись знаку, запитав глухим голосом:

— Семене, де ти там?

І от — треба ж такої напасті! — з-за сусіднього горбка вигулькнуло — і як їх та земля держить! — два шестирічних шибеники й дзвінко в один голос:

— Здрастуйте, діду!

Григорій випростався і грізно насупив брови. Шибеники сховались. Тоді він знову схилився до могили, озирнувшись ще раз: «Що за okazія? Причилось чи провіщення яке?»

— Семене, де ти там, озовися? — спитав він ще раз, припавши до самої землі, але так і не почув відповіді.

— Здрастуйте, діду! — Почулись дзвінки дитячі голоси з-за куща калини біля сусідньої могили.

Григорій випростався — знову хлоп'ята.

— Здрастуйте! — вигукнуло одно з них втретє і швидко сховалось за кущ.

— Ідіть ви під три чорти, не дражніть мене! Вертितесь, нечистий вас носить! І тут мені немає від вас спокою!

Григорій розсердився і пішов додому, ні разу не оглянувшись, і не помітив, як на очах у одного з хлоп'ят показалися сльози і як воно побігло кудись з гірким дитячим смутком.

III

На мальовничому пагорку край села, звідки відкривається широкий краєвид Заріччя й степу, коло високого старого вітряка в неділю по обіді зійшлась сила народу.

Година стояла чудова.

На тлі блакитного неба сяє дівоче вбрання, вишите часом з таким бездоганним смаком, якому позаздрили б й принцеси, коли є ще такі десь по глухих закутках Європи.

Парубки зодягнуті теж неабияк. У Хоми Білоконя на грудях вишито цілий горód. На вихрестій голові казна-як тримається картуз старого фасону — тутим колесом. Поряд Устим Ревенко, задерши дурну голову, спритно кидає насіння в роззявлений товстогубий рот.

Всі дивляться в поле. Чутка пішла, що з станції, десь аж за тридцять кілометрів звідси, прийде своїм ходом трактор і що тоді не треба буде вже на полі ні коней, ні меж, — трактор не любить меж, — все стане іншим.

Чи ж може таке бути? Ніколи в світі!

Сивий Улас Рева, дебелий, як віл, стоїть на скіфській могилі і вдивляється в степ, закам'янівши, як статуя минулої епохи. Аж ось натовп почав хвилюватись.

Першим, хто помітив той трактор у полі, був молодший син Опанаса семирічний Андрійко. Він сидів на високому тину в гурті собі подібних і, помітивши далеко за обрієм куряву над шляхом, дзвінко й радісно вигукнув:

— Їде!

— Їде, їде! — хором підхопила малеча. Вмить наче вітром змело їх з тинів та стріх. Збиваючи куряву босими ногами й хвацько поганяючи своїх лозяних коней, помчали вони в поле. Doroslі й собі подалися вперед.

Хома Білоконь і Рева збігли на скіфську могилу і повитягали шиї, аж роти роззявились — чи не торохтять-таки машина? Пильно вдивлявся вдалину й Василів батько Опанас Трубенко. Трактор чи не трактор? Було вже так одного разу, ще за царя, що повиходили сюди ж такі люди зустрічати архієрея, що мав освятити церкву, і шлях точнісінько ось так курів, а вийшло так, що ніякий не архієрей їхав, а п'яний Григорій Сірик гнав панських коней, за що й подражнили його Архиреем, і так те прозвісько прилипло, що навіть революція не допомогла. Вже не те що сусіди забули його справжнє прізвище, а й сам він преспокійно звав себе Архиреем, а діти вже були Архирейченки.

Це був трактор. Зовсім новий, напористий, веселий трактор, керований Василем. Скільки кінських сил було в тракторі, не знав ні Василь, ні його товариші, але з того, як швидко й натхненно наближались вони до рідного села, як піт котився по запорошених обличчях і спинах і як вилискували зуби на веселих засмаглих обличчях, — почувалися в цьому тракторі не кінські сили, а такі, яким ще й назви не придумано. Це був чи не перший трактор-революціонер на широких просторах України.

І раптом — треба ж такої напасті! — «революціонер» запахав, заторохкотів, чмихнув паром з радіатора й став як укопаний.

Кінооператори, мерщій!

Апарати на плечі й у поле бігом!

Трактор не може спинитись на очах у народу! Вже дзвонять з області: чи прибув трактор? Вже відповіли:

так, прибув у повній готовності при величезному напливі народу!

Що ж тепер робити? Василь давно вже помітив, що в радіаторі начебто бракує пробки, але, може, так воно й треба чи не так, біс його знає? Йому сором було за свою невпевненість, — адже інструктували його! А ще йому здавалось, що він її десь забув. «Ну, нічого, — думав він, — доїдемо якось на перший раз і так. Недалеко вже». Але коли рештки води в радіаторі заклекотіли, як у самоварі, і з отвору забурхала гаряча пара, Василь зупинив машину.

— Василю, чого став? — занепокоїлись товариші, відчуваючи, що не все гаразд. — Кажи що-небудь, інформуй. Народ же дивиться. Ай-ай-ай! От так історія! Диви — біжать!

— Пробка загубилась, — признався Василь з неприхованою досадою. — Ось звідси, бачите! І куди вона поділась, нечистий її знає! Забули, мабуть, на заправці, або навмисне викрутив якийсь сучий син. Що ж його тепер? Провалюється ідейна справа.

Комсорг Чуприна, знемагаючи з досади, сів серед шляху і почав люто хльоскати батогами по землі, немов караючи уявленого винуватця лихої пригоди. А тим часом винуватець, не уявний, а реальний, Іван Шумило, стояв тут-таки поруч і по-своєму переживав пригоду. Йому було так соромно, що він ладен був тричі провалитись крізь землю.

Мине скількись років, сам він стане славнозвісним трактористом. Портрети його друкуватимуть у столичних газетах. Журналісти писатимуть його біографію. Золоті Зірки, медалі прикрасять його широкі груди, — все може бути, але сьогоднішню сторінку своєї славної творчої біографії герой соціалістичних полів Іван Шумило до самої старості перегортатиме якнайшвидше або й зовсім проминатиме. Діставши з кишені пробку радіатора, він ніяково покрутив її в руках і несміло простяг Василю.

— А цим не можна, часом... закрутити?

— Та це ж вона і є! — скрикнув Василь.

— Що?

— Пробка! Де ти її взяв?

— Та воно ж залізо, а не пробка...

— Сам ти пробка!..

— Ну, тепер якраз сперечатись, — з жалем озвався Шумило. — Я, Василю... ти не гарячкуй, послухай, я думав, як краще, — спека, курява, нехай, думаю, вода вихолоджується.

— Ну, що ти верзеш, прямо комедія, їй-богу! — розлютився Чуприна, через що кількість веснянок на його обличчі зразу потроїлась. — От поставлю на бюро цю пробку, і виженемо тебе к чортам з комсомолу на півроку. Хіба можна з такою роззявою, як ти, будувати соціалізм?!

— Та збудуємо, не лайся... Кричиш! — образився Шумило. — І без тебе досада бере на вбогий технімум.

Василь взяв пробку. Він був сердитий до краю.

— Ну, а води тепер де я візьму? Без води ж розпаяється все... О! Гляньте! Онде діти біжать!

Всі були в розпачі. І тут Івана Шумила осяяв здогад... А чорт уже з ним! Хай Чемберлени й Уеллси десь у Лондоні й посміхаються з автора картини і його героїв. Зрештою, наше діло. Важно не дати посміятись куркулям Білоконям. А вони вже, напевно, десь там стоять на могилі, позадиравши голови, і вправляються в саркастичних дотехах...

— Давай, хлопці! — гукнув Василь.

Не будемо вдаватись в побутові подробиці фактів, бо самі факти виглядають так чи інакше залежно від того, куди їх націлено. Коли на фронті вирішується доля перемоги, а з нею і доля народу, коли буває так, що кожухи кулеметів розжарюються, аж пашать, і нема води, а ворог навідає, — не має значення, звідки часом кулеметники добувають воду для кулеметів, — кожна секунда їх священна, і кожен рух їхнього тіла прекрасний. Наша машина!

— Готово?!

— Так!

— Загвинчуй пробку. Вперед!

От було весело! І вже хлопчачі примчали на лозинах, і батьки їх раділи чи не дужче за хлопчаків, і от рвучко рушив похід уперед, а на околиці все село кинулось назустріч, і оточений веселим гомоном Василь з товаришами зупинив свій трактор на вигоні серед села.

Архип Білоконь, що пильно стежив за походом з вікна своєї хати, аж позеленів з туги.

— Пропали тепер всі до ноги. Ой-ой-ой, кінець! — Архип навіть захитався й, повернувши до панотця Герасима свою кудлату голову, пристрасно й розпачливо прошепотів:

— Ось вона, погибель наша, дивіться!

Народ обступив машину з усіх боків, вже стерли порох з трактора й лемешів, вже прочитали вітчизняну марку.

— Істинна фактична машина! — голосно сказав один з найстаріших активістів колгоспу, великий прихильник інтелігентних слів, Купріян Сорока, за прозвиськом Губернатор. Таке високе вуличне ім'я він дістав років сорок тому від своїх земляків цілком несподівано. Викликаний повісткою до губернського суду в якійсь земельній справі, якраз у жнива, побіг Купріян до Чернігова раннім-рано до схід сонця і ввечері повернувся додому, здійснивши таким чином денний пробіг у п'ятдесят кілометрів, чи по-тодішньому верстов.

— То що там тобі присудили?— питали сусіди.

— Помилка вийшла в губернії. Не те, кажуть, прізвище прописане в повістці. Тож-то я біжу та все думаю: ну на чорта я здався дурному тому губернаторові?

Постукавши пужалном по лемешах плуга, Губернатор ще раз висловив своє цілковите визнання важливості події й суворо оглянув присутніх.

Василь був щасливий. Скинувши картуза, він витер мокрий лоб і, прислухавшись до гомону, весело привітався з народом.

— Будьте здорові з машинами! Правильно сказав дід Губернатор! Це вже істина. Факт стався! — Василь поплескав долонею по гарячому металу трактора. — Тепер усе піде по-іншому. Вже тепер можемо сказати цілком певно: плакали межі на куркульських ланах!

— А ти дивись, щоб не заплакала часом твоя мати! — почувся грубий вигук з-під куркульської клуні. Василь озирнувся — Хома. Між Василем і Хомою стояло чимало народу. Помітивши Василів рух, натовп вмиль розступився, даючи йому дорогу. Тоді Василь зліз з трактора і поволі пішов до свого ворога, так само все посміхаючись.

Хома був трохи напідпитку, а може, хвилювання зробило його таким одвертим. Буйний чуб зухвало стирчав з-під козирка над каламутним оком. На мокрій губі висіла лузга з насіння. На зріст куркуляка був такий, що Василь перед ним здавався підлітком.

— Повтори, що ти сказав, — Василь дивився на Хому спокійно, і в голосі його був спокій.

— Отак і сказав, — так само зухвало, хоч і не так впевнено відповів Хома.

— Ну що ж, побачимо!..

— А побачимо!

— Та з ким ти розмовляєш, Василю! Знайшов дурня розмовляти! — втрутився Губернатор і гнівно глянув на Хому. — То ж все одно, що з бугаєм говорити. В Сибір йому дорога, от пригадаєте моє слово!

Кругом засміялись. Хома трохи зблід і нахабно кахикнув: «Е-ххе-е!»

Куркуленко Устим Рева розгублено глянув на свого приятеля. Чи знав він що, чи догадувався, тільки в його округлих темних очах промайнув тваринний страх.

Через декілька днів було якесь незначне церковне свято, якого від початку революції не святкувала добра половина села. По обіді Хома з церковним регентом ішов селом п'яний як ніч і, притопуючи лакованим чоботом, горлав на всю вулицу:

— Качайте мене, заплачу!

Раптом з-за рогу з'явився Устим.

— Хомо-о! — гукнув він, задихаючись від довгого, швидкого бігу. — Ой Хомо-о!.. Василь межі трактором... попереорював!..

Хома відразу витверезився, принишк. Три дні по тому ні до кого й словом не обізвався.

Принишкли разом з ним і всі противники колгоспу. Ревли тільки часом бики вночі. Тужили пси куркульські в кошарах туту, і пахло самогоном з багатих хат і клунь, та гомоніли, що десь щось скреготіло зубами.

Трактор творив у полі нечувані діла. Спочатку за першою борозною бігцем бігли не тільки діти, а й дорослі і все правління колгоспу. Коли ж Василь пішов краяти споконвічні межі, коли, глибоко забираючи, переорав він за

кілька днів величезний лан і клапті поля обернулись на єдину безмежну оксамитову ниву, — всі зупинились: одні в захваті, інші в мовчазному подиві, треті в самозаглибленому спогляданні. Багато великих речей відчули люди в собі і в новітньому світі.

— Що скажеш, Опанасе?—звернувся Губернатор до Опанаса, що орав свою непришну смугу. — Дивись, що твій Василь накоїв.

— Одне скажу, — Опанас припинив свою упряжку, — волів і коней на селі поменшає в сто раз, та й нашому брату доведеться тепер добре за розум узятись. Кінчилось наше напівконяче життя.

Коли ж Василь перейшов трактором рідну прадідівську межу, привітно кивнувши батькові і щось гукаючи йому на швидкому ході, Опанас став і довго дивився вслід своєму синові.

І здався він сам собі вперше в житті маленьким і немічним, що прожив, певно, серед вузьких нивок жалюгідне й убоге життя, зовсім не те, яке треба було, і сколихнулось у ньому глибоке бажання рушити кудись за сином, наздоганяти неповторне.

«Скільки ж то літ плазував я з кіньми по цій нивці в поті лиця свого!»

Поволі згасав червневий день. Смеркло. На синьому небі спалахнули зорі. Настала тиха українська піч.

Попід білими хатами на лавках і колодах, залиті дивним місячним світлом і зачаровані, піддавшись владі трепетних нічних дотиків, сплітаючи пальці в ніжному пручанні коло заборонених сфер, нерухомо сиділи чисті дівчата з парубками, обравши одне одного, і, притулившись щокою до палаючої щоки, дивились широко розплющеними очима в срібносяйну небесну далечінь.

Розкинувши руки, спали чоловіки в клунях, сінях, на возах. Матерів уві сні душили домовики, і матері глухо стогнали крізь сон, важко повертаючись серед рожевих своїх дітей.

На подвір'ях і в кошарах ремигали лежма воли, підвівши голови й тримаючи місяць на нерухомих блискучих рогах.

На високому стовбурі старого в'яза в лелечім гнізді сплять лелеки — він і вона.

Василь і Наталка стоять біля перелазу. Дослухаючись у невиразнім захваті до всього, що відбувалося в них, мліючи з жару, мовчки побрались вони за руки і широко відкритими очима вдивляються в навколишній надзвичайний світ: яблуні, верби, клуня, горшки на тину, старий в'яз — всі речі стали незнайомими, набравши зовсім іншого узагальненого нічного вигляду і почавши жити якимсь окремим таємним життям.

Так звичайні слова, сполучені волею автора в урочисті ряди, обертаються часом в поеми, сповнені нового хвилюючого змісту.

— Яке дивне все, правда?

— Еге.

— А чого ти, Василю, одвертаєшся од мене вдень? — не-сміливо запитала Наталка.

— Аж і ти одвертаєшся. Правда ж, ти одвертаєшся?

— Так я сором'язлива. Мені чомусь удень буває соромно тебе.

— І мені.

— Правда?

— Їй-богу. А от увечері мене щось неначе так тягне до тебе, Наталю.

— І мене. Все думаю — коли б уже вечір...

Цього вечора у Василя і Наталки, може, ще й не вис-тачило б сміливості обнятись, але тут у пригоді їм став споконвічний дівочий помічник — страх.

— Ой! Дивись! — стиха сказала ні з того ні з сього Наталка. — Он! Бачиш?

Вмить опинившись в обіймах одне в одного й навіть самі того наче не помітивши, Василь з Наталкою почали вдивлятись у темряву.

— Як усе міняється вночі, — схвильовано сказала Наталка. — Верб, див, і наче не верба. Там щось є!

— Нічого там нема. То тобі здалося.

— Ні. Є. Щось темне й волохате. Невже ти не бачиш? — Наталка ще дужче пригорнулася до Василя.

Василь почав придивлятись до химерного силуета старої верби, але не помічав ні таємничого, ні волохатого, нічого, крім хвилюючої Наталчиної близькості.

— Ой Васильку, щось лихе є в отих дуплавих вербах. І чому в кожнісінької верби неначе випечене якимсь вогнем серце? Що там коїлось? Вони мені і вдень, ті верби, страшнувати.

Довго говорили вони про страшне, і обом їм такий приємний був цей нічний пухнастий супутник юності.

Потім вони порозходились. На прощання Василь пригорнув Наталчину голову до свого серця, і обличчя його набрало на диво серйозного, глибокого виразу.

Ось він іде по дорозі крізь місячну повінь. Легкий пил під ногами. Роса на траві. Темні коні пасуться. Ось їх слід у росі. Он їх спини вилискують. Щось промайнуло в сутіні за мостом під вербою. Ні, нічого не майнуло. Тихо навколо й не тихо. Все сповнене особливих, нерозпізнаних звуків. Крізь далекі дівочі співи, що тихо бринять десь у сріблястому саяві, здається, ніби чути, як росте трава, огірки, як десь у таємничій паркій тьмі довшає огудина гарбузів, чіпляючись вусами за тин, як наливаються червоним соком вишні, шаріють груші.

Пахне нічними квітами земля, пахне плодами, й листям, і медом соняшників, і медом тютюну, і медом гречки. Все довкола пахне, навіть пил на дорозі і навіть роса. Все росте, все рухається під синім покровом животворящої ночі, немов поспішаючи швидше вирости за ніч, поки все спить, а рано, на сході сонця вийдуть хазяйки з сіней умиватись, глянуть на розквітлі соняшники й маки, яких не торкнула ще перша бджола, і вигукнуть протяжно в зачудованні:

— Мати божа, що сталося в городі за ніч!

Ось він іде сам-один між городів під зорями. Коні хропуть десь в кушах на леваді. Він помітив коней і заплющив очі, усміхаючись на ходу. О мрії-мари!.. Коні захропли.

Але нащо так довго розписувати його? Навіть коли проїнятися до краю почуттям, що небо, й зорі, і вся земля, і роса належать йому, для чого так багато говорити про нього? А для того, що через три хвилини його буде вбито і всі плакатимуть за ним, що це останні його кроки.

Тільки не будем поспішати з розвитком сумної дії. Придивимось уважно до всіх його рис. Йому тільки ще йде

дев'ятнадцятий рік. Як виріс Василь за останнє літо! Шия зробилась крута й дебели, і заблищав хвилястий чуб. Міцні губи налились здоров'ям, пробиваються вуса. Співати почав басом. Здорові круглі руки й ноги, дужі й спритні, і зовсім нечутна хода, неначе йшов він, не торкаючись землі, в повітрі над стежками, дорогами, над травами, — якщо хто розуміє таку ходу. Весь його юний світ перебував у такій гармонії і був так обернений до дії, що, здавалось, змахни він злегка в певну мить руками, і можна полетіти з такою легкістю, з якою літаємо ми часом в нерозгаданих снах.

Дівчат любив лише в присмерку. При сонячному світлі соромився навіть дивитись на них, особливо буденного дня. Тільки запашні вечори, яких ніде в світі, крім України, нема, відкривали йому зблизька дорогі дівочі очі.

І що тільки могло б вийти з такого комсомольця! Вкажіть йому дорогу, дайте науку, дайте техніку і тоді посилайте куди завгодно: в інженери, в капітани, в дипломатичні місії, артисти. Посилайте його тоді в битви, посилайте через гори, моря, через полюс. Нема нічого в людській діяльності, де не справився б Василь, легко при цьому посміхаючись дідовою посмішкою.

«А чи не потанцювати мені? — подумав Василь, відчуваючи в тілі незвичайну легкість і радість руху. — Дай я трошки потанцюю, повчусь собі нищечком, отак-от, щоб ніхто не бачив... Е-е! Та я, здається, вже й танцюю. Давай так, ось так, отакечки, так і так!.. «Од села до села танці та музики! Курку, яйця продала, куплю черевики!...» Слова байдуже які. Можна й старі поки що.

Василь сам не помітив, як закурів шлях від гопака й піл зазолотів між тинів через усю вуличку. І від глухого тупоту його ніг і жагучого шепоту серед сонного безгоміння утворилась така тиша і стільки злагоди розкрилось у всьому від землі до зірок, немовби ніколи, скільки світ існує й існуватиме, не мав і не матиме тут місця жоден злочин. Василь творив свій танець на сонних вуличках не вперше. Коли він протанцьовував мимо чиєїсь лозяної клуні чи кошари, старі люди не раз прокидалися і навіть, здавалось їм, бачили щось крізь щільну попліть, але, не будши певні, що це не сон, казали другого дня: «Щось чи

приснилось, чи примарилось уночі, нехай бог милує. Прокладаюся — танцює на шляху, аж земля гуде! Щось, мабуть, неспроста провіщас».

Василь протанцював уже три вулички. Отак, певно, й народжувались народні танці. Не по танцкласах, не на паркетах виникли їх святкові рухи, а в тайних наказах жаги оволодіння, де вже не з волі скрипок чи труб, а за непорушним законом життя душа рветься у височінь, коли, підкоряючись внутрішній музиці поза всіма законами тяжіння, торжествуюче тіло відривається від землі навстріч кращому, що несе в окремій людині безсмертна душа його народу.

Ніколи ще не танцював Василь з такою насолодою й радістю. Заклавши праву руку за голову, а лівою взявшиш у боки, здавалось, не поступав — линув над селом у хмарці золотавої куряви, збитої могутніми ударами ніг, і довгий курний слід клуботів за ним над тихими завулками. Онде вже й хату видно... Постріл! І... нема Василя. Упав він просто з танцю на дорогу — в смерть. Легкий порох знявся над його трупом у місячному сяйві. Щось пробігло вдалині меж верб. Захропли коні.

Як жаль, що в кіно та не можна говорити! Безсловесні ми, німі, як немовлята. Кудись тягнешся руками, хапаєш речі потрібні й непотрібні, падаєш, плачеш, біжиш, — жалюгідна природа. А час настав — так багато пора розповісти. Колись же народи зажадають відповіді: хто і за що вбив Василя-комсомольця?

Поставим напис замість крику, хай читають люди. Тільки перед написом заворожим артиста-батька. Хай зречеться він усіх життєвих дрібниць і думає цілу ніч так, ніби його рідних дітей спіткала загибель. Хай вийде в поле, тяжко вражений, і стане на могилі, звідки розбігаються дороги в усі кінці світу. І коли в глибокій громадянській скорботі піднесеться артист над німотою своєю, гучніш за будь-які слова зазвучить тоді напис із розтулених вуст його зразу на всіх мовах:

Гей, Івани, Степани, Грицьки!

Ви мого Василя вбили???

Нема відповіді. Тільки дроти телеграфні гудуть сумовито під вітром, розносять печаль по просторах. Постояв

осиротілий батько в полі, і хоч не було навколо ні безодень, ні гір, здавалось, голова його сягала неба і гнані вітром важкі хмари торкались серця: син-комсомолец лежав на столі.

Нема відповіді Опанасові Трубенку. Тоді він пішов у село. Вулиці села, як завжди, малолюдні. Стрів приятелів Хоми, мовчки відвернувся. Ось і сам Хома стоїть на подвір'ї. Краше б йому сховатись у хаті чи клуні. Не ховається Хома, боїться — раптом заваляться стіни, впаде стеля на голову? Він шулиться навіть посеред двору — чи не падає каміння з неба?

— Хомо, ти?

Мовчить Хома, не підводить очей. Тоді Опанас підійшов упритул.

— Василя, питаю, ти вбив?

— Ні, не я, — прошепотів Хома й пополотнів, навіть сірі очі заволокло якимсь каламутним туманом.

— Не ти?

— Не я.

Опанас подивився на Хому довгим допитливим поглядом і мовчки пішов.

Довго сидів Опанас біля труни забитого сина, нікого не помічаючи, не бачачи сліз, не чуючи жалібного плачу.

Увесь його нескладний світ потьмарився й потонув у скорботі. Спинилося все на світі, навіть час. Лише другого дня прокинувся він від важкого заціпеніння й поволі підвівся, так, ніби зважився на щось. Подивився на свого Василя, сумно посміхнувся його чистій мерехтливій усмішці й почав озиратись, наче втомлений тяжким шляхом подорожній, що повернувся з далеких довгих мандрів.

З жальним подивом вдивляється мандрівник в найдороччі місця серед рідних руїн і нічого вже не пізнає навколо: немовби ніколи не було й не буде на цьому попелищі ні сміху вже йому, ні веселощів.

Раптом навстіж розчинилися двері. На порозі хатини, на темному тлі сіней, біліша за сорочку, спинилась Наталя. Тільки Опанас її не помітив. Він помітив двері й, пригадавши, що треба йти, поволі вийшов.

Мовчки, без жодного крику дивилась покинута дівчина на свого милого, якого так соромилась удень, чекаючи

на тихий вечір, на ясну зорю. Жах і пекуча туга затамували подих. Трохи розтулені губи посохли й застигли в такому неповторному зломі, немов опалила їх блискавка, вдаривши з неба. «Василю мій, Василю мій!»

Багато сліз проллється в гарячу подушку, багато стогонів, нікому не чутних, пролунає в самотині. Прокляття й ненависть до вбивць запалає в її незлобивій душі, та вже нічого не вернути, — все минає. Вже іншому суджено пригорнути й розрадити її колись. З іншим спізнав вона радощів життя, кохання й праці.

Припала Наталка до Уляни, Василевої сестри, і поникла, втративши на мить всю силу.

«Куди ж це я йду? А, пригадав...» — Опанас рушив до отця Герасима, стиха розмовляючи про щось сам до себе.

Отець Герасим, без сумніву, сподівався на нього й щось відчував. Коли Опанас переступив поріг його старого дому, де тхнуло старістю і самотою, служитель церкви зустрів його не співчутливою жалістю, не словами примирення з «волею Всевишнього». Німий переляк промайнув у старечих очах.

— Нема бога, батюшко... Нема тобто абсолютно... — сказав Опанас тихо, але й цього було досить, щоб заповняти громом дім священника. — Бо коли б він був хоч де-небудь, нехай не всемогутній і не зовсім благий, припустімо, навіть поганенький і не дуже розумний від старості літ... навіть такий не міг би допустити наглої загибелі мого сина. Підійть гляньте: на столі лежить, усміхається. Кому ця усмішка на смертних устах, я вас питаю? Не нам же з вами і не нашій темноті нікчемній. Про щось же гарне він перед смертю думав. Що можете сказати ви мені? Кажіть, служителю вбогості людської!

Отець Герасим не обізвався й словом. Мовчки підняв він у збентеженні свої тремтячі руки до небесної порожнечі, куди тисячі літ марно линули духовні сили народу в вигляді молитов, сподівань і зітхань.

— Обставини життя й смерті велять мені оголосити й вас неіснуючим, — тихо прогримотів останні слова Опанас, слідом за чим, після недовгої тиші, жалісно рипнули двері. Отець Герасим озирнувся — пусто.

Коли Опанас з'явився в правлінні колгоспу, де обговорювали Василю загин, всі встали.

— Сталась подія... Драстуйте... Великої ваги. Розпадається наш древній хліборобський світ. — Опанас говорив повільно, обдумуючи й виважуючи зміст кожного слова. — Комусь потрібно було тайно вбити мого сина, — низький глухий голос Опанаса на мить затремтів. — По цій причині я відчуваю і можу вже посвідчити, що відтепер життя моє і нашого села безповоротно розчахнулось надвоє... На те, що було до загибелі і що почалось з тої миті, коли впав він мертвий на дорозі. І щоб не мав і думки вбивця потай навіть поради з свого ганебного злочину, ні сподіватись на мізерну одноосібну користь, прошу вас: коли вже загинув мій Василь за нове життя, поховайте його теж по-новому, щоб не попи та дяки за гріш про смерть виспівували жаль, а наші хлопці-комсомольці та дівчата... самі... з новими піснями про нове життя. Я хочу побороти печаль.

Опанас тяжко зітхнув. Слово «печаль» він вимовив майже шепотом.

Тоді голова колгоспу Максим Притуляк і секретар комсомольської організації Чуприна стали перед Опанасом і такими ж, з тої ж самої причини, глухими голосами тихо сказали:

— Добре, товаришу Опанасе. Коли вже так все склалось і на те ваша воля, поховаємо Василя самі. Категорично виключається участь попа, дяка, ані ладану, ні церковних співів. Нема примирення! Самі співатимемо про нове життя і про живого Василя.

Чи ж треба наводити слова всіх пісень, чи докладно описувати співців і те, що сталося другого дня, коли, покритий по пояс червоним прапором, піднявся Василь на плечах товаришів в останній свій похід і коли рушило за ним село — старі й малі, всі дівчата й дівчатка з букетами квітів, всі жінки в білих хусточках з немовлятами на руках, всі комсомольці з червоними бантами й усі чоловіки й діди з непокритими головами.

Неначе пробуджені від сну надзвичайністю того, що сподіялось, люди набули раптом немовби нового бачення світу, і весь смисл їхнього буття — всі труднощі, злигод-

ні й героїчні події минулого, всі пристрасті сучасного, і завбачення, і передчуття своєї історичної долі, — все постало перед ними у величній небуденній єдності.

Пісні вливалися в процесію з усіх вулиць і вуличок безупинно, неначе потоки в велику ріку. Старі козацькі й чумацькі мотиви, і пісні праці й кохання, і боротьби за волю, й нові комсомольські пісні, і «Інтернаціонал», і «Заповіт», і «Побратався сокіл з сизокрилим орлом — гей-гей, брате мій, товаришу мій!..», і знову «Смело мы в бой пойдем за власть Советов» — все поєдналось у єдиному громоголосому звучанні. Співці охоплювали піснями цілі віки свого життя. Урочисто грав духовий оркестр. В найскладніших звукових сплавах, у зіткненні мотивів, мідних сурм, голосів, литавр і нових пісень народжувалась народна героїчна симфонія перемоги нового життя на землі.

Опанас ішов за домовиною, не зводячи очей з свого сина. Він не плакав і навіть, здавалось, посміхався й шепотів якісь слова, повертаючи іноді голову до співців якимсь невимовно болісним рухом. Дружини поруч нього не було. Підкоряючись могутньому наказу життя, вона відразу ж повернулась у хату ще від воріт: прийшов її час — родити.

Не було й Наталки. З пристрасним риданням металась вона в малій своїй літній хатині, б'ючись грудьми об стіни, розриваючи на собі одяг. Все протестувало в ній, все потопало в стражданні. А коли проносили милого зблизька і стіни застугоніли від співу, вона впала на постіль у суєттенному кутку майже непритомна.

...Ой устань же, сизий орле,
Вернися додому! —
Не вернуса, моя мила,
Горенько з тобою...

Архип Білоконь буквально прикипів до вікна. З вулиці здається він повішеним на стіні зображенням Каїна в старій потемнілій рамі. Рот роззявлений, волосся розкуйовдилось від спеки. Він не дихає. Він вперше до мозку кісток відчуває, що далі так жити неможливо. Що сподіялось у державі?! Розпадається клас. Сількор Василь Трубенко подолав смерть... Кинувся Архип у сіни до Хоми.

— Хомо!
Нема Хоми.
— Хомо-о!!!

Хома тікав, мов загнаний звірюка. Без картуза, в самій сорочці навіпуск поверх штанів, як навіжений, гнав він полем, сам не знаючи куди.

Піт заливав очі, важкий подих вихоплювався з пересохлого горла. Раз у раз озирався він на всі боки, немовби навздогін йому бігли всі навколишні села. Які страхи шматували його темну душу — жах, лють, чи приреченість, а чи пекучий жаль на себе за сподіяне, тільки став він раптом посеред квітучої гречки й відчайдушно гукнув у бік села:

— Я!.. Я вбив його!.. Вночі, коли все спало... А він ішов вулицею сам... і танцював!!!

І знову кинувся бігти — в один бік, потім у другий... І раптом впав з розгону стрімголов додолу і шалено завертівсь, неначе прагнучи вритися, вкрутитись в землю, як хробак.

А Василь... Коли несли його мимо садів, які він так любив, і мимо поля розквітлих соняшників, плоди й квіти майже торкались його чистого обличчя, і тут багато хто не міг витримати і плакав від нестерпного протиріччя й протесту. І тоді прості слова старої чумацької пісні:

Ой ревнули воли, степом ідучи,
Сльоза сльозу пробиває,
Та вже ж, милі браття,
Нашого товариша, гей, та й на світі немає, —

гримотіли, мов грім серед поля, а на них вже напливали хвилями «Землей владеть имеем право...», «Час розплати настав...», і «Воспрянет род людской...», і рокована дрож валторн.

В блакитній високості непомітно почали виникати хмарки. Вони росли і множились, перебуваючи в безупиннім змаганні й мінливості. Деякі з них скидались на урочисті голови бородатих пророків, інші — на снігові гори, а декотрі мчали вершниками на фантастичних подобах коней. А поперед небесного воїнства, розпростерши крила, осяяний промінням сонця, летів велетенський птах.

Потім пророки, воїнство і птах об'єднались в одну чорну хмару, що заповонила небо аж по саме сонце. І коли Чуприна почав виголошувати над прахом Василя прощальну промову і руде волосся його розметалось і завихрилось від патетичних рухів, — зашуміли верби над його головою, загуркотів грім, і на запилену землю линув дощ — буйний та теплий.

Було щось невимовно радісне, життєдайне в цьому сонячному дощі, і всі це відчули. Він ніби змив всі рештки смутку і скорботи з людей. В кожній його краплині яскріло обіцяння торжества життя. Ніхто не тікав, не ховався від дощу, а діти підводили до нього свої смагляві мокрі личка й виспівували: «Дощику, дощику, перестань, поїдемо на баштан!...»

Омиті були сади, баштани, городи, поля. На чистих яблуках і сливах, укритих незайманою патиною, бриніли найчистіші дощові краплини, вилискуючи й перекочуючись з плоду на плід і падаючи на землю.

Тут і кінчається наша картина.

Від людського життя і навіть від життя цілих поколінь людей залишається на землі тільки прекрасне. Увесь рід Білоконів незабаром щез без сліду. Зате й по сей день живе в народі добра слава про Василя Трубенка. Утих лише смуток за ним і жаль, поступившись місцем вдячності.

Пригадують його легку ходу, його усмішку, любов до людей і все, що він умів робити весело й спритно. Пісню про нього склали. Тільки постарілий колгоспний бригадир Опанас ні-ні та й заригає в клуні уночі за своїм любим сином, шапкою затуляючи ридання, щоб не злякати солов'я на вишні.

Щебечуть солов'ї по молодих садках. Лине здалеку дівочий спів. Колгоспна земля квітне, як ніколи. Дід Григорій удостоївся тиші поряд свого побратима.

А Наталка знайшла щастя з іншим і з ним утіху в праці й дітях.

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

Кіноповість

В цьому короткому нарисі автобіографічного кінооповідання автор поспішає зробити відразу деякі визнання: в його реальний повсякденний світ що не день, то частіше починають вторгатися спогади.

Що викликає їх? Довгі роки розлуки з землею батьків, чи то вже так положено людині, що приходить час, коли вивчені в давно минулому дитинстві байки й молитви виринають у пам'яті і заповняють всю її оселю, де б не стояла вона.

А може, те й друге разом і в такій же мірі, як і непереможне бажання, перебираючи дорогоцінні дитячі іграшки, що завжди десь проглядають в наших ділах, усвідомити свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел. І перші радощі, і вболівання, і чари перших захоплень дитячих...

До чого ж гарно й весело було в нашому горіді! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, кропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

— Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізростало. Коли вилізає саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість, — любила проказувати вона.

Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вмщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, душились, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини — красної, білої! А вишень, а груш солодких було як наїсися — цілий день живіт як бубон.

І росло ще, пригадую, багато тютюну, в якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, в якому пізнали перші мозолі на дитячих руках.

А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од матері і різне дрібне птаство. Туди ми рідко лазили. Там було темно, навіть удень, і ми боялись гадюки. Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки, так за все життя й не побачивши її ніде?

Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, проти сінешніх дверей, коло вишень, — поросла полином

стара погребня з одкритою лядою, звідки завжди пахло цвіллю. Там, у льоху, в присмерку плигали жаби. Напевно, там водилися й гадюки.

На погребні любив спати дід.

У нас був дід дуже схожий на бога. Коли я молився богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи своїх молитов.

У неділю перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набивалось повно мух. Образ святого Миколая також був схожий на діда, особливо коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку горілки з перцем, і мати не лаялась. Святий Федосій більш скидався на батька. Федосію я не молився, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку. А от бог, схожий на діда, той тримав в одній руці круглу сільничку, а трьома пучками другої неначе збирався взяти зубок часнику.

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати псалтир. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалом, гукав услід подорожньому:

— Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди ж не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй бог здоров'я, —

зітхав він лагідно, коли подорожній, нарешті, зникав у кущах.

— А хто вона, діду, людина ота? Звідки вона?

— А Бог її знає, хіба я знаю... Ну, чого стоїш як укopianий? — звертався дід до коня, сідаючи на воза. — Но, трогай-бо, ну...

Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби і ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кінсьми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчійкою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примирності з бігом часу:

— А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали. Ото з покійним Назаром, хай царствує, як підемо було...

Дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидались у Десні між зірками, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не повергались в сон у запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною.

Найкращою рибою дід вважав линину. Він не ловив линів у озерах ні волоком, ні топчійкою, а якось неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник. Вони ніби самі пливли до його рук. Казали, він знав таке слово.

Влітку дід частенько лежав на погребні ближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так, що всі ми, й наш кіт, і собака, і кури ховались під любисток, порічки чи в тютюн. Тоді йому була найбільша втіха...

Більш за все на світі любив дід сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час.

Дід любив кашляти. Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як

слід передражнити. Його кашель чув увесь куток. Старі люди по дідовому кашлю вгадували навіть погоду.

Часом, коли сонце добре припече, він аж синів увесь від кашлю і ревів, як вовк чи лев, хапаючись обома руками за штани, де була та грижа, і закарлючуючи догори ноги, зовсім як маленький.

Тоді Пірат, що спав біля діда на траві, схоплювався і спросоння тікав у любисток і з переляку гавкав уже звідти на діда.

— Та не гавкай хоч ти мені. Чого б ото я гавкав, — жалівся дід.

— Гав-гав!

— Та щоб бодай тобі кістка в горло! Кахи-ках!..

Тисячі тонесеньких дудочок раптом загравали у діда всередині.

Кашель клекотів у нього в грудях, як лава у вулкані, довго і грізно, і дуже нескоро після найвищих нот, коли дід був уже весь синій, як квітка крученого панича, вулкан починав діяти, і тоді ми тікали хто куди, а вслід нам довго ще неслися дідові громи і блаженне кректіння.

Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. Тютюн був високий і густий-прегустий. Він саме цвів великими золотими гронами, як у попа на ризах, а над ризами носилися бджоли — видимо-невидимо. Велике тютюнове листя зразу обплутало мене. Я упав в зелену гушавину й поліз попід листям просто до огірків.

В огірках теж були бджоли. Вони порались коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку й додому, і так їм було ніколи, що, скільки я не намагавсь, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене й не вкусила. А бджоляче жало хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця. Тоді біль швидко проходив, а за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора.

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто.

Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, мак та кукурудзяні тополі й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів рик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну — мала. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу — ще тонша. Третю — тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, та так і не знайшов ні одної. Оглянувся — що робить? Тоді я посадив усю моркву назад: хай, думаю, dorостає, а сам подався далі шукати смачного.

Довго щось ходив я по городу. Після моркви я ще висмоктував мед з тютюнових квітів і з квітів гарбузових, що росли попід тином, пробував зелені калачики і білий, ще в молоці, мак, покуштував вишневого клею з вишень, понадкушував на яблуні з десятків зелених кислих яблук і хотів уже йти до хати. Коли ж дивлюсь, — баба снує коло моркви, дідова мати. Я — бігом. А вона — зирк, та за мною. А я тоді, — куди його тікати? — та повалив соняшника одного, другого.

— Куди ти, бодай тобі ноги повсихали!

Я — в тютюн. «Побіжу, — думаю, — в малину, та рачки попід тютюном». Пірат за мною.

— Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до хторого пришествія! Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх каторжних рук!

Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на Україні прості люди в Бога не дуже вірили. Персонально вірили більш у Матір Божу і святих — Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу. Самого ж Бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруждати безпосередньо. Прості люди хорошого виховання, до яких належала і наша сім'я, повсякденні свої інтсреси вважали по скромності недостойними божественного втручання.

Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших. У жінок була своя

стежка: вони довіряли свої скарги Матері Божій, а та вже передавала сину чи Святому Духу — голубу.

Вірили в свята. Пригадую, баба часто казала мені: «А щоб тебе побило святе Різдво» або «Побий його свята Паска».

Отже, кинувшись через тютюн у сад, прабаба бухнулась з розгону на коліна. Отак як дід любив сонце, так його мати, що її, як я теж аж потім довідався, звали Марусиною, любила прокльони. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі, — свиней, курей, поросят, щоб не скутикали, Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня по два-три рази, так що він трохи згодом був якось захворів і здох десь у тютюні.

Вона була малесенька, й така прудка, і очі мала такі видющі й гострі, що сховатись од неї не могло ніщо в світі, їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст невинним потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі.

— Мати божа, царице небесна, — гукала баба в саме небо, — голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором! Як повисмикував він з сирії землі оту морковочку, повисмикуй йому, царице милосердна, і повикручай йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владичице, пальчики й сугавчики. Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні божого грому. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...

Баба хрестилася в небо з такою пристрасстю, аж торохтіла вся од хрестів.

А в малині лежав повержений з небес маленький ангел і плакав без сліз. З безхмарного блакитного неба якось несподівано упав він на землю і поламав свої тоненькі

крила коло моркви. Це був я. Причаївшись у малині за смородиною, я слухав бабiniх молитов, як заворожений. Я боявся поворухнути пальцем, щоб часом Мати Божа не побачила з неба, що я тут у малині. Навіть Пірат, і той дивився з-під смородини на бабу з переляком.

Не знаю, чим би закінчилися бабini молитви. Може, мені тут би й повикручувало руки й ноги, коли б раптом не почувсь з погребні лагідний голос діда, що прокинувся од бабiniх молитов.

— Мамо, а чи не принесли б ви мені мисочку узвару? — звернувся він до своєї матері. — Так чогось у животі пече!

— Га? Це ти тут лежиш, бодай ти не встав!

І понеслася бабина гроза на погребню.

— Зараз принесу, бодай тебе пранці з'їли, щоб ти їв і не наїдався, щоб тебе розірвало, щоб ти луснув був маленьким!..

Баба пішла до хати, а Бог дивився їй услід з погребні і тихо посміхався.

Про що говорили дід і баба за узваром, я не чув. Не до узвару вже мені було і не до розмов. Я тихо поповз у малинову гущавину, майже аж до гадюк, не знаючи, куди дітися і що робить.

«Ех, якби оце мені вмерти тут у малині. Хай тоді шукають, хай плачуть наді мною, приплакують, хай жаліють, який я був ловкий хлопчик, свята душечка. Хай потім понесуть мене до ями, а я коло ями як оживу, та чого коло ями, я ще раніше оживу, та як схоплюсь, а баба як побіжить куди-небудь і не вернеться, а ми тоді до хати та за коливо». Я дуже любив коливо. У нас уже вмерло п'ять хлопчиків і дві дівчинки. Вони повмирали маленькими.

Мені захотілось до хати. Я поліз поліз тином, поза купою гною, мимо гарбузиння, увійшов тихо в темні сіни й спинивсь перед хатніми дверима.

«Зараз увійду й побачу все».

В мене захолонуло всередині, неначе я наївся м'яти. Одчинив двері.

Хто й коли збудував нашу хату, які майстри — невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом

і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалося в ній, і то не нам, а матері, — вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись, — можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо. А на білій стіні під богами, аж до мисника, висіло багато гарних картин — Почаївська лавра, Київська лавра, вид Ново-Афонського, Симоно-Кананитського монастиря поблизу города Сухума на Кавказі. Над лаврами трималися в повітрі Божі Матері з рушниками і білі ангели, як гусаки крилаті.

Але картиною над картинами була картина Страшного Божого суду, що її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам — бабі, дідові і батькові. Вона була така страшенна й разом з тим повчальна, що на неї боявсь дивитися навіть Пірат. Верхню частину картини займав дід і всі святі. Посередині лізли з домовини мерці — одні до раю вгору, інші вниз. Через усю картину серединою і по всьому низу викручувався великий голубий ужака. Він був набагато товщий від тих ужак, що ми колись убили в гарбузах. А під ужакою внизу геть-чисто все горіло, як на пожар. То було пекло. Там горіли грішні душі і чорти. А в самому низу картини в окремих клітках було ще намальовано щось на зразок виставки чи преїскуранта кар за гріхи. Хто брехав чи дражнивсь, — висів у вогні на гаку за язик. Хто не постує, — за живіт. Хто їсть нишком у піст стоянку чи жарить яєчню з салом, — той на гарячій сковороді голим задом, хто лаявся, той, навпаки, лизав сковороду язиком.

Багато було різних гріхів і багато кар, але ніхто їх чомусь наче і не боявся.

Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик, як солдат на війні звикає до грому гармат.

В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустройства тьма-тьмуша, а тут ще й фамільна приверженість до гострого слова, тому хоч й думали інколи про рай, все-таки більше сподівалися на пекло внизу картини. Тут уже всі мали свої місця.

Батькові чорти наливали в рот гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері. Баба лизала гарячу сковороду за свій довгий язик і за те, що була велика чаклунка. Діда (мати божилася, що це правда) тримав у руках сам диявол за те, що він чорнокнижник і що, читаючи по неділях волшебний псалтир, закликав її, і тому вона третій рік часто хворіє; що ту чорну книгу вона часто рвала нишком на шматки і розкидала у хліві, в кошарі, в гарбузах, у малині, а вони ніби зліталися самі до шкіряної палітурки. Крім того, дідовому покійному батькові Тарасу колись давно, ще за старих часів, змії носив уночі гроші в трубу.

І дійсно, в нижньому правому кутку картини у диявола в руках сидів дід. Правда, він не дуже був схожий на нашого діда, бо був голий, як у бані, і борода була в нього не біла, а руда, присмалена вогнем, а волосся на голові стояло сторч і аж цвірчало в полум'ї. Калитка з грішми була у діда в руках.

Старший мій брат Оврам був давно вже проклятий бабою, і його гола душа давно летіла стрімголов з лівого верхнього кутка картини прямо в пекло за те, що драв голубів на горищі і крав у піст з комори сало. Крім того, Оврова душа любила молочні плівки, і він здирав їх з гладешок у погребі і в коморі.

Сама мати божилася, що буде в раю між святими, як боляща великомучениця, що годує ворогів своїх — діда й бабу — та догоджає їм.

Мати молилася святому Юрію Побідоносцеві, що топтав змія лошаком, і отак благала потоптати її ворогів — батька, діда й бабу, що занапастили їй життя.

Мати клялася, що коли вона, будучи ще дівкою, спала в коморі, святий Юрій раз з'явився їй у сні в білих ризах, на білому коні, з довгим списом і, коли вона вже з переляку почала стогнати, спитав її:

— Се ти, Одарко?

— Я.

— Не бійся, се я, святий Юрій, приснився, щоб подати тобі знак. Ой, будеш же тепер ти, Одарочко, робити моїм іменем людям добро...

З того часу, щось років через десять чи двадцять, мати об'явила себе ворожкою і почала лікувати людей від зубів, пристріту й переляку, хоч і сама хворіла.

— Ось де я, гляньте, — було показувала вона на якусь святу душу коло Божої Матері угорі картини Страшного суду. — Бачите?

Мати так часто тикала пучкою в цю праведну душу, що у душі вже замість лица стала коричнева пляма, як столиця на географічній карті. Але трохи згодом материні діла похитнулись. Якось вона довго не давала бабі їсти. А баба тоді взяла та й накупила у церкві свічок проти матері, та й поставила їх перед богом сторч догори. А од цього вже ніяка людина не могла попасти в рай. Мати з того часу почала сильно нездужати, і її став часто по ночах душити домовик. Він жив у нас в комині і в трубі. Голосу не подавав ніколи і схожий був на вивернутий чорним хутром утору кожух.

Фактично святим був на всю хату один я. І от скінчилась моя святість. Не треба було трогати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде?

Увійшовши до хати, я тихо підкрався до Страшного суду і почав пильно, якось зовсім по-новому розглядати пекельні кари, змальовані внизу картини. Нагору я боявся піднімати очі. Там мене вже не було.

Якої ж бо кари заслужила моя свіжа грішна душа? Очевидно, за перший гріх все-таки невеличкої, отак не більше за оцей вогонь по кісточки, що в лівому кутку. Ай-ай-ай...

Я подивився востаннє вгору на святих, де сидів їхній комітет, і мені так стало жаль, що я вже не їхній, а тут-о, на віки вічні в пеклі, так стало жаль мені, що я не витримав, притулив голову до пекла, якраз під дідовою калиткою, і гірко заплакав.

Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти в п'ятах, і я прудко побіг через сіни і двір до клуні навшпиньки, немов по гарячій сковороді, що її лизала баба язиком. Тоді в газетах ще нічого не писали про мої аморальні вчинки, хоч я добре пам'ятаю, що світ, якому я належав тоді, дуже гостро реагував на мій одчайдушний крик на сковороді: залопотівши крильцями, над хатою

звилися голуби, закудкудахкали кури, заскутикали поросята. Пірат прокинувся і гавкнув спросоння: «А хто там мені бігає по двору?» Вслід за тим зловісно рипнули двері, і на порозі темної комори появилася баба:

— Чого ти ревеш, бодай тобі кістка в горло?! Шоб ти кричав і не переставав! — І зразу до Матері Божої в небо:

— Мати Божа, Цариця Небесна! Як не дає він мені покою, не дай йому ні на тому світі, ні на сьому!.. — Потім уздріла в небесах голубів над хатою та до голубів:

— Голубоньки мої, святі заступники! Та щоб же не бачив він вашого пір'ячка святого і не чув вашого туркоту небесного! Щоб не вийшло з нього ні кравця, ні шевця, ні плотника, ні молотника...

Далі баба почала творити про мене пісню, виспівуючи її, як колядку:

Та не орача в полі-і-і, ні косарика в лузі,
Не дай Бо-о-же.
Та ні косарика в лузі, ні купця в дорозі,
Ой, ні купця в дорозі, ні рибалочки в морі.

Потім, коли голуби посідали на стріху, вона знов перейшла на урочисту прозу:

— Покарайте його, святі голубоньки, і ти, Мати Божа, такою роботою, щоб не знав він ні сну, ні відпочинку, і пошліть йому, благаю вас, такого начальника...

Докладної характеристики майбутнього начальника я вже не чув. Мені було не до начальства. Рятуватись треба, поки не пізно. Заліз я хутко в старий човен, що стояв у клуні в засторонку, і почав думати, що мені робити для поновлення святості.

От тоді-то вперше в житті і вирішив я творити добрі діла. «Не буду, — думаю, — їсти скоромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ходити до церкви». Далі, дивлячись на ластівок, я подумав: «От, коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Сусу Христу».

Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах.

«Що ж його зробить? — думав я, залишивши ластівку. — Піду на вулицю шанувати великих людей. Дід казав, що за це прощається багато всяких гріхів на тім світі. Піду знімати перед ними шапку й казати «здрасуйте». Шапка якраз валялась у човні. Це була старенька дідова шапка. Тепер уже нема таких шапок. Не шийють, та й колодок таких уже нема. Вона була товста і своїм виглядом дуже нагадувала мідний казан. І важка теж була, як добрий казанок.

Спочатку вона довго лежала в сінях під ступою. Кішка виводила в ній кошенят, а зараз кошенят баба потопила в копанці і шапку викинула в човен, тому і пахла вона вже не дідом, а котами. Проте розбиратись ніколи було. Аби було що зняти з голови для пошани. Я надів шапку по самий рот і вийшов за ворота.

Вулиця була порожня. Всі великі люди працювали в полі. Тільки коло крамниці, на ганку, якраз проти колодязного журавля, сидів у чорному сурдуті крамар Масій, дуже схожий на ластівку. Але перед Масієм я не хотів знімати дідової шапки. Дід казав, що у Масія не було душі, а тільки сама пара, тому він і обдурював усіх, хто тільки до нього не заходив. За це Бог справедливо покарав його, повелівши злодіям своїм обікрасити його крамничку карбованців, казали, на десять, після чого жінка й діти його довго верещали й плакали і сам він голосно кричав од бідності і накликав на всіх холеру. Наш батько хоч і сміявся з Масія, як з блазня, проте жалів і в лиху годину завжди допомагав йому і ні разу не зачепив, навіть нетверезий.

Де ж його найти людину для пошани? Обійшовши в розпуці чимало безлюдних провулків, я нарешті збагнув, що треба зразу починати від старого сусіда Захарка. Він-то вже напевно сидить коло хати.

Дід Захарко був коваль, хоч я ніколи не бачив, аби він щось кував. Все моє життя він ходив повз нашу хату з цілим снопом довгих вудок і так гупав чобітьми, що ми прокидалися вночі, як од грому, коли він повертався часом з рибалки. В нього були великі чоботи і такі важкі ноги, що, здавалося, під ним вгиналася земля. І ходив він трохи ніби присідаючи, як на сіні чи на ступі. Борода в нього

була, як і в нашого діда, зовсім уже сива, тільки посередині, там, де був рот, неначе ткнуло щось рудим квачем.

Після рибалки дід Захарко запаливав цигарку і довго сидів біля хати на колодці, дивлячись в одну точку, немовби на поплавок. Курив він такий лютий тютюн, що коло нього ніхто не міг стояти близько. Його обходили кури й поросята, собаки оббігали городами, а невістка Галька спала в коморі і часто бідкалася нашій матері, що дід її задушить своїм тютюном, і викидала його свитку надвір. Казали, що Захаркового запаху боялась навіть риба і тому погано клювала. Діда здалека було чути нюхом. Коли він проходив повз нашу хату, над вулицею довго висів тютюновий слід. Сей слід тютюновий висітиме ще колись в моїх картинах про рідну Землю, де складе мій предок востаннє всі свої мозолі поверх білої сорочки під яблунею серед яблук і груш, і морква житиме в картинах, і гріх, і бабині прокляття, а тим часом іду я, засмучений хлопчик, до старого коваля спокутувати перший гріх.

— Здрастуйте, діду! — сказав я, знявши обома руками шапку, і швидко пішов далі.

Одповіді не було. Дід мене не помітив.

«Мабуть, не почув, — подумав я. — Треба вернутись назад і сказати ще раз, голосніше».

— Здрастуйте, діду! — промовив я ще раз тремтячим голосом, скинувши оту важку шапку, і став прислухатись, чи не скаже дід Захарко чого, чи не одпустить мене хоч трохи гріхів. Але дід не подавав голосу. Що його робить? Куди податись?

Я вийшов з провулка на вулицю в надії, що таки зустріну когось, кого б міг вшанувати. Та вулиця була порожня. Навіть Масій, і той кудись щез. У мене защеміло в горлі, якась нудьга взяла, а тут ще шия почала боліти од шапки. Я постояв трохи і пішов ще раз до діда творить добрі діла.

— Діду, здрастуйте! — сказав я йому, спинившись.

— Та йди ти під три чорти! Не дратуй мене, крутишся тут, нечистий вас носить! — розгнівався дід.

Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив. Страждання мої були безмірні. В тяжкому розпачі, забувши вмиль про порятунок грішної душі, прудко дременував додому.

П скочивши тихенько через двір у клуню, знову ліг у човні на дідове хутро й подумав: «І нащо я народився на світ? Не треба було родитися. — Потім вирішив: — Засну. Засну і виросту у сні. Дід казав, що я уві сні расту».

Отак міркуючи, поплакав я трохи, згадавши Страшний суд, подививсь на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув: «Ой-ой-ой, і нащо я народився на світ, не треба було рождатись». Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоною дзюбкою скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно, як батько приходить додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходять босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз нас, казав: «Драстуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай бог здрастувать». Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на заході сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися, лежачи, на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив, коли віз спинався коло хати в дворі і мене переносили, сонного,

в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів — у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду вечором у присмерку, коли падають вони несподівано нишком в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плоду. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.

Але більш за все на світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати klepanня коси. Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько kleпати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика. Я любив її так і так жадав, як хіба ангели жадають церковного дзвону на Паску, прости Господи за порівняння. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувся до роботи. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху — косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку.

— Цить, Сашко, не плач, — приказував мені прадід Тарас, коли я починав чогось там ревити, — не плач, дурочок. Приклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші.

І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера — Дзюбине, Церковне, Тихе, про Сейм. А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро.

— Напораєм сіна та наваримо каші. Не плач, хлопчику.

І я примовкав тоді, потім тихенько, самими кінчиками пальців, одривавсь од землі і зразу ж опинявся на Тихому,

на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі в світі озера й річки. Таких більш нема й не буде ніколи ніде.

Отож, кажу, міркуючи собі в човні на кожусі, поволі затулив я очі. Мені не стало темно в голові. Заплющуючи очі, й по цей день я ще не маю темряви в душі. Ще світить мозок мій невпинно і ясно, освітлюючи видиме і невидиме без всякого числа і часом без порядку в безмежній череді картин. Картини плывуть, линуть води Дунаєм, Десною, весняна вода на Десні, Дунаї. Хмари по небу плывуть вибагливо й вільно і, плывучи в просторах голубих, вчиняють битви і змагання в такому числі, що коли б одну тисячну долю судилось приборкати і поставити в ясний книжковий чи картинний ряд, даром жив би я на світі і отягчав начальників і соглядатаїв своїх даром.

Чого тільки не бачив я на самому лише небі! Хмарний світ був переповнений велетнями і пророками. Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток.

Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій, вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах. На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Все жило в моїх очах двоїстим життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите.

Ну що ж це я роблю? Мені треба писати про човен, а я забув і пишу про хмари. Про старий отой човен у клуні в засторонку, про човничок отой...

Отак міркуючи собі, поволі затулив, кажу я, очі і вже почав рости. Аж ось потроху, тихо-тихо, човен наче захитався піді мною і поплив з клуні в сад по траві поміж деревами й кущами повз погребню й любисток, проплив повз діда. Дід чомусь став маленький, меншенький від мене. Він сидів у баби на руках у білій сорочці і лагідно всміхався мені вслід. А човен понесло й понесло через сад, пастильник — на Заріччя, а Заріччя мимо хуторів — на Десну. Заграй, музика, заспівайте, янголи в небі, пташки в лісі, жабоньки попід берегами, дівчаточка під вербами. Я пливу за водою. Я пливу за водою,

і світ пливе наді мною, пливуть хмари весняні — весело змагаються в небі, попід хмарами лине перелітне птаство — качки, чайки, журавлі. Летять черногузи, як чоловіки у сні. І плав пливе. Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови.

Отаке, ну таке щось гарне приснилось у човні. Забув. А може, й не снилось, мо', й справді було на Десні? Було-таки й справді, та вельми давно вже минуло й розгубилось на шляхах, і вже ніколи не вернеться святість босоногого дитинства. І тутюн уже не зацвіте для мене поповими ризами, і не злякає мене Страшний Божий суд, якщо вже не злякав людський.

Одні тільки бажання творити добрі діла й zostались при мені на все життя.

Повечорів мій день, туман поле ясне укриває, і я дивлюсь, хвилюючись, навколо, — треба мені поспішати. Гості пливуть на вербових човнах, хвиля хвилю з-за Десни доганяє, гості думи з далекого теплого краю везуть мені... Чого тобі? Ну, що тобі?..

Доглядали мене змалечку аж чотири няньки. Це були мої брати — Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Пожили вони щось недовго, бо рано, казали, співати почали. Було як вилізуть всі четверо на тин, сядуть рядочком, як горобці, та як почнуть співать. І де вони переймали пісні, і хто їх учив? Ніхто не вчив.

Коли вони померли від пошесті зразу всі в один день, люди казали: «Ого Господь забрав їх до свого ангельського хору». Вони справді виспівали всі свої пісні за маленький свій вік, ніби віщуючи коротку свою мить.

Недаром деякі жіночі тонкі душі не витримували їхніх концертів. Жінки дивилися на них, і, сумно хитаючи головами, хрестилися, і навіть плакали, самі не знаючи чого: «Ой, не буде добра з цих дітей...»

Сталось це, кажуть, якраз на зелену неділю. Лихо прийшло в нашу хату біленьку. Мені тоді ще перший рік минав.

Довідавшись на ярмарку в Борзні, що дома діти загинуть з невідомої хвороби, батько ударив по конях. Як він промчав ті тридцять верстов, нещадно б'ючи коней, аби

швидше нас врятувати, як гукав на Десні перевозу і як далі летів — про це довго гомоніли подорожні. А дома вже бачили тільки, як ударився він мокрими кіньми в ворота, аж ворота розбилися, і покалічені коні попадали в кривавій піні. Кинувся батько до нас, а ми всі мертві лежимо, один лиш я живий. Що діяти? Бити матір? Мати напівмертва. Гірко заплакав наш батько над нами:

— Ой сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!.. Та чого ж так рано відспівали...

Потім він називав нас орлятами, а вже мати — соловейками. А люди ридали і довго жаліли, що ні рибалок не вийде вже з нас, ні косариків у лузі, ні плугатарів у полі, ані вже воїнів отечества-царя.

З чим порівняти глибину батькового горя? Хіба з темною ніччю. В великім розпачі прокляв він ім'я Боже, і Бог мусив мовчати. Явився він тоді йому у всій своїй силі, напевно, батько кинувся б і прохромив його вилами або варував сокирою.

Попа він вигнав геть із двору і заявив, що сам буде ховать дітей своїх.

Подібний вибух розпачу і гніву, вже не на Бога, а на нас, дорослих, бачила мати в нього над Дніпром, через півстоліття, коли вдруге плакав він на покинутих київських горах, докоряючи нам всім до одного. Правий був чи не правий поневолений старець, не нам його судити. Адже давно відомо вже, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння. А кого вже, кого не потрясало життя!

Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного і весь, в той же час, з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба, щоб не пократать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт

розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя. Цар ображав його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною поштаттю і що нібито мав чин нижче за генерала.

Одне, що в батька було некрасиве, — одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і лахміттям. Іде було з шинку додому, плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку, аж плакати хотілось мені, сховавшись в малині з Піратом. І все одно був красивий, — стільки крилося в ньому багатства. Косив він чи сіяв, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив коня, чи самого нещадно били поліцаї, — однаково. І коли він, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв на майданах безпритульний у фашистській неволі, і люди вже за старця його мали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний.

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів, — він годивсь на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку.

У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову під північним небом, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням, повертаю я прибитий журбою талант свій до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт. Ось він стоїть передо мною далеко на київських горах. Прекрасне лице його посиніло від німецьких побоїв. Руки й ноги спухли, і туга залила йому очі слізьми, і голос уже однімає встаннє, навіки. І я ледве чую оте далеке його: «Діточки мої, соловейки...»

Якось однієї ночі в нашій хаті, що, як відомо вже, вросла по вікна в землю, сталось дві події.

Проснувшись ранком на печі, де спав я в просі чи в житі, ой брешу, — в ячмені, прокинувшись, отже, в теплом душистому зерні, чую — щось твориться у хаті незвичайне, мов у казці: дід плаче, мати плаче, курка в снігах кудкудаче, і пахне чимсь, ніби церковним. А надворі Пірат лютує на старців. А старці вже, чую, рипають у снігах і шарять по дверях, шукаючи клямку. Я розплющую очі і не

встигаю ще як слід прочуматись, аж мати підходить до запічка і простягає на піч руки з ночвами, а в ночвах, сповите в білих пелюшках, як на картині, дитя.

— Ти вже проснувся, синочку? А я тобі ляльку принесла, дівчинку. Ось, бачиш, яка!

Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я її навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблуко.

— Яка красива. Ну — лялечка! — ніжно і зворушено промовила мати. — І позіхає, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка...

На щасливому материному лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози. Що мати була душе тонкосльоза, ми знали всі добре. «Але чого їй зараз плакати?» — подумав я.

— Чого це ви, мамо?..

— Це я плачу для діда, щоб не обижавсь, нехай йому добра не буде, — радісно прошепотіла вона мені на ухо. — Знаєш, яке у нас диво сталось?

— Яке?..

— А пропав же я тепер, сиротинка! Ка-хи! — почувся раптом розпачливий дідів вигук, після чого дід заревів від такого шаленого кашлю, що крейда посипалась із стелі на долівку. Тільки в дудочках і півниках, що вигравали в дідовому кашлі, десь проривалась одчайдушна туга. Я тоді швидко підводжусь і — зирк через комин: ой! Прабаба лежить на столі під богами, дідова матір. Згорнувши ручечки і теж по-своєму неначе посміхаючись, що вже ніхто тепер її не буде ні дратувати, ні докоряти довгим життям, набігавшись і наколовши босі ноги за сто з чимсь років, лежить тихесенько вже головою до царів, і князів, і Страшного суду. Закрились всевидящі вічки, ушухла народна пристрасна її творчість, і всі її прокляття немовби вилетіли з хати разом з душею. Ой, коли б хто знав, яка то радість, коли вмирають прабаби, особливо зимою, в стареньких хатах! Яка то вітха! Хата враз стає великою, повітря чисте, і світло, як у раю. Я хутко зізаю на запічок, звідти плигаю в дідові валянці і повз старців вибігаю стрімголов надвір. А надворі сонце гріє. Голуби літають, ніким не прокляті. Веселий Пірат грає ланцюгом і дротом. На драній

стрісі півень піє. Гуси з кабаном їдять щось з одного корита в повній згоді. Горобці цвірінькають. Батько труну струже. Сніг розтає. Із стріх вода капле, із стріх вода капле... Так я тоді зліз на купу лози та й ну гойдатися, та й ну гойдатися, та й ну гойдатися. А по дорозі з відрами по воду іде дід Захарко, дід коваль Захарко, іде дід Захарко.

— Ой діду, діду, у нас баба вмерла, їй-же Богу, правда, — гукнув я, щасливий, і почав реготати.

— Ух ти, розбійник! — розсердився Захарко. — Так тобі все смішно, усе тобі смішно, ось я тобі зараз!.. Гей!

Де ж не взявся рудий бичок Мина, що любив дукатись, бо різки свербіли, а тут ще до боків кізяки примерзли і живіт лоскотали. Так він тоді, відчинивши хвіртку отими рогами, що так засвербіли, і — гуру до Захарка! А той — лаяти проклятого Мину і з криком «Рятуйте, кишки випускає!» упав у калюжу.

Ой, як не побачить наш вірний собака, що Піратом звався, як дукає Мина коваля Захарка, як торохтять відра, кудкудачуть кури, батько труну робить, із стріх вода капле, та як не возгавкне!

— Тах-тах! Тах-тах! — затахкали качки, засичали гуси, полякались кури, горобці хто куди — киш! А він, клятий, ой, як не підскачить і, забувши, певно, що на прив'язі, кинувсь доганяти Мину і протяг на дроті через двір кресцендо таку гучну ноту, що дріт обірвався!

На якусь мить настала тиша. Над хатою піднялись у небо голуби, знаменуючи мир і благодать. Я захлинався від щастя і так насміявся, що продовжувати письмо в такому жанрі вже не вистачає сил. Тому, аби не впасти змалечку в символіку чи біологізм, перейду краще на побутову прозу, тим більше, що вона вже сама наближається.

З правого і з лівого боку від колодязя і з-за клуні журавлиними ключами появляються нові старці. Почувши, певно, нюхом бабин мертвий дух, сліпці безпомилково звертають з великої дороги в нашу вуличку і зразу починають співать:

Ті-гі-ла-а ваші ляжуть черв'ям на росточеніє-є.
Кості ваші прийме сира мати зе-ге-мля-а,

Тоді не допоможуть ні друзі, ні браття,
Тільки вам допоможе милостиня ва-га-ша-а!

Обвішані великими торбами, задравши більма, мовби посміхаючись у небо, вони співали своїх моторошних пісень, тримаючись одне за одного й за довгі посохи. От на них з лютим гавкотом і кинувсь Пірат. Він ненавидів старців, крім того, йому хотілось прислужитися батькові, що теж ненавидів жебрацтво. Тільки забув необачний Пірат, що сліпі мають свою коварну поведенцію, в чім він зразу й пересвідчився на власній спині.

— Ой-ой-ой! — жалібно заскиглив він, коли старечий ватаг Богдан Холод оперезав його посохом по спині. — Ніколи вже не гавкну на сліпих! Гав-гав!.. Н... н-гар!.. І щоб мені, дурному, кусати його мовчки за чобіт! Оце так на-гавкав!

Тепер уже нема таких старців. І молитов, і торб у бідності нема. Немає вже ні сліпоти, ні більм таких шалених на очах, ні кривизни в ногах, ані горбів, ні торб: перевелися й щезли разом з куркулями.

Мати боялась і ненавиділа старців, але подавала їм завжди щедро. Вона була гонориста, і їй дуже хотілось, аби хоч сліпі вважали її за багату.

Старців налізло повен двір. Богдан Холод, могутній і вже літній їх ватаг, не любив ходити з торбою по хатах. Він не годився на роль прохача. Не подобались йому ні люди, ні собаки, і невідомо — був він сліпий чи видюший. Він дививсь тільки вниз і мав такі насуплені брови, що з-під них, якщо й були в нього очі, вони нічого, крім землі під ногами, не бачили. А страшний був такий, що перед ним запиралися всі двері і примовкало все в хатах і сінях, аж поки не одійде. Тому він майже не ходив нікуди і да-нину свою збирав, сидючи коло базару на розі. Він не просив її, він вимагав. Його велетенський лютий голос не годивсь для прохання.

— Подайте мені! Або копійчку!.. Або бубличка!.. Або яблучко!.. — гукав він грізним хрипким басом, повним незадоволення й досади. — Ну-бо, люди, ну!.. Ну, давайте-бо, що милість ваша! Подайте, ну, що-небудь!..

І коли довго ніхто не обзивавсь на його заклики, він люто гепав палицею об землю.

— Га! А бодай вам добра не було, вовки б вас загризли...
По-да-айте!!!

Одного разу, вдаривши отак костуром об землю, він до смерті перелякав доньку справника Конашевича, що йшла замріявшись на побачення до якогось панича.

— Ай, — зойкнула панночка і стрибнула, як несамовита. — Спасі-і-те!

— Подайте!

На другий день поліцай Овраменко понизив старця в правах: він заборонив йому сидіти біля ринку. Холод осів на околиці, на безлюдді, під старим хлівом, де його потроху замучили жорстокі діти околишніх міщан.

— Туди йому й дорога, ідолу. Хоч людей не буде лякати, — сказав наш батько й плюнув. — Не старець, чорти б його забрали, а наче дуб, розбитий громом.

Батько ставився із зневагою до Холода і сам не знав за що, мабуть, за марно погублену силу чи за пропащий богатирський голос, що завжди повергав його в смуток. Взагалі, батько так ненавидів всякий нестаток, що навіть саме слово «бідність» ніколи не вживав відносно своєї особи. Замість «моя бідність» він міг сказати «моє багатство», наприклад: «Моє багатство не дозволяє купити мені нові, пробачте, чоботи».

З усіх старців батько визнавав тільки одного — Кулика. І хоч Кулик, одягнений у чемерку і великі незносимі чоботи, здавався зовні багатшим від батька, він не жалів для нього милостині і ніколи не образив його словом. Він шанував мистецтво. А Кулик завжди ходив з бандурою і співав не про божественне. Батько шанував у Куликові зовнішню пристойність митця. Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягненого у поганющу одержу артиста імператорських театрів, співати не вмів. Лише іноді, напившись з сусідом і другом своїм Миколаєм Тригубом, пробували удвох співати своєї єдиної бурлацької, згадуючи бурлакування по Дону, та по Каховці, та по каховських селах запорозьких:

Чувалы тяжелы, да плечушки болят, эх!
Да лучше бы я нанялся судном бортижать,
Лучше бы я нанялся... Э-эх! Да судном бортижать.
Ой, да за рюмочку водки... и... и!..

Далі пісня не йшла. Вони тягли її, як важку берлину проти води, але спів чомусь розповзався і ущував від нестройності голосового ладу. Тоді співці переставали диригувати один одному руками і примовкали, прикро дивуючись своєму співацькому невмінню, і стихали вже, і випивали мовчки, щось там нукаючи і тяжко зітхаючи — ой-ой-ой... ну!..

Так. Отже, на чому ми спинились? На старцях.

Гукає в калюжі дід коваль Захарко. Мина хоче діда прохромить рогами. Голуби у небі. Із стріх вода капле. Про пекельні муки співають старці. Пірат скаженіє. Поверх купи гною півень курку топче. Горобці на клуні. А я на лозі. Я гойдаюсь на мокрій лозі, і кашляю гучно, й регочу, щасливий: я чую весну. І так мені гарно. Все таке веселе. І пахне все гноєм, пахне мокрим снігом, мокрою лозою.

— Та-ту-у! Бичок діда топче!

— Де?

— У калюжі-і! — кричимо разом з півнем.

Жили ми в повній гармонії з силами природи. Зимую мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починалась наша слава.

Як ми з батьком і дідом рятували людей, корів і коней, про це можна написати цілу книгу. Це був мій дошкільний героїзм, за який мене тепер, напевно, послали б до Артека. Тоді артеків ще не знали. Давно це діялось. Забув, якого року, навесні, напередодні паски, повідь случилась така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба, не знали.

Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи. Стало смеркати, розгулялася буря. Ревом ревло над Десною всю ніч. Дзвонили дзвони. У темряві далеско десь гукали люди, жалібно гавкали пси, і шуміла й ляшала негода. Ніхто не спав. А на ранок усі вулиці були під водою, а вона ще прибуває. Що робити?

Тоді поліцейський справник посилає до нашого батька величезного поліцяя Макара.

— Рятуй людей на Загребеллі. Потопають, чув?— наказує він батьку сиплим голосом. — У тебе човен на всю губернію, і сам ти мореплавець.

Почувши про таку біду, мати зразу в сльози:

— Паска свята?!

А батько вилаявся, аби замовкла мати, та й каже Макарові:

— Ой, рад би я людей рятувати, боюся гріха. Удосвіта Христове воскресіння. Святої ж Паски мушу з'їсти скибку і випити треба по закону. Два місяці не пив. Не можу паску зневажати.

— Сядеш у карцію, — сказав Макар і понюхав на припічку жарене порося. — Замість грамоти за врятування чоловіцтва й скотини, битимеш блошиць у буцегарні.

— Добре, — здався батько. — Будь ви неладні, душогу-би. Їду.

Мати, яка завжди перед паскою здавалася трохи несамовитою, крикнула в жалібному розпачі:

— Ну, куди ти поїдеш? Паска!

— Давай несвячену. Грішить так грішить, сідай, Макаре! Христос воскрес!.. Наливайте по другій! З весною вас, з вербою, з водою, з бідою!

Отак почавши розговлятися у суботу, потрошки-помаленьку поснули ми, проспали службу божу і тільки вдосвіта з великими труднощами стали підпливати човном до затопленого села Загребелля. Вся загребельська парафія сиділа на стріхах з несвяченими пасками. Сходило сонце. Картина була незвичайна, неначе сон чи казка. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав — все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці.

Весна красна!..

Ми гребли з усіх сил під мудрим керівництвом нашого батька. Було нам жарко од труда і весело. Батько сидів з веслом на кормі — веселий і дужий. Він почував себе спасителем потопajoчих, героєм мореплавателем, Васко да Гамою. І хоч життя послало йому калюжу замість океану,

душа в нього була океанська. І саме тому, що душі в нього вистачило б на цілий океан, Васко да Гама часом не витримував цієї диспропорції й топив свої кораблі в шинку. Кажуть, п'яному море по коліна. Яке там! Неправда. Тільки довідався я про це не скоро. Топив наш батько кораблі задля того, щоб бодай хоч іноді у брудному шинку маленька калюжа його життя обернулась хоч на час у море — бездонне і безкрає.

Вода прибувала з великою люттю. Не встигло село отямитись, як опинилося на острові, і острів став зникати під водою, потопати.

— Рятуйте-е!..

Бистра текла по вулицях, левадах з піною і аж сичала попід призьбами й сінешніми дверима, заливала хліви, кошари, клуні. Потім, піднявшись аж на півтора аршина зразу, ввірвалася в хати через двері й вікна.

— Ой про-бі, ря-а-туйте!

Хати хитало течією. Ревла худоба по кошарах. Позаклякали коні на припонах по шию у воді, свині потопились. З сусідніх задесенських сіл несло потоплених роздутих биків. Вода добралася до церкви, до самих царських врат. Затонуло все село. Один лише Ярема Бобир, наш родич по дідовому коліну, не постраждав у цій пригоді. Він знав прикмети до всіх природних явищ і особливо вірив у мишей. Про повідь він довідався наперед, ще аж зимою. Коли на хрещення мишва почала тікати з клуні й комори по снігу, наш хитрий дядечко зразу догадався, що буде весною біда. І як не сміялись тоді з нього необачні кутчани, він мовчки розібрав на сінях стріху, зробив на даху кошару, побудував східці, наносив повне горище сіна і збіжжя. І ось, коли село замість «Христос воскрес» гукало в розпачі «рятуйте», велике Бобиреве сімейство розговлялось на даху коло ясел в оточенні корови, коней, овечок, курей і голубів, зовсім як на старій картині, що висіла колись у церкві.

— Рятуй-те! Хата пливе!.. — гукали знизу.

— Христос воскрес!

Тут Христу довелось почути за воду таке, якого не чув ні один засідатель за невідповідні діла. Та ще хтось пустив провокаційну чутку, ніби попадає у великий піст

їла скромне, яке вона одержувала вприпуст з закритого попівського розподільника. Галасу було багато. Проте, коли вдуматись, це не були антирелігійні безбожницькі розмови. Сидячи на стріхах з несвяченими пасками серед потопленої худоби, віруючі, очевидно, хотіли, щоб Бог був трохи більш уважним до створеного ним світу. Простіше кажучи, їм хотілось від Бога, Матері Божої і всіх святих чогось кращого, а не таких пригноблюючих і невчасних прикростей.

— Ну справді, яка це в нечистого паска, коли її, хай бог простить, доводиться їсти несвячену. Вся паракхвіа на стріхах, а в хатах соми плавають.

— Христос воскрес, мокрогузи! — весело гукнув мій батько, коли човен, пропливши поверх тину в двері, стукнувся носом під стріху.

— А ну його к лихій годині, — обізвався з стріхи немолодий вже чоловік Лев Кияниця і подав батькові чарку. — Воістину воскрес. Рятуй, Петре, та хоч не смійся. Скоро он хату понесе. О, вже ворухиться!

— Ой, пробі! Рятуйте! Про-обочку! — закричали баби.

— «Воскресенія день, просвітимось, людіе! Пасха Господня, Пасха од смерті до жизни і од землі к небесі...»

— Рятуйте! Топимось...

Скоро з-за хати виплив невеличкий човник, а в човнику й співці — отець Кирило, дяк Яким і кормчий за веслом — паламар Лука. Духовні особи плавали давно поміж хатами і святили паски, підтримуючи морально-релігійний рівень парафії.

— Давайте сюди, батюшко! Діти паску плачуть.

— Потерпіть, православні! — гукав отець Кирило. — Преблагий создатель посилає нам знаменіє в водах своїх, яко благоє предвозвестіє урожаю злаков і трав... Куди правиш, іроде! До стріхи, до стріхи прав. Ой, упаду!

Паламар Лука причалював отакечки до стріхи. Служителі культу кропили паски й крашанки весняною святою водою і так потроху нахвталися на холоді по чарці, що вже й забули, якої співати.

— Тут, батюшко, не «воскресенія день», а «вниз по матушці» заспівати б слід, — пожартував наш батько, сміючись.

— Чого смієшся! — розсердився отець Кирило. Він не любив мого батька за красу і нешанобливу вдачу. — І тут ти проти Бога, нечестивець, безвірнику лукавий!

— Батюшко, і ви, дяде, і ти, паламарю, давайте щодо сповідання віри умовимось одразу: я не проти Бога, — весело сказав мій батько, притягаючи до човна арканом напівутоплена телицю. — Сашко, хватай її за роги. Держи, не бійся! Я підведу аркан під череву... Не проти Бога я, духовні люди, не проти Паски і навіть не проти Великого посту. Не проти вола його, і осла його, і всякого скота його... І коли я часом гнівлю його всесильне, всеблагее, всевидящее око, так це зовсім не тому, що я в нього не вірую чи вірую в якогось іншого бога.

— Ось будеш ти смалитись у пеклі за отакі слова! — заступився за Господа дяк.

— Дарма, — сказав батько і, підваживши телицю великим кілком, ловко втяг її у човен. — Раз уже я грішний, так де мені й смалитись, як не там, де ви кажете. Звичайно, богу з неба більш, ніж нам, видать, що й до чого, який огонь чи воду пустити на нашого брата, чи мишву, чи черву, чи суховій, чи лихе начальство, або війну. Ну, з другого ж боку, я теж, як божеське створіння, маю свій інтерес і розсудительність, хоча й дрібну, проте не злу і не дурну, неначе. Справді, чого мені хвалити бога, і особливо на великдень, от за таку повідь? Мені не звісні божі плани щодо такої порції води. Не бачу я, яке в оцій воді добро.

— Путі Господні несповідимі, — строго промовив отець Кирило.

— Авжеж, — згодився батько і по-хазяйськи оглянув повідь. — В такому плануванні води повинен, очевидно, бути великий божественний смисл, та тільки про себе я знаю одне: штани в мене мокрі і чуб не висихає.

— Замовч, нечестивцю! — гнівно гукнув отець Кирило, і тут раптом створилася прикрість. Похитнувшись у човні, священнослужитель затіліпав руками і полетів сторч у воду! А човен тоді хить на другий бік, — од дяка й паламаря тільки жмурки пішли.

Ой, як же не зарежоче наше потоплене село, як не возрадуються стріхи! Баби, дівки, діди, чоловіки, діти! От

народ! Отак сміятися з святої паски, з самих себе, з усього в світі на Великдень! І де? На стріхах, в оточенні коней і корів, що тільки роги й голови стирчать з холодної води. Ні! Національний характер загреблян не піднявся до верховин розуміння закономірності й доцільності лиха. Він спокусив їх на сміх з святої навіть Паски. Дивлячись на людей, усміхавсь і мій батько, — великий добрий чоловік.

— Ну й паракхвія! Щовесни отак мокне вже тисячу, може, літ, і чорт їх не витопить і не вижене звідси. Природа!..

Зачепивши отця Кирила за золотий ланцюг ручкою весла, батько втяг його, як сома, в свій ковчег до корів і овечок. Потім стали витягати дяка і, витягаючи, так нареготались, що забули про паламаря Луку, якого, мабуть, чи не з'їли раки, забув уже. Отака була вода.

Загинуло й щезло геть з лиця землі моє село не від води, а від вогню. І теж весною. Через півстоліття. В огні тее село згоріло за допомогу партизанам, і люди, хто не був убитий, кидалися в воду, охоплені полум'ям.

Згоріла церква, переповнена кричачими людьми. Високе полум'я палахкотіло вночі, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі вогненні пласти соломи, немов душі загиблх матерів, розносило вітром в темну пустоту неба. Карателі ганялись по вулицях і городах за жінками, однімали дітей і кидали в огонь палаючих хат, і жінки, аби не жити вже, не бачити, не плакати, не клясти, плігали самі вслід за дітьми і згорали в полум'ї страшного фашистського суду.

Повішені дивилися вгору з моторошних шибениць, гойдаючись на вірьовках і одкидаючи на землю й на воду свої жакливі тіні. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети чи таємні партизанські нетрі, — все згинуло. Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садів, ні добрих веселих людей. Одні лише печища довго білили серед попелу.

Горів і я тоді у тім вогні, загивав усіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдався на шибеницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних. З м'язів моїх і потрошених

кісток варили мило в Західній Європі в середині двадцятотоґ століття. Шкіра моя йшла на палітурки і абажури для ламп, валялась на дорогах війни, виутюжені важкими танками останньої війни людства. І сталось так, що я не стримався одного разу і, вигукуючи з полум'я бойові гасла й заклики до лютої помсти ворогам, гукнув: «Болить мені, болить!»

— Чого ти крикнув?— укорили мене. — Що призвело тебе до цього в такий великий час — біль, страх?

— Страждання. Я художник, пробачте, і уява завжди складала мою радість і моє прокляття. Вона раптом зрадила мене. При спогляданні лиха здалось мені на одну якість мить, що загигає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жакливіше в світі?!

З того часу я почав утішати себе химерною думкою, що бездоганність людська є в більшій мірі ділом удачі й щастя, аніж наслідком чеснот.

І я був неправий, звичайно. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проїнятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей.

Але сідаймо ще раз у вербові човни, прошу вас. Візьмімо весла ясенів і вернімось на Десну, на веселі води того року, коли рятували ми з батьком людей на Великдень.

Довго стояла вода весняна, пам'ятаю. Ще в переплавну середу було її багато по левадах і долинах, тому і косовиця в те літо розпочалася пізно.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. Що клопоту, а лайки, мати лає когось, потім, побачивши мене, як заголовить:

— Уже на возі, ой!.. Малого хоч би не брали! Комарі з'їдять!

— Не з'їдять, цілий буде, — сердиться батько.

— Так утопиться в Десні, от щоб я пропала, втопиться!

— Не втоплюся, мамо!

— Невіглас! Упадеш там з кручі в прірву, ой лихо мені!

— Ну, мамо, чого б я падав з кручі... годі... — я трохи не плачу.

— Так косою заріжешся. Кажу, будеш плигати поніж косами?

— Не буду! Їй же ти Богу — не буду!

— Брешеш! Сашечко, останься дома, — благає мене мати. — Там так страшно в куцах!

— Не страшно, мамо.

— Там же ями в озерах!

— Я не полізу в яму.

— Та гадюки там у лісі, ой!

— Ну, мамо, годі... ат!

— Не їдь-бо, синочку. Не пускайте його!..

На моє щастя, на материні прохання ніхто не зважає. Батько востаннє оглядає воза.

— Чи все взяли, що треба?

Все взяли: картоплю, цибулю, огірки, хліб, казан, велику дерев'яну миску, волок, рядно, косарський прилад, граблі, — все вже на возі.

І ось відчиняються ворота, мати хреститься і щось проказує, коні рушають — ми їдемо.

Я не оглядаюся. Коло хати мати — зозуля кує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий.

Довго вириватимусь я в дорогу, поспішаючи в тривожно далечінь. Прощання перейде колись у картини мої, розлука зів'є собі гніздо в моєму серці. Всі кидатимуть когось і поспішатимуть назустріч невідомому, і комусь буде жаль. Тільки я ще нічого не знаю про се.

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками,

а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. До Десни верстов п'ять дуже складної дороги. Переїхати треба дві великі калюжі з гнилицями, що ніколи не висихали, два мости, потім знов одну гнилицю, потім два хутори з собаками і село Мале Усте по вузесеньких кручених вуличках, далі треба їхати вздовж річки крутим берегом і боятись, щоб не перекинутись у воду, потім треба було брати праворуч униз і з розгону — через річечку бродом, далі на гору і з гори, і знов на гору і з гори, а далі праворуч раз і другий, і знов понад річкою між осик і дубів, і вже аж там, над самою Десною, було моє царство.

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знов бачив навколо себе вгорі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і косарями, пахне болотом і травами, десь гукають, і зразу чую, деркачі й перепілки. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий.

Прокидаюся я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокоосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись лугу. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожина. В куші — горіхи. В озері воду скаламучу — риба.

Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, ожину збираю косарям для горілки. Після косовиці починаєм гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра з'являється в очах: вони починають ділити копиці.

Сінокіс у нас був гуртовий. Його ніхто не міг поділити, бо кожен боявся, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже нещадно весняна вода. Тому косили і гребли гуртом. Потім ділили копиці, і вже тільки тоді кожен стягав їх у стоги до свого куреня. І так завелось чомусь, що при розподілі копиць ні одна майже косовиця не кінчалася миром. Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що хтось когось обдурив на одну копицю, і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютого гніву, і великі наші батьки починали лаятись, гукати, а потім битися, прости їм, Господи, і вічна пам'ять, над зачарованою річкою Десною.

Вони билися великими кілками, граблинами, держаками вил, тримаючи їх в обох руках, як древні воїни. Часом вони ганялись один за одним з сокирами, гукаючи так голосно і страшно, що луна йшла по Десні, понад Черв'яковим лісом і понад тихими, таємничими озерами. Тоді ми, діти, теж починали ненавидіти одні одних, цебто ми з братом Самійлових хлопців, і готові були теж кинутись у бій, та боялись. Для повноти ненависті у нас ще не вис-тачало літ і недолі. До того ж нам вельми не хотілося втрачати рибальське товариство. Ми одвертались і не дивились тоді на малих своїх ворогів.

Одні тільки коні не брали участі у війні. Вони паслися вкупі, однаково худі й мозолясті, з великими вавками на потертих спинах, і хитали головами, байдуже дивлячись на нас і одганяючи дурних своїх оводів.

У цих запеклих боях особливою відвагою і хоробрістю відзначався дід. Минуло вже півстоліття, як його не стало, але скільки б я не жив, я ніколи не забуду войовничої пристрасті, що ховалася в добрих ділових грудях.

Він був здатний до такого шаленого гніву, що йому міг би позаздрити найбільший у світі артист чи генерал.

Під час бою він весь палав. Його високі груди ходили тоді ходором. Дудочки свистіли, куди попало, хрипіли й кукурікали з його грудей, але їх перекривав його одчайдушний бойовий клич: «Сибір нашого царя!»

З цим могутнім гаслом він кидався в атаку, мов справжній отаман свого сінокосу, поки грижа не валила його під копицю, де він качався тоді на спині, закарлючивши ноги

і навіть пальці на ногах, хапаючи її руками і заганняючи назад, як злого духа.

Упоравшись трохи з духом, дід знову хапав вила чи сокиру і стрімголов кидався в саме пекло. Тоді загарбник Самійло не витримував дідового нападу і подавався навтьоки під дуби. Вони бігали поміж дубів і копиць, та не міг уже Самійло втекти від діда. Вже спотикнувся він, захекався, уже почав кричати: «Ой, рятуйте!» Вже замахнувся дід на Самійла сокирою... Тоді я не витримував і затуляв очі, а вони рубали один одного сокирами, як дрова. Кров лилася з них казанами. Вони одрубували один одному голови, руки, врубалися в розпалені груди, і кров, кажу ж бо, лилася з них відрами, казанами. Вони то розбігалися, то кидалися один на одного в атаку з довжелезними дерев'яними вилами, кричачи:

— Уб'ю!..

— Прохромлю!..

— Ой, рятуйте!..

— Ага-а-а!..

Розлючений Самійло кидався на діда, і прохромлював йому живіт наскрізь величезними кидальними вилами, і притискав до стерні, мов Георгій Побідоносець змія. Дід так страшенно кричав од болю, що листя на дубах шелестіло, а луна йшла така, що жаби плигали в озера і ворона, про яку йтиме мова далі, піднімалась над лісом. Однак дід устигав якось розмахнутися знизу і так хряснуть Самійла сокирою по лисині, що голова в нього розвалювалася надвоє, як кавун, і тоді Самійло... Отаке-то.

Ці страшні побоїща закінчувалися десь аж під вечір, проте завжди щасливо. Всі виявлялись цілі і живі, тільки довго і важко чекали від внутрішнього вогню. Отамани були бліді од сильного бойового переляку і розходилися по куренях, грізно оглядаючись.

Полум'яний дід довго не міг процахнути. Він був пристрасний воїн і випивав після бійки добрий глек холодної води, не забуваючи перехрестити воду перед тим, як пити.

— Давайте вже полуднувать, чи що!

— Який там полудень! Вечеряти вже пора, — одказував батько, поглядаючи з палкою ненавистю на ворожий курінь.

Після вечері зразу ж лягали спати. Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі, або на Десну, або на вогонь, де варилася каша. Тоді батько або дід добого будили мене вечеряти, та вже важко було мені розплющити очі, і я падав з їх рук у сон, як лин в ополонку, тільки мене й бачили.

Дід любив спати під дубом. Перед тим як заснути, він довго і якомось так лагідно позіхав, ніби прощаючи світу всі його пустощі, і розказував косарям про молоді свої літа, про чумацтво, про те, як колись все було не так. Все було краще. Річки и озера були глибші, риба більша й смачніша, а що вже грибів та ягід у лісі — не переносити, та й ліси були густіші, трави — вуж не пролізе, хіба тепер трави!

— Та що й казати, — зітхав під кущем косар Тройгуб. — Усе марніє, поганішає.

— Е-е! — філософує дід під дубом. — То ж було колись роси які та води, та болота довго стояли. А тепереньки вже скоро, видимо, геть-чисто все повисихає й зведеться нінащо.

— Еге! Уже, казав той, до того, мабуть, воно йде, — погоджувався, зітхаючи крізь сон, Тройгуб.

— А комарів було! — захоплювався спогадами дід. — Дихати нічим, повірите, та здорові, як ведмеді. А тепер хіба се комарі? Так, наче їх і нема зовсім... Або деркачі. То ж було як почнуть тобі деркати вночі, спати не можна, щоб мене господь покарав. А зараз де-не-де тобі деркне. О, чуєте? Мабуть, вже й на їх перевід приходить...

Справді, два деркачі, що почали перегукуватися в траві над Десною, раптом притихли, немов почуваючи, що мова йде про їхню деркацьку долю.

Я слухав ці розмови під дубами, і так мені чомусь робилося тоскно, так жалько, що світ споганіє, поки я виросту, і не буде вже сінокоосу тоді, ні риби.

— Хто се тобі казав? — спитав мене батько, коли я приліз до нього й почав хлипати.

— Дід.

— Не слухай діда, синку. Дід старий, хіба він що понімає. Старі люди дурні. І наш дід дурний, хіба ж розумний? Йому б тільки ото їсти та глупості всякі говорити. Адже і приказка каже: «Голова сивіє, чоловік дурніє».

- А Десна не висохне, тату?
- Та не висохне. Ціла буде. Спи вже, годі.
- Так рибу виловлять.

— Не виловлять. Тепер, синку, риба розумна. Раніш люди були дурніші, то й риба була дурна. А тепер люди порозумнішали, то й риба стала, хоча й дрібна, ну, розумна та хитра — страх. Хто там тепер її піймає? Спи.

Я прислухаюсь. Щось заскрипіло і тихо десь плеснуло на Десні. Дивлюся — вогник: плоти пропливають. Чути людські голоси. Я тоді знов до батька:

- Тату!
- Що, синку?
- Що там за люди пливуть?
- То далеко. Орловські. Руські люди, з Росії пливуть.

— А ми хто? Ми хіба не руські?

— Ні, ми не руські.

— А які ні ми, тату? Хто ми?

— А хто там нас знає, — якось журливо проказує мені батько. — Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квит. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки звання зосталось.

— А дід каже, що колись комарі були великі...

— Ото хіба що. На комарах він знається багато. Ціле життя чумакував по степах, та годував їх, та гроші потім по шинках пропивав. Страшно згадать, що було...

— А що ж було? — почувся раптом винуватий голос діда.

— А що ж, не було? Мовчали б уже, — сумно якось одповів у темряву батько.

Вони ще про щось говорили, але я не все розумів. Почував тільки, засинаючи, що не все було добре в давнину на білому світі. Було лиха багато і великого смутку.

Стало тихо. Хропли косарі під дубами. Дід довго ще протяжно позіхав, потім перехрестив рота, корінь дуба, Десну і, обклавшись хрестами, заснув.

Почали гукати деркачі, перепел, бугай, ще якась птиця. Скинулась здорова риба серед Десни, так я взяв і собі заснув.

Погодою у нас на сінокосі щось, казали, років з півтора завідувала ворона. Це була, так би мовити, наша фамільна ворона. Вона возсідала коло нашого куреня на високій сокорині і звідти бачила всіх нас і все, що ми пили, їли, яку рибу ловили, чи де зарізали деркачика косою чи перепілочку, бачила усіх пташок у нашій лісі, все чула і, найголовніше, віщувала погоду. Вона бездоганно вгадувала наближення дощу чи грому ще при безхмарному ясному небі, і тільки вже після того, як раптом вона крякне тричі спеціальним голосом, дід починав ні з того ні з сього кашляти і позіхати, і ми тоді вже незабаром кидали граблі й вила і теж, позіхаючи, падали, як сонні, під копиці. Один тільки дядько Самійло не піддавався воронячим чарам. Навпаки, він тоді трусився від гніву.

— Га, не здохнеш ти! Киш, нечиста сило!..

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. Не був він, як уже можна догадатись по одному його імені і по тому, що тут писалось, ні суддею, ні справником, ні попом. Він нездатний був на високі посади. Він навіть не був добрим хліборобом. Він вважавсь поганим хліборобом. Його розумових здібностей не вистачало на сю складну і мудру професію.

Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудював він косою, як добрий маляр пензлем, — легко і вправно. Коли б його пустити з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша.

Поза своїм талантом, як се водиться часто серед вузьких фахівців, він був людиною немудрою і навіть неможною.

Як не проклинав він ворону, як не загрожував їй кулаками, а не минуло й півгодини, як з-за лісу насунулась велика темно-сиза хмара й почав накрапати дощ.

Ворона знала кожного з нас як облупленого, бачила — хто чим дише і чого хоче. Раз батько, розсердившись за дощ, що вона накаркала, попросив Тихона Бобира, єдиного мисливця на всю округу, застрілити її з шомпольної рушниці. І що ви думаєте? Не встиг ще батько затулити рота, як вона знялась із своєї сокорини й перелетіла за

Десну на високий дуб. І хоч Тихін категорично відмовився стріляти недозволену законом божим птицю, вона повернулася з дуба тільки ввечері і накаркала такого дощу й грому, що погноїла все сіно.

Тут читач може сказати, що така ворона нетипова і що дощ міг погноїти сіно і без її каркання, і без дідового кашлю, на основі чисто наукового метеорологічного прогнозу. Я скажу — так, можливо. Але я й не збиравсь писати про типове. Я описую тільки таке, що було колись на Десні якраз тамечки, де в неї впадає Сейм.

До річч, раз уже мова зайшла про погоду і про мисливця, який одмовився вбивати вищеописану ворону, доведеться описати й самого мисливця. Тільки для повноти картини спробуємо змалювати його неповторний образ не звичайним способом, а, так би мовити, з точки зору качок, що водились у нашому озері. Зробити це доведеться не так для краси стилю, як для більшої правди, бо він же качок убивав, а не вони його.

— О! Вже кульгає... — кряче було стара качка своїм каченятам. — Киш у ситняк! Ач, хитається, добра б йому не було...

Каченята миттю ховались хто куди, качка теж непомітно зникала під воду. На озері створювалась тиша. До берега наближався Тихін з рябим мисливським собакою. Якшо, пустуючи серед латаття, каченята робились неслухняні, збентежена мати-качка місця собі не знаходить:

— А рятуйте, ціліться! Бачите? Зараз бахне так, що пір'я з когось полетить...

Тихін Бобир дійсно вже цілився з берега.

— Ну, що ж тепер буде? Ой, пробочку, пропали ми... Тихо ж бо, кажу, не хлюпайте, бодай ви повиздихали!.. — крякала качка з розпачу. Каченята притихали й не рухались... Ніде не шелесне...

Так. Ну, тепер, поки гряде той постріл, ми маємо час розповісти про Тихона зі свого, людського, боку. Чоловік він був бідний і тому, аби не витратити зайвих зарядів, мусив зробитися снайпером. Проте вбивати диких качок йому доводилось не часто. Чому? Ось чому. У Тихона одна нога не согласувалася з другою. Вона була значно коротшою, тоненькою і не розгиналася навіть у сні. Внаслідок

такої діалектики природи всі качки, нирці, курочки, чайки, все наше птаство впізнавало його ще здалека і ховалось у ситняк або у воду, під латаття. Таким чином навіть крива нога, і та часом служила гармонії природи, її рівновазі.

Крім того, гармонії природи у великій мірі сприяла і Тихонова рушниця. Вона була така старовинна, що її курок мисливець носив завжди в кишені і надівав його куди слід вже перед самим пострілом. Цілитись Тихін любив довго.

— Ну стріляйте вже, дядьку, — шепочу я Тихонові, а серце замерло від страху: ну, зараз трахне! — Стріляйте... Он вже випливають... Хіба не бачите... Ну, дядьку!..

Я хутко набираю повітря і перестаю дихати. Від довгого чекання пострілу роблюся синім. Однак пострілу не відбулося. В найвирішальніший момент раптом виявилась відсутність курка. Де курок? Він, певно, одвалився і загубився у траві. Довго ми шарили кругом у траві й під кущем, вже сонце почало заходити, — нема курка. Ой, який я нещасний! А тут качки розлітались і сюди і туди. Стара теж помітила, що в нас діла погані, та й собі випливла з цілим виводком.

— Стріляйте вже, чого поснули! — чути, гукає здалека батько.

— Ні, дядьку, сьогодні не вийде. Курок, мабуть, чи не дома в жилетці забув, — сумно відповів батькові Тихін і закульгав до села. Я трохи не заплавав. Собака теж зробився невеселий і, покрутившись, знехотя потюпав геть. Качки раділи, гуляли, плескались. Уже і в ніч пішло, а вони все плешуться.

Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, крім качок, у Тихона не піднімалася рука. І цілком зрозуміло: всяке дрібне птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві, якщо підвернеться, або впіймати. А вже там про вальдшнепів, дупелів, кроншнепів, — ніхто навіть і не думав, що вони є взагалі на світі. Літає щось під лісом, як тінь, а що воно — хрін його знає. Не вгледити.

Диких звірів теж було мало — їжак, заєць, тхір. Вовки перевелись, і навіть саме слово «вовк» вважалося вже

наче дідовою лайкою — «га, вовк би тебе з'їв». Водилися леви, ну теж дуже рідко. Один лише раз по висипу Десни пройшов був лев, та й то, кому не розказую, ніхто віри не йме.

А було ось як. Поставили ми з батьком перемети в Десні і пливемо до куреня в душогубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. «Скинсья, рибо», — думаю, — скидається риба. Гляну на небо: «Зір-ко, покотися», — котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: «Дайте голос, трави», — гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: «Явися на березі лев», — появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою.

— Тату, гляньте — лев, — шепочу я батькові, як зачарований.

— Де там той лев. То ж... — далі батько почав пильно вдивлятися, і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно ляснув плазом по воді.

Ой! Лев тоді як стрибне та як рикне! Луна покотилася громом. З мене вилітає душа. Весь берег, кручі, лози, — вся округа переповнилась трепетом. Батько трохи весла не випустив, і вже на що був хоробрий, а теж засмутився і сидів нерухомо, аж поки нашу душогубку не однесло водою і не прибило до крутого берега. Посидівши ще мовчки з півгодини, ми оглянулись — ні висипу, ні лева: подався десь у лози.

До самого ранку горів у нас вогонь біля куреня над Десною. Мені було страшно і чомусь жалко лева. Ми не знали з батьком, що робити, коли почне він їсти наших коней чи діда, що спав під дубом. Я довго прислухавсь, чи не гукне він ще раз. Не гукнув. Перед сном мені так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені наскучили одні телята й коні.

На другий день казали вже, що ненадовго пошастило тому левові звільнитися з клітки. Коли трапилось крушення поїзда під Бахмачем і клітка мандрівного звіринця по-

ламалась, виплигнув він на волю, глянув навкруги і так йому, очевидно, стало погано, так остогидли глядачі, і укротителі, і все на світі, що він махнув на все та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку. Тільки не пройшов він і тридцяти верстов, як догнали його, оточили з усіх боків і вбили, бо він був лев. Не міг же він ходити серед телят і коней. Його ж у віз не запряжеш, яка з нього користь. Коли б ще вмів він гавкати чи мекати, — голос не годиться: гукає так, що листя в'яне й трави стеляться... Ну добре... Ой, що ж це я пишу! Здається, не плив я човником тієї ночі по Десні. Плив батько сам, а я лежав на курені, під дубом, коло діда. Може, й так. Ну, лев же все-таки проходив нашим берегом! І дець коло Спаського вбили його стражники! Чи він утік?..

Тут над левом, думаю, пора поставити крапку і перейти до описання домашніх тварин, бо вже почувається якась непевність в пері: вже прокидаються мої редактори в мені, вже наближається до мого лева їх невблаганний кворум. Вони живуть навколо мене скрізь. Один за лівим вухом ззаду, другий під правою рукою, третій за столом, четвертий в ліжку — для нічних редакцій. Вони повні всі здорового глузду і ненавидять неясності. Їх мета — щоб я писав або так, як усі, або трохи краще чи трохи гірше від інших, тому очей вони з мене не зводять.

Там, де моє серце холоне, вони підіграють його; де я починаю палати в огні своїх пристрастей, вони розхолоджують мій мозок, аби чого не вийшло.

— Нехай, — кажу, — щось вийде. В моєму ділі треба, щоб вийшло. Благаю!

— Ні!

— Чому не написати, що, коли я був хлопчиком на Десні, мені хотілось, аби скрізь водилися леви і щоб дикі птиці сідали мені на голову й на плечі не тільки в снах?

— Це неправдоподібно, і потім цього можуть не зрозуміти.

— Таж я маленький був і ще не мав тоді здорового глузду. Я почував тоді, що воно може пригодитись.

— Для чого?

— Ну, може, для щастя.

— Викреслюємо. Адже лева можна було й не побачити, якщо це навіть взагалі не фантазія.

— Ой!.. Нізашо!..

— Спокійно. Його можна замінити чимсь більш співзвучним. Можна написати правдиво про коней. Були ж у вас коні?

— Мені про коней соромно писати.

— Чому?

— Вони були худі й некрасиві.

— Ну, тоді можна їх узагальнити якось.

— Їх не можна узагальнити. Вони були коростяві. Крім того, наші коні були невеселі.

— Ну й що з того?

А вони таки справді були невеселі, і тому перед тим, як їх описувати, згадаю краще я щось утішне, а далі вже й до коней перейду.

Проживав у нас довго собака Пірат. Це був великий на зріст, немолодий вже, поважний і серйозний пес з двома волохатими хвостами і з двома парами очей, з яких верхня пара, коли придивитися ближче, виявлялася парою рудих плям на темному лобі.

Якось одного разу, загубившись у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь, Пірат щез. Пожалили ми його, та на тому й скінчилось. Аж ось в неділю, тижнів через п'ять, якраз після обіду, коли ми сиділи всі коло хати, лузаючи насіння, дивимось — біжить Пірат, заморений, худючий. Уздрівши здалека весь наш рід і хату, він упав додолу і повз до нас кроків, може, сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя, мов блудний син у Святому письмі.

— Це я, ваш Пірат, впізнаєте? — гавкав він крізь сльози. — О, який я щасливий! Як тяжко було мені без вас!.. Повірите, трохи не здох від смутку, трохи не сказився, їй-богу.

Він так зворушив нас слізьми, що навіть батько, який ненавидів одвертість почуттів, і той мало не сплакнув. Отаке буває на світі! Простий собака, а так збентежить чоловіка. Мати плакала ревно, приказувала з невимовною усмішкою: «Га, бодай ти здох! Ну, ви подумайте, собака,

а такий жалісний і таке витворяє. Ач, як повзає. Тьху, де ти, в нечистого, взявся?»

Нічого казати, розумний був, добрий пес. Він користавсь у нас всіма благами собачого життя не тільки за те, що був вірним сторожем і дозорцем. Він був пес-трудолюбця. Він любив допомагати в господарстві, виконуючи за власною ініціативою всяку роботу: носив з городу огірки в зубах і складав у саду в одну купку, випивав зайві курячі яйця. У нього підростав уже син, теж Пірат, ще молодий, веселий, спритний собачка. Він веселив своєю артистичною натурою цілий куток. Любив гру. Був, так би мовити, собачим артистом. Грав з телям, з поросятами, курми, грав з голубами й гусьми нашими й чужими. Часом удвох із своїм батьком, віддавшись високому собачому натхненню, вони догравались до такого, що гра закінчувалась каліцтвом чи смертю їх партнерів, і тоді обидва артисти або тікали, куди очі дивились, або прудко ховалися в тютюн, щоб пересидіти гострий період свого шельмування, поки люди не позбирають пир'я і не поїдять засмаженої жертви мистецтва. Мати запевняла, що коли ми їли отак у саду курку, обидва Пірати дивились на нас з тютюну і по-собачому сміялися з нас.

— Га, бодай їм подохли! — гримне було раптом дід страшенним голосом, кидаючи в артистів кісткою. Ошельмовані винуваті митці кидались мовчки навтьоки, ламаючи тютюн, бодай їм добра не було.

Отож лізе таке в голову. Не спогади, а казна-що. Може, перейти до коней?

Да, так от коні...

Здавалось мені, що коні й корови щось знають, якусь недобру таємницю, тільки нікому не скажуть. Я почував їх полонену темну душу і вірив у віщування через них, особливо вночі, коли все жило по-іншому. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були нещасливі, ображені мужицькі кінські душі. Були перелякані, закляті, стурбовані або заворожені навіть грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротно і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитися зблизька у велике темно-сізе кінське око.

Один кінь у нас звався Мурай, другий Тягнибіда. Обидва вони були немолоді, сухорляві, некрасиві коні. Вже не пригадую, та, може, і ніхто не знав гаразд, яка була в їх масть. Короста з них аж сипалася скрізь, і вже вони чухались об що тільки можна. І куди було не глянеш у дворі, скрізь на всіх кілках, ушулах виднілися сліди їх чухання, неначе весь двір був у корості. Тому, очевидно, ні в житті ще, ні в письменстві не існувало хлопчика, що так би мріяв про кінську красу, як я, і так би соромивсь потворності.

Мурай був коняка вже вельми старий і невеселий. Тягнибіда хоч і молодший, був розумніший і добріший за Мурая, проте підірваний на ноги, і тому, коли він пасся часом у болоті, ноги в нього застрякали і він падав між куп'ям у багно і мусив там лежати до ранку, бо коні ж не просять допомоги. А вже ранком, прокинувшись під сіряками й свитками, ми витягали його з болота на сухе за хвіст, як іхтіозавра. Він дозволяв це робити і дивився на нас, малих, з подякою і, як нам здавалося, з любов'ю. І я любив його за нещасливу долю і за розум. Він був розумний і добрий кінь, тільки ну абсолютно, аж ні найменшої краплиночки чогось там героїчного, чи мальовничого, чи того, що в піснях і в колядках про коней співають. І не питаєте, — не було й натяку. Ох, яких ми мали некрасивих коней! Згадаю, і досі жаль і сором, хоч і пройшло вже півстоліття. Трудно жилося їм у нас. Роботи багато, корм поганий, збруя стерта, ніякої пошани. Люти часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх раз у раз по чім попало, важко дихаючи і полотніючи од гніву.

Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і дивлячись на зорі, як після денної важкої праці коні розмовляли між собою, пасучись. Розмова йшла про нас, якраз про батька.

— І чого він такий лихий, ти не знаєш?

— Не знаю. Я ледве стою на ногах, отак натягався.

— А я що знаю? Теж нічого. Знаю хомут, голоблі і пугу. І ще хіба його лайку.

— Знаю і я його лайку. Наслухавсь доволі. Так чомусь сумно і недобре мені.

— Сумно й мені. Колись я бігав понад хмарами. — Тягнибіда розігнув шию і подивився за Десну. — Тисячі літ,

ще до возів і оранок, на моїй спині їздили пророки. Були в мене тоді ще крила. А пращур мій був кінський цар чи бог, колись казали мати.

— Були і в мене крила, та нема. Ні крил у мене вже, ні краси, тільки вавки на спині. Хоч би сіделку зробив порядну, сіделки немає. І так душа пригноблена його недобротою, а він, не знаю, як тебе, повіриш — нема тієї днини, щоб не бив. А толк який: валюся з ніг.

— Це правда. Тільки не нас він б'є.

— Балакай! Не нас! Болить же нам?

— Конику, він б'є недолю свою. Худі ми, коростяві, і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, героїська, хіба йому таких треба, як ми? Учора, коли загруз я з возом у калюжі, і він трошив мене пужалном і носакими, і кричав, роззявивши рота, як лев, помітив я в його очах страждання, та таке палке, бездонно глибоченне, — куди там наше! І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче.

— Тихо. Пасімося мовчки. Ось його хлопець зоріє, — сказав Мурай, помітивши мене під копицею.

Від того часу я ні разу не вдарив коня.

— Пустіть колядувать! — чую голос дівочий знадвору. Я — зирк у вікно: то не повний місяць з зоряного неба усвітив у хату перед Новим роком. В маленькім віконці, якраз проти печі, рожевіє на морозі дівоче лице.

— Пустіть колядувать! — питається ще раз.

— Співайте! — голосно одказує мати.

— Кому?

— Сашкові!

— «Молодець Сашечко та по торгу ходив, святий вечір»... — заспівало зразу аж чотири дівки, і вже хто їх знає, чи то від морозу, чи такі дівчата і слова колядки у зимовий вечір, тільки спів лунає так дзвінко і гучно і світ став одразу такий урочистий, що в мене, малого, аж дух захопило. Притулившись на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь обертаюся в слух. І вони тоді довго й повільно, ніби линучи в безмежну далечінь часу, на сімсот, може, літ, виспівують мені талан. І ось, вслухаючись в чарівні слова, я починаю видіти: великий

молодець, ходжу я по торгу з конем серед крамарів і купців. І мушу я ніби продати коня, бо слова мої співали так: «Ой коню, коню, ти порадо моя. Ой, порадь ти мене, та продам я тебе за малу ціну, за сто червінців». А кінь у яблуках, шия крута, червона стрічка в гриві, одспівує мені на вухо не продавати його і спогадати про себе. Я почуваю біля вуха його ніжні м'які губи, а слова коневі у дівчат такі, що повік пам'ятатиму: «Ой, чи ти не забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, да як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами. Да догнали ж бо нас аж на тихий Дунай, до крутого берега, — святий вечір...»

Що ж мені робити? Вже коні ворожі іржуть на Дунаї і ворожі стріли піють недолю мені. Тоді, розкривши широко очі, я почуваю, ніби якась сила піднімає мене з лави і виносить з хати прямо на коня, і тут кінь мій скочив, «Дунай перескочив, да Дунай перескочив, копита не вмочив, і ні шаблі кінця, ні мене, молодця, — святий вечір...»

Я вертаюсь з Дунаю до хати, оглядаюсь: аж і мати співає, гойдаючи колиску, і в неї зовсім не хатня мрія, щось зовсім не буденне, ніби сама вона теж лине десь у просторах свого серця, і дівки за вікном на морозі під зоряним небом. Ой, як гарно! А Дунай широкий та глибокий. Вода холодна, аж сичить. А по тім боці турки й татарове лютують, що так багато я їх потоптав конем.

Потім співали другі й треті дівки. Чого тільки не чув я про себе. Там уже я і збирав війська, аж землі важко, і вибивав ворота у чужі городи, і орав поле сизими орлами, і засівав поле дрібним жемчугом, і мостив мости все тесовії, і постилав килими все шовковії, і сватав паняночку з-за Дунаєчку, з-за Дунаєчку королеву дочку. І лісами їхав — ліси шуміли. Мостами їхав — мости дзвеніли. Городами їхав — люди стрічали, поздоровляли, — святий вечір...

Потім мене переносили вже зовсім сонного на піч. Там я і засинав на житі серед пісень, міцно обнімаючи за шию свого яблукатого коня. Там я давав собі слово ніколи не продавати його ні за які скарби. Так і не продав я його по сей день. Ой коню, коню, не продам я тебе. Як би часом

не було мені трудно, як турки й татарове не обступали на торгу мене, не розлучуся з тобою ні за яку ціну.

От які були у нас коні.

Минули трохи згодом косовиця й жнива. Доспіли груші й яблука на спаса. Малина й вишні одійшли давно. Штани мені пошили нові, з довгими холошами і повели до школи.

Учитель Леонтій Созонович Опанасенко, старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік, носив золоті гудзики й кокарду. Він здавався мені величезним паном, не меншим од справника чи судді. На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили.

— Это твой?— спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

— Так, звиніть, се мій хлопець, чи, сказати б, ребятынонок меншенький, — відповів батько тихим чужим голосом, смиренным, як у церкві.

— А как зовут?

— Сашко.

— Тебя не спрашиваю. Пускай сам ответит, — сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько, і той якось трохи злякався.

— Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не стало. Рот спустів і висох.

— Как?— нахмурився вчитель.

— Сашко, — прошелестів я.

— Александр! — гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і задав мені найбезглуздіше і найдурніше запитання, яке тільки міг придумати народний учитель:

— А как зовут твоего отца?

— Батько.

— Знаю, что батько. Зовут как?!

Ну, що ви скажете? Ми глянули з батьком один на одного і зразу догадалися, що діло наше програє. Проте в батька була ще, певно, якась крихітка надії:

— Ну, скажи, синку, як мене звать. Кажі-бо, не бійся, ну!

Я одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувся, що трохи не впав, коли б не вдержався рукою за батькові штани. Якась нудьга підступила мені до горла. І так мені стало погано, погано.

— Ну, кажи-бо, не крутись. Чого мовчиш, ну? — батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посоромивсь. — Не скаже, звиняйте, малий ще. Соромиться.

— Не развитий! — промовив нерозумний учитель.

Ми з батьком пішли геть.

Було се в далекі старі часи. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невинний зміні годин, що всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу. Тому душевні страждання мої були безмірні. Може, з годину світ здавався мені загубленим навіки. В такому стані, не схотівши навіть пообідати, вийшов я в сад і, спинившись недалеко вулика, почав щось робити. Раптом в розчинену ширінку влітає бджола, ой! і дає жало, — рятуєте! В одну мить життя моє знов повертається на дев'яносто градусів. І їй, як же я не закличу, та не забігаю, та не затопая ногами! Ото був страх, ото був біль! Сльози покотились з очей, як горох. Злякався Пірат і почав гавкати, сам не знаючи на кого, і високо стрибати на всі боки, аж поки й йому не вп'ялася бджола в самий язик. Тоді ми з криком і жалібним гавком обое чкурнули в любисток, у смородину, та почало в нас припухати, — великий був страх, аж поки не приніс нам дід гнилих груш з похоронки і ми не вернулись до хати.

На цьому хай кінчається початкова глава мого прекрасного життя.

А чи не занадто вже я славословлю старих своїх коней, і село, і стару свою хату? Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях?

Ні. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки

й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорожцінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!

Було в минулому житті моїх батьків багато неустройства, плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могили в горілці й сварах. А найбільш, чого їм відпустила доля, — роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї. Таж, певно, не знайшли одне одного чи не доглянули, і гнів і ненависть, які були огидні їм ціле життя, підкинула їм ворожка-чарівниця, і все життя облудні примари невпинно турбували їх і бентежили марно. І все життя їх було скорботним, як життя древніх. Вони не знали, як змінити його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались.

Тільки було це так давно, що майже все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Святая, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні таємниць на річках, ні спокою. Ясно скрізь. Нема ні бога, ані чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок і водяних-мірошників нема. Зате багато дачників тепер купається в трусах на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чого ж мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди?

Тоді Десна була глибокою і бистою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не вався голий. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді тудящі чи малі. Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змий здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах.

НІЧ ПЕРЕД БОЄМ

Оповідання

— Товаришу командир? Завтра ви поведете нас у бій. Ми всі ось тут — і старі, що вже по півроку на війні, і молоді, ось вроді Овчаренка, що йтимуть до бою вперше, — усі ми знаємо, що завтра бій буде великий і дехто з нас, звичайно, загине. Чи правду я кажу?

Іван Дробот, молодий танкіст з надзвичайно приємним і скромним лицем, хвилювався.

— Правду, — одповів просто і спокійно Герой Радянського Союзу знаменитий їхній командир Петро Колодуб. — Продовжуйте, Дробот, що ви хотіли сказати перед боєм.

— Я хотів спитать вас, хоча про вас і пишуть у всіх газетах і на зборах говорять як про людину безстрашну і невтомну, хоч ви на вид такий, пробачте, і маленькі, і не дуже неначебто й здорові, так от, звідки воно у вас береться, оте все, що говорять, і самі ми знаємо, що ви з любого пекла виходите переможцем, так от, що ви є така за людина, скажіть нам неофіційно, так, ніби ми і не на війні зовсім. Де ваш не бойовий, а, так би мовити, внутрішній секрет? Чи, може, я не так висловився, пробачте.

Дробот почервонів од свого довгого запитання, йому здалося, що він неясно висловився, і від цього він зовсім розгубився.

— Ні, дякую, Іване, ви прекрасно і тонко висловили свою думку, і я з великою охотою вам одповім, тим більше, що секрет таки у мене дійсно є.

Всі бійці і командири, — а їх було в землянці чоловік тридцять, — раптом заворушилися і, розташувавшись для

довгого приємного слухання, притихли. Командир умів оповідати. Вони були добрі бійці, і Петро Колодуб любив їх. Поклавши на похідний столик люльку, він трохи почекав, поки стало зовсім тихо.

— Це було на Десні, — почав знаменитий капітан, усміхнувшись. — Да... одним словом, звичайний наш український дід-рибалка перевернув мені тоді всю душу. Хто з бійців, що пізнали увесь тягар торішнього німецького вторгнення, не пам'ятає цього діда? Пригадуєте осінь? Що не ріка, то й драма, то й діди, мов добрі річні духи. Вони були сміливі, діди оті, сердиті і не боялися смерті. Дехто сказав би, що вони не любили нас. Часом їхня нелюбов і навіть презирство до нас не мали впливу. Було таке?

— Було, — зітхнули в кутку землянки.

— Ну, так от слухайте.

Капітан Колодуб підібгав під себе ноги — це була його улюблена поза з пастушого дитинства — і, спершись руками на коліна, подивився на присутніх. У землянці було накурено. Бійці сиділи у присмерку в найрізноманітніших позах, притулившись один до одного чи обнявши один одного.

Всі вони були різні і всі рідні. Усіх їх об'єднувало одне почуття єдиної сім'ї, те незабутнє і неповторне, що перед лицем щоденних небезпек гуртує на війні чисті серця юнаків, що лишається потім людині найдорожчим спогадом на все її життя.

Пройдуть літа, загояться рани, приорюються ворожі кладовища, забудуться пожарища і многі події поплутаються в сивих головах од частих спогадів і перетворюються уже в оповідання, але одне зостанеться незмінно вірним і незабутнім — високе і благородне почуття товариства і братства всіх юнаків, що розбили і стерли з лиця землі фашистське божевілля.

— Ми відходили без зв'язку, без артилерії, ми одступали на схід день і ніч. Ворожі кліщі мали от-от замкнутися перед нами. Ми несли на плечах своїх поранених товаришів, падали з ними, проклинали все на світі і йшли далі. Ніде правди діти, були такі, що й стрілилися од розпачу, і гордості, й жалю. Були й такі,

що кидали зброю і з гіркою лайкою повзли до рідних хат, не мавши сили духу пройти мимо.

Колодуб примовк замислившись.

— Нас було небагато, чоловік п'ятнадцять. Було кілька танкістів з розбитих танків, були кулеметники, політпрацівники, два бортмеханіки, навіть один полковник без полку. Я був тоді ще командиром танка, що залишивсь у німців з пробитим мотором. А до війни я був садівником. Сади колгоспам садив, співав пісень, дівчаточок любив та, мабуть, що й усе.

Капітан Колодуб так тепло і разом з тим з такою тонкою, знайомою всім іронією усміхнувся, що за ним тихо усміхнулася вся землянка.

— Ми вибилися з сил. Ноги вже не несли, наступала ніч. Перед нами за селом велика ріка. А німці були недалеко. Чимало з нас не вміло плавати. Нам показали хату перевізника.

— Тікаєте, бісові сини? — спитав нас дід Платон Півторак, що виходив уже з сіней з веслом, сіткою й дерев'яним ковшем для виливання води з човна. — Багато я вже вас перевіз. Ой багато, та здорові все, та молоді, та все — перевези та перевези. Савко! — крикнув Платон до сусідньої хати. — Ходім, Савко. Треба перевезти, нехай вже тікають. Та?.. Ходім, ходім! Це вже, мабуть, останні.

Савка вийшов із своєї хатки і дивився на нас, як намальований. Було йому літ сімдесят чи, може, й більше. Він був маленький, з підстриженою борідкою. Був би він сильно схожий на святого Миколу-угодника, коли б величезна, мов коров'ячий кізяк, стара кепка не лежала у нього на ушах та землистого, так би мовити, кольору светр не висів на ньому, як на хлопчику батьків піджак. За дідом Савкою виходив чималий хлопець з двома опачинами.

— Еге-ге! Щось ви, хлопці, не той, не як його, не туди неначе йдете, — сказав дід Савка і хитро подивився на нас. — Одежа ось нова, і торбочки, і ремні, еге, і самі ось молоді; а звертаєте неначе не туди, га?!

— Ходім уже, годі! — сказав Платон.

Пішли.

— Заспокойтеся, човен є, і чималий, — сказав я тихо нашому супутнику Борису Троянді, що хвилювався увесь час більш за всіх. Він не вмів плавати.

— Ви думаєте, вони нас перевезуть? По-моєму, треба бути дуже обережними, — стримуючи хвилювання, сказав Троянда.

— Не знаю, чого вони оце так тікають, — сказав дід Платон, ідучи за Савкою до річки, так ніби нас тут зовсім не було. — Чого вони так тієї смерті бояться? Раз уже війна, так її нічого боятися. Уже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди.

— Еге! — погодився Савка. — Уже, казав той, ні в танку не сховаєшся, ні в печі не замажешся.

— Душа несерйозна, розбалувана, — сердився Платон. — Візьми мого Левка. Як він на Кохин-Голі тих, як їх, бив? Всіх до одного вичистив. Читав листа? Полковник Левко Півторак — я понімаю! А це — казна-що, не люди.

Ми йшли стежкою мовчки у густих лозах. Діди йшли попереду з сітками і хропачами дуже повільно, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на гарматну стрілянину, ні на рев німецьких нахабних літаків, — одним словом, увесь німецький фейерверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби не існував зовсім.

— Слухай, батьку! Ти не можеш іти трохи швидше? — звернувся до Платона Троянда.

Платон не одповів.

— Слушайте, діду, ви не можете іти трохи швидше? — стримуючи дрижаки, спитав Троянда ще раз.

— Ні, не можу, — одповів Платон. — Чого пак ви отакий швидкий стали, хто вас знає? Старий я вже швидко ходить. Одходив уже своє.

— Скажіть, а де ж річка? Далеко річка?

— А ось і річка.

Дійсно, лоза зразу кінчалась, а ми вийшли на чистий піщаний висип. Перед нами була тиха широка Десна. За річкою крутий берег, а далі, праворуч, другий висип і лози. За лозами темні ліси, а над річкою і над лісами вечірне небо, якого я ніколи таким ще не бачив.

Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизонту верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу на все небо. Хмара була важка, темно-темно-синя, внизу зовсім чорна, а самий верх її, самий вінець майже над нашими головами, було написано шаленими крученими криваво-червоними і жовтими мазками. Величні німі зловісні блискавиці горобиної ночі палахкотіли, не вгасаючи, між шарами хмар. І все це одбивалося в воді, і здавалося, що ми стояли не на землі, що ріки немає, а міжхмарний темний простір, і ми, розгублені в ньому, малесенькі, як річні піщинки. Небо було надзвичайне. Природа була ніби в змові з подіями і попереджала нас своїми грізними знаками.

Риба боялася такої ночі і шугала по висипах на міліні. Десь за нами і ліворуч попід хмарою носилися ракети, мов змії. Було видно. Світило жовтуватим відблиском жовтої корони хмар. Гриміли гармати. Ми стояли нерухомі. Було щось надзвичайне, урочисте і грізне. Всі примовкли і розгубилися, немов перед якоюсь виключною подією.

— Ну, сідайте, повезем. Чого стали? — сказав дід Платон. Він стояв уже біля човна з веслом. — Повезем уже, а там, що бог дасть. Не вміли шануватися, так уже повезем, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш? Човна не бачив, воїн! — заграмав дід на когось із нас.

Ми розсілися у човні мовчки, і кожний думав свою невеселу думку.

— У тебе готово, Савко?

— Можна.

— А хмар наперло... Ач, що робиться! Страшний суд, чи що, починається? — Дід Платон подивився на небо і плюнув у долоню. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега.

Савка з онуком гребонували опачинами.

Човен був великий і старий-престарий. Він увесь був просмолений смолою і покарбований часом.

Я сидів у човні близько коло діла Платона. Я дивився на тиху чарівну річку, і на берег, і на суворого кормчого діда, що піднімався наді мною на фоні урочистого неба.

Мені здалося, що мене перевозять на той світ. Сором, і розпач, і невимовний жаль, і безліч інших гострих почувань охопили мою душу, і скрутили її, і пригнули. Прощай, моя рідна, дорога Десно.

Мене вивів із думи голос Платона. Він продовжував з Савкою свою розмову, образливу і гірку для нас. Видно, щось сильно його мучило, щось хотілось йому додумати до кінця.

Він ніби думав уголос:

— Чорт його знає, що воно таке почалося. Сьогодні вранці заходить до хати якесь дермо собаче та все кругом у зброї та в ремінні, та не в абиякому ремінні, а новому.

— Еге! — почувся ззаду голос Савки.

— А це ж усе гроші!

— Еге!

— Вставай, — каже, — вези, годі спати. А я три ночі не спав, возив.

Платон трохи помовчав.

— А оце недавно, перед вечором, перевозив з Митрофаном одну партію. Так одно, чорти його батька бери, у новому ремінні, так ще револьвер витягло та кричить — вези, каже, мерщій, куркуль! їй-богу, правда. А в самого руки тремтять і очі викарячені, немов у носаря чи в окуня, од страху. От пак людина, хай бог милує.

— А, чорті-що.

— Еге. Так товариші заступились, спасибі їм. Що ж ти, кажуть, чортів син, діда обижаєш? Та чуть не побили. Так притихло. Отака пустота, ну ти подумай... О, здорово гупає. — Прислухався Платон до гарматних пострілів. — Скоро, мабуть, появиться герман.

Прогриміли постріли важких німецьких гармат. Пролетіли перелякані качки.

— «Діду, перевези...» — сердився Платон.

— Еге, — підхопив Савка. — А не знають, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме... бери вліво, бистра велика, — загібав Савка опачиною.

— Беру. Коли б оце Левко із своїм полком та був тут, той би не одступив, ні. Той би цього човна повернув назад, та по шнях, по шнях! — розсердився Платон і наліг на весло. — Той не одступить, ні, чорта з два!

— Еге! Отакий і мій Демид. Його огнем печи, на шматки ріж, ну не одступить. Куди твоє діло! — сказав Савка і плюнув на долоню. — А ці думають урятуватися, а воно, мабуть, вийде на те, що харкатимуть кров'ю довго... Це ж усе доведеться забирати назад!

— А доведеться! — підхопив Платон і гребонув веслом з усієї сили три рази. — Шутка сказати, скільки землі доведеться одбирати назад. А це ж усе кров!

Я дивився на діда Платона і з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу. Він був для мене живим грізним голосом нашого мужнього народу.

— Наша частина змушена була відступити, — сказав полковник.

— Балакай. Не вміли битися. От тобі і відступ, — сказав Платон. — Що у військовому статуті сказано про війну — ну? Хто скаже? Мовчите, вояки. Сказано: коли цілиш у ворога, возненавидь ціль.

— А де ваша ненависть? — підхопив Савка.

— Еге, а вмирати боїтеся. Значить, нема у вас живої ненависті. Нема! — Дід Платон аж крякнув і підвівся на кормі.

Ми не знали, що відповідати.

— О, пливе щось. Наш чи німець? — сказав Платон і притяг до човна труп. — Німець. А холера на твою голову. Уже пливе. Ач, куди забрався! У Десну! Успів, нечистий. А ви все думаєте та все страдаєте. А страдати ніколи!

— Я, діду, ненавиджу фашизм усією душею, — крикнув Троянда і навіть встав од хвилювання.

— Значить, душа в тебе мала, — сказав Платон. — Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока і бистра, як Дніпро, друга — як Десна ось, третя — як калюжа, по кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке, неначе, звиняйте, віл покропив.

— Ну, а якщо душа велика, а людина нервова, — образився Троянда і розсердився сам на себе. Був він до чорта розумний і дотепний, а тут весь дотеп наче всох.

— А ти прикуй себе од страху ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, — сказав Платон. — А там уже живі розберуть колись, який ти був, нервений чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, а нервів і себелюбства ще неначе більше. От і — «перевезіть, діду». А ненависть твоя на щось інше витратиться. Яка ж ціна їй, коли умирать не вмієш?

— Ну, це не всякий може, — пробелькотав щось збитий з пантелику Троянда.

— Отож-то й є. А треба, щоб усякий міг, коли ворог суне. Їсти ж хліба усякий потребує. І язиком галакать усі навчилися.

— По-дай чо-го-го-го! Човен подай! А-га-га-га... — почувалося з того берега.

— О, вже розпинаються нервені душі. Накликають німця. А нема того, щоб тихо посидіти! — сказав Савка.

Пропливли трохи мовчки. Платон почав сильно гребти веслом. Видно, йому хотілося щось іще сказати, чимось перебити своє невдоволення.

— Ти собі подумай, Савко, як оце народу дивитися на отаке паскудство. Він же надіявся на їх усіх, як я на свого Левка, а воно он що виходить — «діду, перевези»!

— Еге, — промовив Савка. — Скільки літ їх учили, ти подумай, Платоне. А вони тікають. От він і каже тепер, що ж це ви, каже, робите? Стійте тікати! Чим же далі ви тікаєте, тим більше крові проллється! Та не тільки вашої, солдатської, а й материнської, й дитячої крові.

— Не знаю, як ти, Савко, — сказав Платон, — а мене б з Дніпра чи з Десни не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости Господи, не при ночі згадуючи.

— Легко сказати, діду, а от побачили б ви танкетки! — виправдувався лейтенант Сокіл.

— Ну і що ж? — перебив його Платон Півторак, очевидно, не маючи ніякого бажання вислуховувати нас. — Скільки вона вас там може убити, тая танкетка? Все одно вам же доведеться її розбивати, не мені. Я своє одвоював. А от мій Левко на Кохин-Голі, чули, що зробив з тими, як їх?.. Танкетки, — розгнівався дід. — Людська душа мо-

лодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде! Як то в піснях про Морозенка співають: «Де проїхав Морозенко — кривавая річка». О! Ото був воїн!

Я не витримав далі дідових розмов, — так важко було мені його слухати. В цю мить він здався мені жорстоким і несправедливим дідом.

— А хіба ви думаєте, діду, що нам не важко? Хіба ви думаєте, що біль і жаль не роздирають наші душі, не печуть нас пекельним вогнем? — простогнав я йому в самі очі.

— А що мені думати? — подивився на мене дід Платон. — Думайте ви. Життя-бо ваше вже, а не моє. А тільки я так скажу вам на прощання. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські. А воїну треба напитися зараз кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті. Ото ваше вино. А жаль — це не ваше заняття. Жаль підточує людину, мов та шашіль. Перемагають горді, а не жалісливі! — сказав дід Платон і примовк. Він висловив, нарешті, свою думку. Це була його правда. Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поперх нас.

В цей час далекобійний снаряд упав коло нас у Десну і підніс угору великий водяний стовп.

— Ого!.. А що риби поглинуть в річках! — почувся голос Савки.

— Тепер поглинуть, — сказав Платон. — Позаторік подохла од задухи, а зараз німці висадять гранатами дотла. Спустіють, мабуть, і річки, і все на світі. Приїхали.

Човен м'яко уткнувся в річний пісок. Я вийшов із човна на берег абсолютно спустошений і разом з тим якийсь неначе зовсім інший, новий. Я неначе втопив у Десні і свій жаль, і тугу, і розпач відступу. Я оглянувся. За Десною горіло. І червона заграва пожежі якось по-новому освітила мою душу. Нестерпний огонь пропик мене наскрізь. На одну мить мені здалося, що кинься я зараз назад до Десни — і вода б розступилася переді мною. Цього я, хлопці, ніколи не забуду...

Ми стали прощатися з дідами, поспішаючи у лози.

— Постійте трохи, — сказав Платон, спершись на весло. — Так що ж прикажете передати герману? Як стрічать його, як у вічі дивитись?

— Передайте, що ми повернемось. Не дрейфте, діду. Повернемось! — спробував підбадьорити діда Троянда.

Дід подивився якось мимо планшеток Троянди і легенько сплюнув.

— По-дай чо-го-го-го! Ого-го-го! — лунало з того берега.

— Прощайте, діду, — тихо говорили мої попутники, зникаючи в лозах.

— Ідіть собі під три чорти... Чорт вас носить, — сказав байдужим голосом дід Савка.

Платон мовчав.

Ми пішли в лози.

Я йшов останнім і думав про діда Платона. «Спасибі йому, — думав я, — що не пожалів нас, не окропив нашу сумну стежку сльозами, що викресав з мого серця огонь уночі... Правдо, чом же ти часом така гірка та солонка!»

Потім я побіг назад, до Десни. Я мусив щось сказати на прощання дідові Платону. Я вибіг на висип.

Платон стояв на березі по кісточки у воді з веслом, як пророк, нерухомий, і дививсь, очевидно, нам услід.

— Прощайте, діду. Простіть нас, що не доглянули вашу старість, — сказав я, задихаючись. — Ми вас, діду, ніколи...

— Иди, не крутись перед очима, — сказав Платон Півторак, навіть не подивившись на мене. По сухому темному його лицю текли сльози і падали в Десну.

— Оце, друзі мої, і все. Оце і весь секрет, — сказав капітан Колодуб і запалив люльку.

Всі в землянці зітхнули.

— Зараз я Герой Радянського Союзу. Багато я знищив ворога, що й говорить! Багато постріляв у наступі і гусеницями подушив багато. Часом бувало так, що нудно робилось од хрусту фашистських кісток. І сам попадав у бувальці не раз. Але, де б я не був, як би не гули навколо мене ворожі вихори, їм ніколи вже не затушити того вогню, що викресав з мене колись у човні дід Платон... Що наше

життя? Що наша кров, коли страждає вся наша земля, увесь народ? — голос капітана зазвучав, як бойова сурма. — Я, хлопці, у бою сторукий, помножений стократ на гнів і ненависть!.. Так. — Капітан Колодуб усміхнувся. — А все ж таки нічого в світі я б так не хотів, як після війни поїхати на Десну до діда Платона і...

— І сказати йому, що він помилявся, товаришу Герой Радянського Союзу. Моє шанування! Ну як? — почувся з боку дверей улесливий голос Троянди, що вже з півгодини як приїхав на фронт і зайшов до землянки.

— І поклонитися діду Платону в ноги за науку, — сказав капітан Колодуб, ніби і не почувши зовсім Троянди.

Стало тихо. Ніхто не рухався, наче всі танкісти були ще думками на Десні.

— Ні, товаришу капітан, не поклонитесь ви діду Платону, — зітхнув молодий танкіст.

Всі обернулись. Це був Іван Дробот. Він стояв у самому кутку землянки. Він був якось особливо схвильований.

— Діда Платона, товаришу капітан, уже нема живого, — сказав Дробот. — Ото як ви пішли у лози, через годину прибігли німці. Довго вони били діда, що перевіз вас, хотіли розстріляти, а потім був приказ негайно переправитися на другий берег. Ну повезли. Насіло їх вщерть. Випливли на середину Десни. Тоді дід Платон і каже:

— Савко, прости мене!

— Бог простить.

— У другий раз!

— Бог простить.

— Прости утретє!

— Бог простить.

— Прости і ти мене, Платоне, — сказав дід Савка.

— Бог простить.

— У другий раз!

— Бог простить.

— У третій раз!

— Бог простить.

Та за третім разом як повиймали вони весла, та як стрибнули на правий борт, та й перекинули човна. Все

потонуло — і кулемети, і німці, і діди. Один тільки я виплив на наш берег.

— А хто ж ти такий? — тихо спитав капітан Колодуб.

— Я онук діла Савки. Я сидів на другій опачині...

— Встать! — скомандував Колодуб.

Всі встали. Цілу хвилину сім'я бійців стояла мовчки. Колодуб був блідий і урочистий. Він стояв з закритими очима. Потім на мить він став на одно коліно, і всі послідували за його рухом.

— Готові до бою? — спитав Колодуб і виріс перед бійцями, як дід Платон на Десні.

— Готові на будь-який огонь!!!

Тихо стало в землянці. Тихо й на позиції. Тільки далеко на обрії гойдався в небі вогненний знак прожектора.

Південно-Західний фронт 1942 р.

ЩОДЕННИК

ПЕРША ЗАПИСНА КНИЖКА

1941

Обірвані, брудні, обморожені румунські й італійські полонені солдати кинулися на таких же жалюгідних німецьких полонених, і почалася бійка. Їх не можна було розняти. Це було видовище гидке і символічне.

Люди дивилися на це з огидою, як на щось нелюдське, найогидніше.

Горбаті німецькі солдати. Криві, тонкі, як глисти.

Полонених німців били жінки, і наші конвоїри нічого не могли вдіяти. Спроба захистити ні до чого не привела. Жінки були злі і страшні. Це була сама ненависть.

Полонені, яких били жінки і діти на пожарищі, мовчали. Вони знали, що давно вже заслужили всякої кари, не те що бійки.

— ...Я тільки зольдат...

— От за це ми тебе і розстріляємо. Нам не потрібні солдати. Нам потрібні люди. Досить солдатів.

Чим більше німці боялися населення, тим більш вони його нищили.

Трагічний пафос відступу у жертв. Скот. Хліб. Нищення. Філософія нищення. Самогубство заводів-гігантів. Дніпрельстан. Вибух. Просьба будівника-директора не рвать.

Телефонна відповідь т. Сталіна.

Не забути про лавину втікачів-«поляків».

Мати вбила чи видала партизанам свого сина-гетьманця, що прийшов був з німцями до села, так нікому й не сказавши, що то був її син. Сором переміг материнське горе.

<...>

Селяне одразу впізнають конспіраторів, але прикидаються, що не визнають.

Був настрій вичікувальний. Зараз всі селяне проти німців.

Дезертир: — Так, був проти. А зараз оце хату, жінку, дітей спалю — і в ліс.

Нелюдські умови життя військовополонених. У яму їм кидають дохлу коняку. Вони розривають її зубами на шматки.

<...>

Велика і надзвичайна тема — українська жінка і війна. Хто виніс і винесе на своїх плечах найбільше лиха, жорстокості, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена.

Коло Запоріжжя німці посиляли по воду голих жінок до Дніпра, щоб наші не стріляли (можна показати цю потрясаючу сцену).

1942

6/III [19]42

Ворошиловград

Дід Біличенко — герой — Левко Цар. Умирає героєм. Слова про те, як він став безсмертним.

Німець гвалтував жінку. Вона одбивалася до останнього. Вона була вже майже голою. Вона уже була під насильником, і все ж він не міг її взяти. Тоді він застрілив її в лоб з револьвера і згвалтував її мертво...

Так його було застигнуто і вбито.

Замучені, зганьблені, голодні, нещасні жінки плакали, цілували наших бійців, цілували все, що було на них, цілували зброю, припадали до холодних танків на снігу і поливали їх горючими сльозами. І на все це не можна було нікому дивитися без сліз. Радість і горе. То сльози наших матерів, нашої розтерзаної многостраждальної України.

По всій картині німці мусять, крім вбивств, обов'язково їсти. Нашестя пацюків і мишей. Це злидні. Це викликає у жінок наших огиду і презирство.

Можливо, що вони призначили Левка Царя старостою. Левко, правда, одмовлявся, але після сильних побоїв погодився.

Слід показати учителів і вчительок і, можливо, щось вроді зрадника і шпигуна Любченка.

Основна ідея — непереможна, незламна сила нашого народу, його непохитний дух, його віра у тимчасовість окупації і його здатність до визвольної боротьби. Себто продовження історії. Розмови (екскурси) історичні зробити обов'язково.

Мина Нечитайло після жаклих катуваль звернувся до німців з такими словами: «Плохі ваші діла. Ви діло програли», або: «Пропали ви всі до одного. Хіба це війна? Це не війна. Це безстидство і занепад вашого народу. Стріляйте, вішайте мене, чорт вашу душу бери, я й дивитися на вас не хочу».

Зробити «очну ставку» Нечитайла, Левка чи ще когось з партизанів чи партизанок з кимсь із близьких, дорогих, рідних — живих, чи мертвих, чи тут не караних, — і повне мовчання і непризнання, невзнавання, що свідчило б про велетенську духовну силу людей: «Не знаю цієї людини, не знаю».

— Твій син?

— Не знаю цієї людини.

— Твій батько?

— Не знаю цієї людини.

Кари і страти людей проводилися обов'язково прилюдно. Людей зганяли насильно.

<...>

Найстрашнішим під час відступу був плач жінок. Коли я згадую зараз відступ, я бачу довгі-довгі дороги, і численні села, і околиці, і скрізь жіночий невимовний плач. Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свою

долю проклинала. Ой синочки мої, синочки, на кого ж ви мене покидаєте? Куди ведуть ваші дороги? Хто нагодує вас, хто вас догляне? Де загубите ви свої молоді голови? Хто повернеться? Верніться! Жита, пшениці похилились у наших степах. Верніться. На кого ви нас покидаєте?.. Ой діточки наші, куди вас женуть? Покидаєте ви нас на горе, на поталу, на знущання ворогу. Чи занесе ж ворон кості ваші додому? Чи побачите, чи знайдете ж ви могили наші, чи втопчуть нас у землю німці, що й сліду не стане на землі?

<...>

— Прощайте, мамо! Я не чую вас. Наше життя, й горе, й смерть потонуло в океані горя, розчинилося як крапля в морі.

Така наша доля нещаслива, така нещаслива земля наша. Плаче дівчина, плаче сестра, плаче дружина, плачуть діти.

Тату наш! Верніться.

Тату наш молодий, заріже нас німець. Вип'є нашу дитячу кров, висмокче, собі вицідить. Заморить нас вошами та голодом.

Прощайте, мої квіти ніжні, прощайте!

Батьки палили хати.

Дівчата плакали. Дівчата поїли нас холодною водою, і мовчали, і вдивлялися в наші очі широко розчиненими очима, мовчки впрошали свою сумну долю. «Що жде мене? Що жде красу мою, мою молодість?» В очах дівочих був невимовний сум і невловиме, невимовне передбачення, передчуття недолі. Недоля простягла свою тінь на землю нашу, на нарід наш.

Ми йшли на схід.

Ми не йшли на схід.

Ми кидали свою зброю і крадькома йшли до своїх хат. Ми ставали дезертирами, ще на більше горе матері нашої. Нас проклинали люде через тиждень, і ми самі себе кляли і плакали, коли ворог прийшов у наше село. Тоді ми палили свої хати з жінками і дітками і тікали в ліси, оглядаючись на своє страшне пожарище. Прощайте. Є бог — плюньте йому у всевидяще око. Нема бога — простіть нас. Загинемо й ми у боротьбі зі зброєю в руках. Не загине-

мо — будуть у нас другі жінки і другі діти. Та вже ніколи не забудемо ми вас. За вашу муку і за їх нещастя... огонь по німцях! Партизани.

Дівчата — краса землі нашої. З невимовним сумом дивилися вони нам услід. Білі обличчя їхні і білі губи сухі, як у ангелів-архистратигів. Завмирили серця дівочі у німій тузі, і світ плив у їх очах од передчуття наруги, гвалтувань, сорому і ненависних передчуттів вагітності од ворогів.

Одбивали ми у німців наші села. Напівспалені, поруйновані, засмічені, зганьблені, поругані. Вилізали нам назустріч наші люди. Вилізали ті, кого німці не встигли чи не змогли забрати з собою. Люде не радувалися своєму звільненню. Їм нічим було радуватися. Не було сили. Вони дивилися на нас бліді, змучені, і на людському чолі лежало тавро чогось такого, що не можна висловити ніякими словами — тавро ганьби знущань, морального розкладу. Це були бідні, згвалтовані й опоганені, спустілі людські душі. Такими вони вже і вмируть. Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многотраждальний? Чого влізло ти в нашу історію, як гадина в серце, і не вигнать тебе, не закласти?

15/III [19]42

Ворошиловград, вагон

<...>

У колгоспі під час важкої скрути, полону, розстрілів, — грабунків і всього, що принесла гітлерівщина.

Левко Цар — які страждання, яка пекельна мука... А ще й подумати, що прийдуть наші і знайдеться і в нас молодчик не один, не розібравшись ні в чому і ні в кому й нічому не вірячи, почне знущатися наді мною, слугою, мовляв, Гітлера. Сякий-такий, мовляв, не втік на схід.

<...>

А як же утечеш? Не вистачило б чамайданів на всі на тридцять мільйонів.

Що ж буде з народом нашим?

Виживе він у цій страшній війні чи загине од німців, од хвороб, од вошей, од голоду, знущань і катувань, і при-

йдуть свої, і гинутиме він від розстрілів та засилань за участь у співробітництві. Чи пропадуть марно наші жертви? (Скористати свою статтю в «Известиях» для діалогів і сценарію взагалі).

<...>

Війна стала великою, як життя, як смерть. Воює все людство. Ніби земна куля влетіла в якусь криваву божевільну туманність. Війна стала життям людства. І тема війни, отже, на довгі роки буде основною темою мистецтва. І кожна газета уже несе в собі цілі твори про війну. Кожний більш-менш порядний нарис ховає в собі безліч змісту. Отже, щоб не потонути у безодні надзвичайних фактів, треба добре-добре продумати конструкцію і п'єси, і оповідання, і сценарію. Україна мусить родити найсильніші твори про народ у війні, бодай один твір. Чи вистачить сили у письменників? Гей, хто в лузі, озовися!

<...>

1/IV [19]42

Воронеж

...Німці розстрілюють за всяку дурницю. Це провести красною ниткою через картину. Поки везли стріляти дітей, вони позамерзали. Тоді їх повикидали (у Гадячі) у рівчак.

Характерний наказ німців — видавати комуністів і прибічників партизанів...

От часи! Мимоволі згадується епоха Богдана і Запорожжя.

Під виглядом весняної посівної забирають у селян все зерно до колгоспних зерносховищ. Вивозять до Німеччини.

Абсолютно не рахуються з величиною колгоспу і накладають жажливі податки.

Все: кури, поросята — на обліку.

<...>

В Липовецькому районі гітлерівці розстріляли 480 душевнохворих у лікарні.

<...>

Два поранених бійці, блукаючи в крові і горі, зайшли чи, мо', залізли рачки через леваду і городи до одної старої

жінки переховатися од смерті й води напитись. Та там і залишилися. Напоїла, нагодувала, і рани обмила, і чистими хустками перев'язала чи, мо', порізавши сорочку, що приготувала на смерть. Приходили часом сусідки. Одна глечик молока, друга крашанок десяток, третя сала чи ще чогось, а четверта — відьма, шасть до управи, до старости, та й виказала всіх. З'явилися німці.

— Що за люди?

— Сини мої.

— Брешеш?

— Як то брешу? Хіба ж їх не двох виряджала до Червоної Армії? Не трогайте. Це ж бо мої діти.

— Ваша мати?

— Так. Мати, правда. Наша рідна ненька.

— Брешеш, комісаре.

Та за зброю. Стала мати перед дітьми, обох затулила.

— Не дам, розбійники! Люде добрі, адже мої це діти, мої сини! Чого ж ви мовчите? Кажіть-бо! Невже вам жаль-ко їх признати хоч на хвилиночку, благаю?!

— Бреше вона, її сини на фронті.

І плакали люде. А бійці тоді: «Матусю, спасибі, прощайте. Нам уже не страшно і не жаль нічого, коли є на Україні отакая мати».

— Стріляйте, солдати!

Команда, залп. Отак попадали бійці, а з ними і безсмертна мати своїх синів, що десь на фронті німців б'ють і матір споминають.

1/IV [19]42

Це велика тема, це тема для новели, для поеми, для сценарію. Це факт, а не вигадана автором композиція про матір нашого великого многотраждального доброго народу.

Найдися, письменнику, рівний талантом красоті материній душі, і напиши для всіх грядущих літ цей кришталевий прояв материнської душі, генія української матері. З оповідань партизана. О. Д. (нрзб).

<...>

Можна зробити у фільмі інтересну сцену такого змісту:

Біля села табір за колючим дротом. У таборі військовополонені. Перебувають вони, звичайно, в умовах жах-

ливих. Стережуть їх німці і, припустимо, частина зі служби порядку, у всякому разі, щось схоже на Гусака-зрадника чи дезертира. І от уночі між ними тиха розмова через колючу проволоку. Розмова тиха, щоб нікого не сполохнути, і тим страшніша своєю гострою зненавистю. Далі вони не витримали і зчепилися, схопивши один одного за груди через поріг. Вони почали ламати один одному руки. Потім вони обнялися і душили один одного через дріт, і полонений не одпускав вартового, щоб той його не застрелив. А трохи далі полонені, збившись у страшну брудну купу, співали «Ой закувала та сива зозуля».

Про що говорили вони? Про владу. Про соціалізм, про колгосп. Про Гітлера, про історію, про Богдана, про Мазепу, про все. Це символічна одвічна картина: многосотлітній двобій двох українців, ожорсточених од довгої важкої, тернистої дороги. Про Сибір.

Може бути вартовий галичанин, чи гетьманець, чи, може, просто селянин з одного ж таки села. Розмова може вестися на загальних і на крупних планах: голова і дріт, голова і дріт, і кров, і блиск очей і зубів у темряві, і дріт терновий оббиває голову і вгрузає шипами в чоло, і кров з чола капле, і біль, і ненависть, і пристрасть.

Може, по сюжету, вартового підіслали для того, щоб він щось вивідав у полоненого після допиту. Абсолютно вірно. На допиті партизан назвав себе начальником партизанського загону, одмовившись давати пояснення. Оце він ночує у таборі, завтра його розстріляють, і це остання спроба Гусака чи Персистого вислужитися перед німецьким начальством.

Так їх ранком і нашли обох, вони були мертві — в обіймах, обкручені дротом.

Написати, що розмовляли і душили вони один одного тихо, пошепки, щоб не дати нікому підійти. Тихо! Вони говорили про Тимошенка, і коли провокатор сказав, що Тимошенко перейшов на бік німців, партизан ударив його:

— Брешеш ти, таку твою мати!

— Не брешу, сам чув по радію!

Коли вартовий чув десь шелест, чи що, він стріляв з автомата в небо.

— Стріляєте в небо, тіні своєї боїтеся, боягузи, злодії! — шипів партизан.

— Стріляєм, коли хочем. Є чим стріляти.

— Батьку своєму скажи дурному, продажна душа!

«І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі, то виринав, то потопав».

Люди як коні, як тяглова сила — це характерне явище, і його обов'язково треба подати в сценарії.

<...>

2/IV

Сьогодні, як і вчора, як і завтра, всі газети переповнено описанням таких жорстоких фактів, таких нелюдських вчинків ворогів наших, таким жахом людських страждань, що надлюдське горе уже давно перелилося через край в кожній людській душі і вже не сприймається почуттям, не викликає навіть гніву, а лише звичний рефлекс огиди чи обурення! І коли б ми були Дантами і Мікеланджелями, нічого б не змінилося. Те, що робиться, не вміщається нині ні в одну душу і вміститися не може.

У газетах злива нарисів про це ж таки, про кров і смерть. І їх, мо', не всі вже й читають. Вони, ці оповідання, подібні одне до одного, як крики людського болю, чи зойки людського відчаю, чи стогони розпачу. Є загроза, що після війни з'явиться письменницька пошесть, особливо багато письменників з'явиться серед наших квартирантів, що наб'ють собі руку на рисах. І, може, зараз уже слід продумати далші шляхи нашої літератури.

Народ не хотітиме читива про війну побутово-описового. Народу треба показати його зсередины, в його стражданнях, в його сумнівах, в його боротьбі, оновленні, і показати йому шлях і перспективи. Народ треба возвеличити, й заспокоїти, і виховувати в добрі, бо зла випало на його долю стільки на одне покоління, що вистачило б і на десять колін. Щоби вправи в жорстокості, в злі і горі не ожесточили його душу, не притупили її, і щоб радість перемоги не приспала його пильність, не заколисала в самозакоханості молодців од пера, і стола, і кабінету, і щоб не забув він своїх помилок, і не втратив оптимізму, і не впав в оптимізм самоза-

коханих провінціалів і застольних промовців. А найголовніше, щоб наша трибуна перестала нарешті бути завороженим гоголівським місцем, на якому трава не росте, а росте щось часом таке, що й чорт не розбере.

— Що це ви пишете, що фотографуєте?

— Занотовуємо, увічнюємо всі ваші страждання і трупи спалених, порубаних і мерзлих дітей і сестер ваших.

— Вони ж гидкі й страшні.

— Вони страшні. Який відчай і жах пережили вони од розпроклятих отих катів. Запишемо і намалюємо картини.

— Еге. Мо', не треба. Забути б, мо'? Хіба мерців повернеш? А жити ж треба не спогадами жаху. Забуть.

— Як?

— Бо тоді краще вмерти. Треба жити чимсь добрим. Ви нам про добре напишіть та научіть нас доброму й красивому. Хочеться радості хоч крапельку.

— Це лакіровка.

— Не знаєм. Пожалійте нас.

<...>

Написати новелу чи епізод, умотивований у формі діалогу — може, про долю і характеристику народу, що протягом століть втрачав свою верхівку інтелектуальну, що кидала його з різних причин і діяла на користь культури польської, руської, лишаючи народ свій темним і немічним в розумінні передової культури. Про відсутність вірності, про легку асиміляцію і безбатьківщину. Про байдужість до своєї старовини й історії. Пригадати тільки наші пам'ятники старовини, всі вони в г.... і занепаді. Наша урядова верхівка в цих справах, на жаль, нікчемна і розумово слабенька, провінційна, що і знайшло своє жалюгідне завершення в Н.

Кам'янець-Подільські башти, Меджибіж, Винниця, Лавра, «Арарат», Видубець, Нікольський собор, Чернігівський ув'язнений музей, і Спаська церква, Растреллі для (нрзб) в Козельці. Інші приклади. Шабля Богдана і Суботів. Новела про ув'язнений музей. Розбазарювання Лаври... Занепад музеїв.

Витравлювання українського в Художньому інституті. Відсутність в архітектурі. В ім'я чого? За чиєю заборонаю?

Про безбатченків, і лакиз, і дурників убогих, і про холодних боягузів з замками на душевних вікнах і дверях.

Отаку неприглядну картину треба намалювати, точну, правдиву й чесну, і подати уряду, щоб після війни почати по-новому підходити до свого культурного господарства. Скільки загинуло у війні? Де музеї, де картини, скільки знищено пам'ятників старовини? Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу є ознакою нікчемності правителів, шкідлива і ворожа інтересам народу. Однаково, свідомі чи несвідомі, бо не хлібом, і не цукром, і не бавовною, і не вугіллям єдиним буде жив чоловік у соціалізмі.

2/IV [19]42

<...>

Написати статтю про українську жінку. Про жінку, про матір, про сестру. Про нашу Ярославну, що плаче рано на зорі за нами. Про Катерину, що плакала з Ярославною, про нашу геніальну українську хазяйку, про господиню України. Про шлях її великий і тернистий од плачу Ярославни до виступу на трибуні Верховної Ради СРСР. Довгий, тяжкий, але почесний шлях пройшла ти, сестро, од плачу Ярославни до трибуни Верховної Ради СРСР, де возвеличили, тебе, славу і достойну господиню України. Про красу України, і багатства, і роль жінки в красі ланів, в чистоті сортів рослин і худоби. Ганна Кошова. Про війну, про її шалений тягар, тяжку роботу, голод, образи, судьби дітей і навалу ворога. Хто виміряє твої знущання, хто виміряє глибину твоїх сліз і відчаю! А насильства, а хвороби венеричні, а боязнь проклятого плоду ворога. Партизанко, хранительнице батьківського вогнища, хранительнице нації! Ми скоро повернемося. Ми, очищені власними жертвами, оточимо тебе увагою і любов'ю. І світ увесь дивитиметься на тебе і преклониться перед тобою, мученице наша і наша краса.

Твої подвиги, всі численні прояви твоєї людяності, і доброти, і людської гідності, і страшною сили твого терпіння ми зберем, як дорогі скарби, і возвеличимо в мистецтві нової нашої історії — історії визволителів людства.

<...>

Сотня наркомів. Всі молодого і середнього віку. Короткошиї, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них у душі не вірять у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть. Розмовляють і думають суржилом.

Уже сталося найстрашніше, чого я так боявся. На південному фронті вже разом з німцями є полонені українці, нібито з добровольчих батальйонів, їх розстрілюють, звичайно, так що й сліду од їх не зостанеться. Проклятий Гітлер! Скільки ж народу спантеличить і загубить, скільки сліз, скільки буде розстрілів і які страшні козири знову даються негідникам... сміттю, мотлоху людства вперед на много літ, скільки поживи для помсти і нищення народу. На українських ланах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива.

Часом думаю, ой як же ж багато дали ми Гітлеру для агітації проти себе. І що найбільше шкода — в таких речах, де нічого заперечувати і де, по суті кажучи, ніколи він не повинен би мати для себе навіть скориночки.

Буде нас, мати, по горах, по долинах,
Буде нас, мати, по чужих Українах!

З народної пісні

Ой хоть крикни — не докрикнеш,
Ой хоть свисни — не досвиснеш.

Західноукраїнське:

- Ви спекулянти, ви націоналісти!
- Ну так, цілком вірно, бо це ж було зняряддя нашої боротьби, нашого існування.
- І ви ще хочете, щоб ми вас любили?
- Даруйте, але ж ви прийшли до нас, ви нас визволили з неволі. Так вилікуйте нас од міщанства і націоналізму, а ви нас караєте за це. Подумайте, що ви робите? Не мо-

жемо ми сьогодні зробитися такими, якими ви стали за 23 роки. Це ціле життя!

П'ятнадцять сотиків! Горе, горе... Ми будемо ненавидіти бідного дядька і карати його за те, що поліз він на ці сотики. Ми будемо вбачати в цім його вину, а не свою помилку.

10/IV [19]42

Часто думаю собі, як марно пропало моє життя. Яку велику помилку зробив я, пішовши працювати в кінематографію. Шістнадцять літ кінокаторги в цьому.. Є в міщанському смітнику з обов'язком співжиття і співробітництва з мізерними людьми, що ненавидять мене і що я їх глибоко презираю, як недолюдків, некваліфікованих, аморальних, без крихітки святого людців, що ненавидять мій народ і роблять його нещасним. Скільки погублено здоров'я, життя з людьми, з якими я не хотів би ніколи бачитися. Скільки марно витрачено духовних сил і часу! Коли б усю силу, і пристрась, і спрямованість за ці шістнадцять років я застосував до письменства, було б уже в мене добрих десяти-дванадцять томів справжньої літератури. А так лежать мої ненаписані твори, як ненароджені діти. І великий жаль бере, що вже, мо', й не народяться вони, не житимуть сотень літ, а лишаться як плани, а через три роки не буде ні одного мого фільму. Поб'ють безбачченки плівку, а самого виженуть на вулицю... за непотрібність, ще й ім'я моє понівечать як-небудь огидною... брехнею і злом, що є основою їхньої душі.

12/IV [19]42

Повертались з ідальні з милим Андрієм Малишком, стріли на вулиці багато молодих дівчаток. Вони були в чоботях, у незграбних військових шинелях і шалках. Вони були військові новачки. Вони дивилися на нас пильно і напружено і вітали по-військовому. Ми одповіли їм.

У мене на очах навернулися сльози. Мені стало жаль чомусь їх, як своїх дітей, що перевдяглися для тяжкої гри в нещастя. Яка велика війна! Вона неблаганно втягує в себе все живе, молоде, здорове і з'їдає.

12/IV [19]42

Написати новелу чи оповідання про трагедію Західної України останніх часів. Наше визволення, радість, і пафос, і розчарування, і біль, і неоднаковість цілей...

Коли подумаю часом, що навіть мізерний Н збирається розстріляти мільйони українців, як це недавно заявив цей гомеопатичний поетик, робиться так смутно на душі, що й не сказати. Скільки ж темної шушвалі ненавидить наш народ. Скільки нужі повзає по народному тілу.

13/IV 1942

Левко Цар: — Я не згоден. Висилати людей з країни, навіть злочинців, я не згоден.

Скидан: — А що ж по-вашому?

Левко Цар: — Що завгодно. Бийте палками, саджайте в тюрми, позбавляйте прав, состоянія, стріляйте, карайте прилюдно. Тільки не висилайте до чужих холодних пустель. Не знаю, як вам сказати. Тільки отут щось мені говорить, що це є багато більший злочин, ніж ті усі злочинства, що учинили винуватці. Отак-от повисилаємо одне одного, а хто буде радіти. Той, хто боїться нас, не вірить нам? Той, хто нас не любить?

13/IV 1942

Народ, товаришу, складна істота. Бувають у злочинців діти-квіти. Бувають і в героїв діти казна-що. А воно все одно море людське.

Учора вночі при свічці читав на «Терновому дроті» Г і Ж. Ж. трудно було мене слухати. Він позіхав, крутився на стільці, тріщав. Нарешті зірвався з місця, щоб не захропти, і почав, як слон у їдальні, топтатися по кімнаті. Після читання він зрадів і зразу ж сказав жінці і Г.: «Ну пойдьомте». Правда, той не пішов. Поговорили трохи. Гарна, приємна людина Г. і розумна. Але як мало він знає, яке убоге було, певно, його виховання. Тільки хороша вдача і природний талан піднімає його і тримає в ньому якийсь гарний людяний вогонь. Заговорили про словник український і про історію. Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років

немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбаченків! Безбаченків без роду, без племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас?

— Бийте, товариші, німців! Рятуйте народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда! — викрикують патетики.

— А що це за люди? — питають один одного адресати промов.

— А хто їх зна.

— Байда, та це ж наш старший лейтенант.

— А Сагайдачний?

— Це редактор німецької газети, читав його українські статті у звільнених селах. Страх, який ненависний.

Горе, може, хоч ти навчиш нас, недобитків невдалої історії. А коли ні — умрем, навіки загинем. Оце подумав я і довго не міг заснути. І плакав наче я, і стогнав у сні, і чухався од руських блощиць.

14/IV [19]42

<...>

Чи зберуться наші люди знову на Вкраїні? Чи повернуться вони з усіх нетрів, далеких далекостей нашого Союзу і заповнять її замість померлих од ворога, од мору, од кулі і петлі? Чи так і лишаться там, а на наші руїни наїдуть чужі люде і утворять на ній мішанину. І буде вона не Росія, не Вкраїна, а щось таке, що й подумати сумно.

14/IV 1942

Як мені жалько. Я не член Комуністичної партії. Написана і анкета, і біографія, а подати у фабричну ячейку нікому. Я не бачив там чистих рук. Горе мені.

{ Буду ж я виконувати, мабуть, до смерті партійне Ленінове діло в безпартійних лавах. Нехай мерзота... робить своє каїнове діло. Хай ненавидять і плямують мене. Під моїм українським дубом їдять жолуді... свині й шакали. Може, так і треба, «бо немає господа на небі». А суржики з начальства? Та цур їм, горепакам...

«Серце моє трудне, чого ти бажаєш? Що в тебе болить?»

Партизани ловили дезертирів плаксивих і тих, що втра-
тили віру в перемогу, хто вирішив «не тратить сили і спус-
катись на дно»...

«Потім мене «перекинули». Далі я був «перекинутий». Потім мене «перебросили». Потім я «одкріпився», «при-
кріпився», «ув'язався».

Перекиданство — велике наше зло. Воно розвинуло у нас, породило дилетантство і поверхових безвідповідальних нероб. Перекидають його як шматок... і він радіє, ось який послужний список — є чим хвастонутись.

! Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимсь забороненим, ворожим і контрреволюційним, — це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема. Де ж рождатися, де плодитися дезертирам, як не у нас? Де рости слабодухим і запродавцям, як не у нас? Не вина це дезертирів, а горе. Не судить їх треба, а просить пробачення і плакати за погане виховання, за духовне каліцтво у великий час. Хто судитиме? Брати-слідчі з трибуналів, що розпивають горілку у їдальні, з неспривітним поглядом очей.

Юнаки мої сліпії, горе мені з вами...

! Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія — це паспорт на загибель. !

А що ж таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу.

В університеті розмовляли (по-українському) тільки початківці і поети. Решта вся по-руськи, на радість Гітлеру.

А як «професор» С. нажився на «фашистському» письменнику Стефанику!

14/IV [19]42

Учора знову писав «Зачаровану Десну» і знову плакав. Я плакав ранком і, читаючи хлопцям (Малишку, Самченку, Пустовойтову і Воскрекасенку), сміявся і плакав і був од схвилюваності розслабленим цілий майже день. Приїхав з армії Микола Дудко...

— Ви знаєте, у нього німці вбили матір, сестру, жінку і дитину. У нього вже є орден.

— Орден? Болячка у нього є. Уже на все життя.

— Правда. Він аж тремтить увесь, коли розказує...

— Так вони захватили його да й розстріляли. А потім і їх ото піймали і постріляли всіх до одного.

— Отак постріляємо одне одного, як продержаться німці з рік. І вже тоді не буде винних, чисто буде, куди не глянь.

Світе мій убогий! Покажи мені, де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні. Нема другої України. Нема.

— Тікаєте, сукині сини?!

Дід перевозив човном через Десну командирів з німецького оточення.

— Багато б вже вас перевіз. Коли б усіх позбирати — можна було б німців побить. Сила людей тікає. (Коло села Лілієнталь).

Діди-перевізники — це образ епохи. Діди-перевізники через ріки. Харони. Їх багато. Вони сміливі, не бояться смерті і ніби зговорились. Сюди ж оповідання Хоменка. Ненависть і презирство діда не мали границь. «Тікаєте?!» У діда — сини командири.

— Не знаю, чого ви оце тікаєте? Чого ви так цієї смерті боїтесь? Раз уже війна, так її нічого боятися. Вже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди. Ні в танку не заховаєшся, ні в печі не замажешся. Потопив би оце вас.

— Спасибі, діду.

— Іди під три чорти.

Описати, як діда розстріляли за перевіз.

— Стріляйте, не крутіться перед очима. Програли ви війну.

— Чому?

— Не скажу.

Піймали парубка. Він так перелякався, йому так багато задали зразу запитань, він так розгубився, на нього так вороже дивилося багато сердитих очей і так навколо страшно клацала зброя, що в нього опустіла голова і не слухався язик, і він промовляв тільки кінчик запитань.

- Признавайся, сволоч, ти дезертир?
- Дезертир... — белькотів його язик.
- Ти прийшов шпionити сюди, так?
- Так... — говорив він, як у сні.

Він увесь час хотів плакати і всю силу потратив на те, щоб стримати плач, і не стямився, як його уже розстріляли і пішли далі.

А прибігла мати і все життя буде тепер плакати і до смерті не визнає, за що ж його вбили свої люди.

Описати трибуну. Нашу трибуну робили якісь невідомі майстри з якогось особливого дерева і, видно, закликали, заворожили її. Вона відрізнялася од всіх трибун тим, що на ній ніхто не міг сказати правди. Які вже було смілички не сходили на неї часом, але щось заводило язика і вони говорили таке щось. Сходили з трибуни. А як тільки скінчиш говорити, зійдеш з неї, знову неначе все стає на своє місце. Що й говорити, вона була заворожена, і говорила на ній, як уві сні. Всі говорили одним тоном. Дехто, ставши на це зачароване місце, мінявся так, що його не можна було взнати. Тому, мабуть, і стенограми треба потім правити, вони схожі на промови, як дрова на дерево. О трибуну! Скільки дурнів сходило з тебе переможцями.

Як мені жалко (згадав оце), що знищили хутори на Україні. Скільки це коштувало грошей! Як би це пригодилося зараз! Як згидило наш чудовий пейзаж і скільки бездарності і холоду було в цім непотребстві. Чого тільки не робилося, гей, у нас та й на Вкраїні, гей-гей, та й на «соняшній» Україні! Які тільки «міроприємства» не викаблучувалися для щасливого заможного життя!

Прочитав був N свою статтю «Україна в огні». Він сказав мені:

— Одне місце нереальне. Ти пишеш — був великий плач. Це неправда. Іменно ніякого плачу не було. Дивилися сумно, але не плакали. Ніхто не плавав, розумієш?

«Брешеш, — подумав я, — брешеш, сліпий чиновнику.

Плакала вона вся, обливала сльозами твою дорогу, а ти дивився на неї через свої окуляри і через скло закритої машини і нічого не бачив, бо не хотів бачити,

сліпче. Плакала, ой як плакала! Ні одна країна у світі так не плакала. Так плакали навіть старі діди, що очі опухали од сліз».

<...>

Як він рвався до свого села! Ось воно зовсім близько. Він був і боєць, і розвідник, і все. Він же знав тут кожну стежечку. От він вривається в дзот. Ось село після кривавого бою стало нашим. Він побіг з усієї сили до своєї хати. Що це? Руїна. Димар, купа бруду, кості матері, жінки, дочки. Став розпитувати. А де ж батько? Повели німці. І скрізь таке... Кари фашистам! Кари!

Товариші, тепер я вже не боєць. Я тільки месник. Я хочу вмерти, я утоплюся в ворожій крові. Прощай, село, прощай, моє горе...

23/IV 1942

Наш народ нагадує мені тютюн. Його весь час пасинкують. У нього велике, дебеле листя, а цвіту де-не-де.

Німецького офіцера взяли до полону і повезли до штабу корпусу. Везли їх, власне, цілу групу.

— Хто нас буде розстрілювати? — спитав один офіцер. Перекладач передав запитання командир. Командир подивився на офіцера.

— А хіба ви зробили щось таке, за що вас, на вашу думку, треба розстріляти? — Піймався. Офіцер замовк. Він перелякався. Він уже зрозумів, що його не розстріляють. А те, що він робив з людьми, потонуло.

— Спитай його, що він зробив таке?

— Я нічого не зробив.

— Брешеш. На жаль, я не зможу тебе розстріляти при всьому бажанні. Наказано вам жити. — Командир сплюнув і затаїв цигаркою й одвернувся. Вони проїздили через зруйноване вщент німцями село.

<...>

27/IV 1942

Рік війни минає. Убито мільйон людей. А герой один — Люба Земська. О Україно, як же ти збідніла героями!

<...>

30/IV 1942

Як просила дівчина бійця взяти її, позбавити її незайманості.

— Все одно прийдуть німці, чує моє серце, пропала я, погибла краса моя.

— Як же ж я візьму тебе, дівчино, коли я одступаю? Не герой я.

— Ти нещасний, і я нещасна. Я знаю.

Ніч найніжніших пестошів і печалі.

І спогади парубка, і вся війна, і страждання її у селі, і спогади, і війна.

Відступ. Зустріч. Розмова. Ніч, заграви пожеж. Любов. Розмова. Печаль і ніжність. Висловлювання їхні і мої. Прощання. Написати оповідання обов'язково. Війна, і його спогади про незабутнє, і його нелюдську ненависть до німців, і нечувану непримиренність і жорстокість цього тихого, лагідного хлопця, що до війни мухи не зобидив.

Чи стріне він її? Дай боже, щоб стрів. Яка б вона не була. Хай вона буде понівечена, хай буде хвора, у сльозах, хай у неї буде біле волосся,— вона завжди буде йому дорожча за все на світі. Вона завжди буде його чиста, незаймана улюблена, до якої ніколи не перестане линути його серце і його молоді чисті помисли. Ім'я якої він прошепоче своїми смаглими устами, умираючи в бою з лютим ворогом. Він був танкіст. Використати опис танкової боротьби з статті «До льотчика» і записок. Танковий поєдинок. Це мусить бути дорога моя любов. Новела (написана) всім серцем, всіма почуттями, всею душею.

30/IV

Описати їх постіль. Як вона роздягалася. Як вона пахла любистком. А в тебе волосся пахне огірками свіжими. А твоє дихання пахне молоком. І твоє. Як вони дивувалися одне одному. Як у їх були широко розчинені очі. І як вони вдивлялися одне в одного і за всю ніч ні на хвилинку не звели один з одного очей. Як вони находили одне в одному щось дивне і чарівне, якісь чарівні відкриття, як пройшла у них несміливість і як кожен з них почував у собі силу любові, і гордість володіння, і подяку ніжну. То їм

здавалося, що вони знають одне одного уже давно-давно до краю, то ніби раптом неждана новизна зустрічі починала хвилювати їхні груди, а над усім цим стояли дійсність і страшна необхідність. Гриміли гармати, і чути було плач і виття псів. Поцілуй мені груди. Чуєш, ревуть гармати... Не забудеш мене? Милий мій! Мила моя! Мій коханий. Моя кохана. Мені вже не страшно. І мені ні — я чую в собі велетенську силу. Коли б ми були чоловіком і жінкою, ми ніколи б не сказали одне одному поганого слова. Да? Да.

Ти найдеш мене? Да? Да. Чи ти умреш? Я тебе не забуду. Иди до мене, іди.

Неначе зійшлися століття чистої, простої, народної любові, що сіє дітей на нашій землі, і століття трагічних прощань української дівчини, оспіваної в численних піснях. Скажи, що я гарна. А я? Милий мій. Мила моя, ти плачеш? Так, ні, я не плачу. Це тільки сльози, а мені так гарно з тобою, я така щаслива. Я молода. Так тебе зовуть Василь?

— Василь.

— Василь? Вася. А я Олена (Саня).

— Чого ти плачеш?

— Але і ти плачеш. Не треба.

Вони плакали і плакали.

Спали вони чи ні? Часом вони обоє впадали в щось подібне до сну, але то був і не сон. Вони не переставали почувати одне одного і наче летіли в обіймах над синім морем і чули музику, не то далекого дзвону чи весняних потоків. Вони розійшлися ранком до схід сонця у холодній росі коло переладу за садком.

Після страшних боїв.

— Де ти, Саню, де ти, голубко моя? — Він співав пісню, де співається про милу, про розлуку. — Саню, я доб'юся до тебе через дзоти й пожежі. Я знищу всі стіни, що їх мурують вороги твоїми руками, і до грудей твоїх припаду, зоре моя вечірняя. Моя слов'яно, україно сумна. З повними очима сліз. З очима-криницями, повними сліз.

2/V 1942

Коли ж модерні сини України, що оспівують у віршах маленький Дніпро і Саню ненавидять, може, ми простимо їм, блазням, по великості душі своєї, по множеству щедрот своїх і Саниних.

Коли ж Саня працює на німців, коли рие вона проти нас шанці ворожі і плете колючі дроти, коли б'є вона німецькі воші і сіє хліб для німців на лану — нехай одсохнуть руки всім поетам, хто мислить проти неї зле, якщо в хвилини страшного відчаю вона і проклинала часом нас, що кинули її усі були і на Дніпрі не вмерли.

Вона роздавала бійцям, стоячи край села коло хати, коло воріт чи перелазу, все: хліб, молоко, кисле і солодке, сало, потім воду. Василю вона давала воду з відра. Він напився, підняв голову, і вони подивилися одне на одного. Вечір був.

Прощай. Прощай.

Плаче Саня-Ярославна. Летить зозулею на східні воронзькі степи. Спустошена вернулася до хати. Стала вона кам'яною.

— Зі мною, мамо, можна вже робити, що завгодно. Я кам'яна і зостануся кам'яною на всю війну. Я викреслю війну з свого життя, я кам'янію, у мене серце закам'яніло.

— Чому ти не співаєш?

— Я кам'яна. Мій чоловік на війні. Я не можу співати.

— Вона дівка!

— Я жінка.

— Хто твій чоловік?

— Червоноармієць.

— Брешеш. Роздягніть та роздивіться її.

Роздягли її гітлерівці. Увечері Саня була сива. Вона лежала гола серед розірваної одежі, сива і була похожа на мармурову статую на своїй могильній плиті.

Вона була повна горем вщерть уже давно. Горе давно вже переливалося через її вінце. Вона була мокра, у холодному поті. Їй здавалося, що вона вмерла.

П'ятдесят тисяч нещасних наших дівчат і молодих жінок повезено до Німеччини на сільськогосподарські роботи і в бардаки для обслуговування робочих рабів, наведених з Франції, Італії та інших окупованих країн.

Везли їх поїздами, набитими вщерть бідними нашими невольницями. Поїзди їхали через всю Україну вдень і вночі, і в нічній темряві губилися дівочі пісні, і роздирали душі і плачі, і прощання. Горе закохалося в нашу жінку, і плакали люди, і довгі ключі весінніх журавлів курликали

вночі, і високо полихали у загравах пожеж, як розкидані незримую рукою чи вітром червоні прапори. Чи повезли й Саню? Не знаєм. Думаю, що ні. Безконечними поїздами вивозились на захід руда, чавун, сталь. Вивозились мільйони пудів цукру, пшениці, жита, гречки. Вивозились здерті шкури, і вирвана вовна, і витоплений жир, і спирт, і тютюн, і м'ясо. Спустошувались військові склади і заводи. Вивозились зброя, динаміт, машини. Нема нічого на світі, що б не вивозилось з нашої України. Вивозились до Німеччини українські свині, коні, бики, оглашаючи нічні степи страшним муканням, іржанням і ревом, коли поїзди проходили мимо палаючих сіл. Вивозились в Німеччину, в Африку, у Скандінавію дуже побиті, худі чоловіки з колючих таборів, і плакали люди.

4/V

У Києві зірвано Печерську лавру. Уже ніколи над Києвом не підноситиметься у блакитну височінь прекрасна золота голова. Перед смертю попрошу поховати мене десь на лаврських старовинних горах, що їх любив я більш за все на світі, щоб з них я милувався, дивлячись на свою рідну чернігівську землю. Що ці гори, як одвічне свято нашої землі, як би не були засмічені і винними складами і ще всілякою гидотою, яку навезли туди безбатченки, позбавлені прекрасного, перед війною. Ці гори були живі — вічною урочистою красою, що розливалася навколо, куди тільки гляне людське око. Немає Лаври. Довго будуть лежати великі руїни, до моєї вже смерті.

4/V 1942

Якщо вся доблесть синів України у Вітчизняній війні, всі жертви і страждання народу і вся переможна сила після війни хитроумними руками і перами відповідних молодців оформиться в єдиний... котел, а на рахунок українців цими ж таки руками випреться штучно утворена гітлерівська петлюрівщина й антисемітизм з усіма наслідками м'ясорубок, краще б мені вмерти і не знати більш людської підлості і бездонної ненависті і бездонної вічної брехні, якою оплутані ми.

<...>

— Слухай, чого ти з ним розмовляв? Цей же дід націоналіст, хіба не видно! — сказав уже в кушах Тополі другий в таких же ременях — журналіст Вересай.

— Нічого. Ми повернемось. Я йому цього не забуду.

— Прощайте, діди. Спасибі вам за труд.

— Постійте трохи. Так що ж передати прикажете ворогу, як стрічать його і як у вічі дивитися?

— Скажете їм, що ми повернемось! — сказав «бойкий» журналіст, увесь у новому, в безлічі нових ременів, що перетинали його товсту не по літах фігурку по всіх напрямках. Круглі окуляри з товстими, для короткозорих, скельцями, планшетка нова, сумка нова, чоботи хромові нові.

Дід подивився на журналіста.

— Як тебе зовуть?

— Семен Тополя.

— Гарне ім'я. Теж, мабуть, нове видали. Так я так і скажу: казав Семен Тополя, що він вернеться. Його не візьме ніяка дальнобійна пушка. А за остальных не ручаюсь. Мабуть, скажу, багато їх загине на полі брані, поки не вижене ворогів з своєї землі к такій лихій матері.

— Я їм не вірю. Всі вони націоналісти. Ти бачиш? Що передать німцям, а, не бійся, не сказав: товариші, не могли б ви взяти мене з собою і врятувати мене від фашистів? Ой! Хто тут? Стріляю! — закричав раптом Вересай, почувши недалеко справа у лозі якесь сопіння.

— Та не стріляй. Пужливий який, чорт вас тут носить, — почувся зовсім близько голос ще одного сьогобічного діда, що витяг свого човна з лози, аби заступити нічну варту українського Харона на Дніпрі.

Я сидів у човні і дивився на діда, на річку, тиху і чарівну, і мені здавалося, що мене перевозять на той світ. Я не хотів вставати з човна. Було соромно, розпачливо і жалько, так жалько. Було багато почуттів. Коли б їх скласти в одне почуття гніву — річки б розступилися передо мною.

Я йшов лозяною стежкою. Мені було важко, я говорив діду:

— Ми вернемось, дідусю. Простіть нас. Ми вернемося, як би дорого ми не заплатили за нестаток ненависті. Простіть нас, діду, що не доглянули ми вашу старість. Спасибі вам, наші харони. Не жалійте нас. Жаль і збільшує ненависть, і підточує корені ненависті. Як шашіль. В оцій річці ми втопили свій жаль і вийшли на берег спустошені. Хай же душі наші наливаються ненавистю до ворога і презирством до смерті.

— А ви думаєте, нам не важко і не жалько одступати?

— А що мені думати! Думайте ви. Життя ж ваше вже, а не моє. А я тільки так скажу. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте жаль і скорботи. Це, хлопчику, не ваші напої. Це напої бабські. А вам би треба було од крепкої ненависті налити та презирства до смерті. От ваше вино. А жаль — це не ваше занятіє. Ваш жаль породить багато жалю, і сліз, і розпачу людського. Перемагають горді, а не жалісливі.

— Та що ти з ними, сопляками, говориш?

В цей час снаряд упав недалеко од нас і підніс догори великий водяний стовп. Всі понишки і схопилися за борти човна.

— Сидіть тихо, коли не вмієте плавати.

— А що риби поглушить у річках!

— Еге. Позаторік подохла од задухи, а решту зараз німець висадить гарматами. Спустіють і річки, мабуть, і все на світі.

— Німець ненавидить ціль, а ви? А ви все думаєте, а треба не думати, а ненавидіти ціль...

— Я ненавиджу німців, діду, всією своєю душею, — крикнув Сеня Тополя і навіть схопився за нову кобуру.

— Значить, душа в тебе мала. А ти прикуй себе ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, а там уже люди розберуться, який ти був — нервний чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, правда, а нервів, а любові до себе ще більше, от і «перевезіть, діду».

— Ну це не всякий може.

— Отож-то й є. А треба, щоб всякий міг, їсти ж усякий потребує. І язиком галакати всі навчилися.

— Багато вони вчилися ненавидіти дома всяких несогласних, так у них до німців не вистачило, чи що? Та хто їх зна.

Тополя притих.

Коли до берега під'їхали німці, збуджені і гарячі, як хорти, — вони довго й нещадно били діда Савку і діда Платона, потім сіли в човен і веліли перевозити негайно на той берег. Посеред Дніпра Савка до Платона:

— Платоне, прости мене.

— Бог простить.

— У другий раз — бог простить. У третій раз — бог простить.

— Прости і ти мене, Савко...

Кинулись діди на правий берег, і перекинули човна з німцями, і потонули з ними у тихих водах сивого Дніпра.

Всяка буває душа — одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки, а часом буває так, що і калюжки нема, а неначе, звиняйте, віл п...

— А коли душа велика, а чоловік нервовий?

<...>

15/V 1942

Перейшли казахи з боєм на українську землю. По команді командира стали на коліна. «Здрастуй, братська земле, ми прийшли звільнити тебе, пролити за тебе кров, сестро наша. Прийми наш бойовий привіт і любов. Встать! Вперед!»...

25/V 1942

<...>

Я глибоко переконаний, що німці одружуються з нашими дівчатами згідно таємного наказу: убити ворожих солдат і забрати в подружжя ворожих жінок. Вони уважні кавалери, і так небагато треба, щоб купити жіноче серце, що виросло серед грубості і байдужості до своєї жіночої статі. А найстрашніше — що дівчата не знають, що, виходячи заміж за німця, вони зраджують Батьківщину. Їх не учили Батьківщині — їх учили класовій ворожнечі і боротьбі, їх не учили історії. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.

...Народу одпущено страждань такою мірою, такою новою небаченою мірою, про яку навіть і не підозрівало людство.

Народ український загине в цій війні, товариші патетики. Не озлоблених темних жорстоких молодців треба посилати б за військом у трибуналах, а цілителів духовних ран і каліцтв, чутливих і розумних, що знають ціну крихотці добра в лиху годину. Народ наш загигає... Гине... Велика тризна.

Не зостанеться навіть могил; нікому великі насипати — малі душі.

Не зостанеться його споруд архітектурних — їх майже знищено уже давно, а зараз і до краю. Ні малярства, ні письма. Бо й музеї розбито чи розкрадено мерзотниками і з'їдено шашелем, що точив душу народну століття.

26/V 1942

НЕМА ГЕРОЇВ

Творять великі смертні діла на полі брані, великі бойові подвиги, великі небачені геройські великості, а рік уже минув, і вмерли всі маленькими, маленькими і діють ще живі, щоб не вийшло часом перебору. Що й говорити, скупенька наша мачуха історія. І непривітенька.

26/V 1942

Німці вибирають кращих дівчат. Кращих, розумніших, привітніших. Не горбатих же й не репаних. Сотні тисяч кращих продовжувательок нашого роду зникне з нашої землі і загине спаскуджене, забите, заслане в безповоротну даль. Буде лунати українська пісня недолі по всіх горах, по долинах, по всіх суворих і непривітних Українах.

ДРУГА ЗАПИСНА КНИЖКА

26/V [19]42

Командир виліз вперед. Поранений в плече.

— Товариші! Ви ж герої! Що ж ви сидите, мов діти? Вперед!

І вся рота, що прикипіла до землі й не знала, куди подітись і як рятуватися, кинулась за ним вперед і перемогла.

В цій контратаці бійці мали славу перемогу. Мало того, що вони втримали дуже відповідальний пункт стратегічний, вони, знищивши багато німців, захопили новий важливий пункт. Німці бігли од них як опечені. Без сумніву, перемога нервів висіла на волосині. Переміг командир.

— Скажіть нам, товаришу командир, як у вас вистачало сили вилізти в пеклі вперед і отак крикнути, що ми — герої. Ми думали всі, що ми вже мерці. Ми лежали в ямах, жах, і передсмертна тута, і скам'яніле тіло — оце все, що ми собою являли... Як ви назвали нас героями?

Чому? Що ви думали тоді? Як це у вас вистачило сили, розуму для того, щоб підбадьорити нас оцим словом?

— Ні, друзі мої, я цього не думав. Я не думав вас купувати таким словом і в такий час, — одповів командир. — Я комуніст. Я вважав і вважаю вас за героїв. Більше того, я вважаю, що таких героїв, як ви, на світі ще не було. Те, що ви робите, те, що ми з вами робимо, є велике і безсмертне. Я лежав, як і ви. Моє тіло так само конвульсивно корчилось під осколками, як і ваші. Але я почував, що лежу не в ямочці. Я почував, брати мої, що лежу на земній кулі. Раптом відчув під собою всю земну кулю. Це відкриття наповнило мої груди (нрзб) якимсь, чимсь надзвичайним.

Куля ніби вип'ялась піді мною. Я почував себе на вершині цієї кулі. Вона була у бруді й крові, понівечена і покарбована вся і роздerta, розтросена металом, полита кров'ю і передсмертною блювотою. Темна сила фашистської людиноненависті діяла над нею, як ураган небаченої сили. Те, що робиться, не можна ніяк назвати. Всі мови, на яких говорять люде на землі, не мають слів, якими можна було б хоч приблизно визначити те, що принесли фашисти людству. Таких страшних слуг капіталізм ще не мав. Я пригадав, як ішли вони, як проносилися цей ураган по Європі, як падали держави, культури, нації. Як повергалась Європа в безодню безправ'я, виродження і жалюгідного животіння. Вся земля тремтіла. Блискавиці цієї небаченої грози уже гримали і роздирали небеса Африки, Азії, великих островів. І, нарешті, досягши найбільшої, найгрізнішої висоти, хвиля, цей велетенський фашистський вал обрушився на головну свою мету, на головного свого ворога, на нас. Змітається Білорусь, Прибалтика. Летить у прірву майже вся Україна. Увесь огонь, увесь метал Європи кинуто на нас, кинуто все, що може горіти, все, що може вибухати, все, що може рухати, і вся темна сила, що може вбивати, різати, палити. Ви звернули увагу, що серед вбитих і полонених є вже двогорбі рахітики, сліпооки, німі! Ви тільки вдумайтесь у цей один факт, у це одне явище. І перед цим всім стоїмо ми. Комуністи. Держава братства народів, з прапором братства. Держава, що має в авангарді партію комуністів. Я не розділяю нас, браття, хто має партквиток, хто ні. Я говорю про себе зараз, раз уже ви мене запитали, чому я крикнув, що ви — герої, чому у хвилину занепаду і смерті я крикнув, що ви герої. Тому, що ви герої. Тому, що ми єдина надія під'яремного людства сьогодні. Єдина надія на порятунок. Коли можна говорити, браття, що світ, який в основному страждає, що людство охоплено зараз за всю, може, історію свого існування вперше єдиним почуттям, почуттям здивування. Це ми, ми здивували світ.

Ми, більшовики-комуністи, разом з вами. І це почуття здивування, а разом з ним і надії, і захоплення, і глибокої подяки нам од усього людства чи не є часом найбільшим

і найвеличнішим, що абикколи високого і незабутнього переживало людство, творилося в житті людства.

Так, я лежав так же, як і ви. В мені тріпотіла кожна клітиночка. На якусь мить я показався собі манесеньким, як дитина, і згадав свою маму. Потім я оглянувся на вас. Але що я подумав, я скажу потім.

Світ дивиться на нас, як на свій єдиний порятунок. І кожна крапля пролітої ними нашої крові падає на чашу терезів світової історії, як дорогоцінне щось, і ви розумієте мене. Обдерті і палені, вигнані з домів і розлучені з родинами, безсонні і втомлені несемо ми труд і щоденний страх боїв і віримо, що ніколи не здолати нас Гітлеру, як тьмі не здолати світла.

Оце почуття глибокої подяки, почуття надзвичайності людського та великого і величного прояву нашого духу, нашої великої ідеї рівності і братерства людей — це не тільки не зітреться уже в свідомості людей, що вирвуться нами з фашистського ярма, ні, це житиме уже в віках, як вічний і невгасимий Ленінів огонь дружби і братерства. Світло поборює тьму. Світло поборює тьму, товариші.

— Ви подивились на нас...

— Так, я подивився на вас, і мені стало вас так жалько, ви лежали такі умучені, такі сердешні. Невже, думаю, так і вмерти вам у ямах. Ви лежали такі умучені, такі жалюгідні у цьому пеклі. І ні один з вас не побіг назад. Та й куди бігти. І я зрозумів, що вже одне лежання в цьому пеклі є героїзм, але те, що тримало вас там, де ніхто б не вляжав і десяти хвилин, це було щось більше, це горда наша жертва, це прояв нашого великого невмирущого духу, це сила епохи, якщо хочете, хоча і не усвідомлена вами. І раптом я просіяв. Гордість і радість наповнили мене. І я побачив у вас героїв. Тоді я забув про все на світі, про смерть і про свою рану, про бомби і міни. Я встав і крикнув вам. Я зрозумів.

— А я думав, що ви сказали, товаришу командир. Ви сміялися. Та, думаю, хоч і сказаний, а бігти треба, раз уже всі зірвались. Та й собі побіг — додав Топчій. — Тільки піднявся і пробіг кроків десять, а міна як трахне туди, де я лежав. Ну, думаю, значить, вперед.

— Ось я тебе пожартую, ледацяго.

— А я що? Я нічого цього не думаю, — сказав Топчій, боець з орденом Червоної Зірки. — Мені хочеться додому — на Поділля. За це я знаю, що зробив би. От уже півсотні фріців нашолюкав.

— Да. Та це лише особисте. А ти думаєш, мені не хочеться до Києва. Душа кров'ю обливається, як подумаю про батьків. Та це особисте, законне і природне. Але я хотів би, щоб ви знали, що за спиною нашого особистого яке величне — загальнолюдське. Це і є те, що помагає мені одриватися од землі під градом мін. Це те загальне, громадське, суспільне, що одягає нашу ненависть до ворога у красиву одержу людської гідності і гордості. Це те, що робить нас перед лицем історії людства розгніваними людьми.

У німців до нас ненависть ненажерливих розлютованих звірів. У нас до фашистів ненависть розгніваних людей. Звіра переможе людина. Людина — брат.

Людські маси світу ніколи не забудуть нашого подвигу, нашої крові. І нікому на світі вже не засліпити людям очей неправдою і злом.

От чому ви герої.

31/V [19]42

<...>

Страшенні діла роблять на Україні. Страшенні діла. Уже знищено багато мільйонів людей, а скільки вимре од голоду, од снарядів, од бомб і розстрілів, одному богу відомо.

Лавру Печерську зірвано мінами. «Зачем она?» Будуть мстити українському народу слідчі з трибуналів, будуть мстити всьому народу. Уже мстять.

1/VI [19]42

Все-таки селяне з колгоспом тільки примирились. «Уже й з колгоспом примирились». Це типова фраза, що їй доводиться зараз чути на окупованій Україні. Краще примиритись з колгоспом, ніж бути німецьким рабом. Такий основний лейтмотив. Колгосп великий і ще не зовсім вирішений знак. Пройде ще не менш покоління, поки все стане на своє місце і не буде душевної роздвоєності у мільйонів людей-селян. Селян не люблять

і не поважають міські люди. Їх вважають за ворожих, хитрих, нерадивих. В душі їх ненавидять і бояться. І не хочуть думати, що на селянському багатомільйонному горбі і шкурі виросли індустріалізація країни і все, чим користується інтелігентне державне міщанство.

Так працювати і стільки віддавати, і так мало мати, і бути таким обдертим, і стільки давати державі, і бути таким обмеженим у своїх можливостях, як наш селянин, не міг би і півроку ні один газетно-музично-літературно-вокально-кабінетний, партійний лицар нашого часу. Забив би вовком.

3/VI [19]42

Переконаний, що загибель Шостої армії, а разом з тим і зрив Харківського наступу стався внаслідок не так фатальної закономірності через *(нрзб)* німецькі сили, як через наслідок допущених нами елементарних помилок. Треба було перед тим, як зариватися далеко вперед, неодмінно... розширити собі ворота «для всякого случая». Це так ясно, так азбучно ясно. Думаю, що цивільний бедлам довоєнного часу дає себе знати і зараз у війні. Пригадується, царська армія билася краще. Була краща дисципліна, краща виучка і було ще щось вічне, високе, всім дороге і доступне — віра і батьківщина. Билися за бога і за матінку Росію. Зараз бога нема. Росія класова, все, що виучене, — сприйняте розумом, почуття викорчовані, і душа стала дірява у людини.

Як жаль Шостої армії, і жаль харківської невдачі, і жаль, що стільки людських трагедій у житті і смерті може породити, можливо, навіть одна-дві ординарні людини. Усупільнена печаль, і більш нічого. Коли я дивлюся на портрети... мені приходить у голову багато сумних думок. Керувати на кінозйомках масовиками уміє далеко не всякий режисер. Питання режисури є питання великої культури, знання, талану. Поверховість вилізає боком і як дилетантизм.

5/VI [19]42

Сьогодні за обідом розповів верховному прокурору Гопчію про тих, що блукають у прифронтовій смузі в тилу

у німців і чекають долі. А їх там блукає коло мільйона. Розповів, яке враження справила на них моя стаття, як читають її, плачучи, і запропонував через нього М. С. зробити спеціальне звернення до них урядове чи таких небораків, як я. Скільки б людей ми мали в армії, скільки душ врятували, скільки неволі і нещастя б одвернули. Завтра Топчій це передасть М. С. Буду щасливий, коли мене послухають і замість карного підходу підійдуть по-людськи до нещасних людей.

6/VI [19]42
Валуїки

Сьогодні ночував у Валуїках. Знову до двох, до пів-третьої години ночі не можна було ні заснути, ні навіть всидіти в кімнаті від бомбардування. Було мало літаків, мало бомб, але кружляли вони увесь час і увесь час по них і по літарях, що вони над нами скидали, били наші зенітки.

Людей убито лише в одному чи в двох домах. Треба буде знову виїхати кудись ночувати.

Дурний генерал назвав кількох командирів зрадниками. А командири назвали цим епітетом своїх підлеглих.

Почався бій. Командири майже всі загинули в бою, так що нікому стало командувати. Загинули з відчаю, і туги, й образи, а мо', й від страху. Вирішив кожен для себе краще вмерти, аби тільки довести свою чесність.

Оповідання офіцера ще про одного дурного генерала, що давав усім мацати свої біцепси і стверджував, що чим більш у частині вбитих, тим краще, значить, билася частина. Це дуже нагадує Миколу II, який, коли йому доповіли, що у бою забито наших солдат 18 000, — крикнув натхненно: «Великолепно!»

Мені сорок вісім років. Моему серцю — шістдесят. Воно зносився від частого гніву, і обурення, і туги. Недосконалість видимого порядку речей навколо підточила його і зв'ялила. Тому і сивий став я і неначе змій до пустих людців. Дурість моя в тім, що я увесь час забував, що більшість міських людей — це дурні і убогенькі. Я занадто високо ніс у серці поняття «комуніст». Отже, партійна

сірість, убогість і спекуляція... що абсолютно нічого спільного з комунізмом не має, зробили з мене одіозну лише, терпиму фігуру.

Мені здається часом, що мене соромляться, що я драгую багатьох людей, мов приспане сумління.

Чи не пора вже часом сідати в човен до старого Харона і переправлятися через річку сліз?

<...>

6/VI [19]42

Німці нас не завоюють. Нас не можна завоювати. Нас і до революції ніхто не міг завоювати. Нас не можна завоювати так же завдяки чомусь, як і не дивлячись на щось. Я не хочу чомусь перебільшувати зміст технології нашої перемоги, нехай пробачать мені мої сучасники, хоча я і знаю і відчуваю цілком все велике значення нашої важкої, кривавої і дорогої перемоги. Мені трудно буде радуватися перемозі. У мене так же не вистачить сил, як не вистачало їх після закінчення фільму вже ні на що. Образ нещасної моєї України, на полях, і на костях, і на сльозах і крові якої буде здобута перемога, заслонив уже в моїй душі все. З ним я і закінчу своє життя. А на переможному бенкеті, десь в кінці другого столу, я тільки тихо всміхнуся і благословлю живих нужденних небораків. А світ нехай собі радіє.

12/VI [19]42

<...>

Галичане. При розширенні оповідання можна дати і сцену розмови нашого з галичанкою на програмну тему.

Староста. Поліцай. Націоналіст. Дворушник. Загибель народу. Свідомість загибелі народу. Розпачливо маразматичний стан. Темрява. Незнання історії. Історична неповноцінність державна. Хибне виховання — як основні фактори зрадництва і запроданства. Не відають, що творять.

«Ой боже мій, зятя вбили.

— Хто?

— Ваші.

Ваші — їхні. Розшифрувати оце кляте — «ваше-їхнє». Оцю мою хату з краю. Це голос століть. Це голос історії, жіночої долі України. Приймуть чи не приймуть. Карний

принцип чи людський, розумний. Мусять прийняти, коли є хоч крихітка розуму.

16/VI [19]42

Сьогодні самозакоханий г... к Д. висловив мені своє незадоволення з приводу мого відношення до «драпу». Я говорив, що деякі хвастунці ставляться до свого «драпу» без найменшого сорому, майже як до героїства.

— Мені не подобається це. Відношення це трохи зі сторони, — сказав мені поетик Д.

Я сказав:

— Ви дивитесь на «драп» з погляду егоїстично-самозакоханих кон'юнктурників. Я дивлюсь з погляду страждальців і загибелі половини мого народу.

Мені противно дивитися на це самозакохане дурне і сліпе г... о собаче. Боже, і таких багато, ще ж уявляє себе мізком, сіллю землі. Цей не пропаде, ні. Як мені нудно в цьому гнилому... міщанському оточенні редакції. Сором і ганьба!

Розумна і винятково приємна людина Л. Каплан. Це один, здається, що розуміє ситуацію правильно і глибоко. Не дурний і діловий Троскунів, хороший комуніст.

Н — типовий зразок холодного, самозакоханого, абсолютно антинародного хлюста, невірний у Бога католик, одна з тих гнид, що тікають від німців між Сяном і Доном з технікою і лайкою на адресу німців, із жалюгідним чіплянням за життя і паршивеньким страхом смерті. Витвір виховання привілейованих артеківсько-комсомольських вундеркіндів...

17/VI [19]42

Коли б мені вистачило сили написати «Міру життя», «Народ безсмертний» і «Над Дніпром» — три п'єси про життя українського народу і про його культуру, я вважав би себе людиною, що чесно виповнила своє життя. Для цього потрібно півтора-два роки.

<...>

20/VI [1942]

Під час трагедії Шостої армії один з командирів вивався з оточення, а решта — в кілька сот чи тисяч билася

в кільці. Командир благав послати туди зразу ж танки чи артилерію, це було близько і без всякого сумніву можна було вирвати цю решту з ворожої пастки. Командир був стомлений, поранений. Він благав, хвилювався, плакав, так йому хотілося врятувати товаришів. Його тут же заарештували наші прокуратори, боячись, бачите, чи не шпик він.

— Я не шпик, клянуся, ні. Я перший і єдиний, що виривався!

Йому не повірили, посадили, допитали і погубили оту решту. Зате пильність була проявлена. Ай, горе, горе. Добре, що тим командиром був не я. Я б через п'ять років, а застрелив би отих холоднодухих проклятих чинів — ворогів народу, що були ворогами народу, є і будуть.

21/VI [19]42

Народ мій український чесний, тихий і роботящий, що ніколи в житті не зазіхав на чуже, потерпає і гине, спантелечений, обездолений в арійській катівні. Болить у мене серце день і ніч.

<...>

24/VI [1942]

У Білгороді вісімдесят процентів молодих жінок повиходили заміж за німців. Ми будемо їх карати за це. Ми не порвемо на собі волосся, не згоримо від сорому, не подумаєм над своїм убозтвом у справах виховання, ми розстріляємо зрадників і безбатченків, яких ми самі наплодили.

Тема для оповідання разюча. Це драма наших днів. Драма нашої епохи. Це ще дуже небагато хто розуміє.

27/VI [1942]

Россош

Ось і Россош, істинно російське місто, де населення чомусь розмовляє по-українському. Кілька сот літ ніяк не встигне причаститися, ну та вже, здається, досить, вже діти всі говорять по-російськи.

Рвонули ми з штабом, отже, на 120 кілометрів зразу на схід.

Прощай, Україно, прощайте, надії, до кращих часів. Дивлюсь на шляхи на бутрасті, воронезькі шляхи — сумно мені, сумно.

По степах бур'яни бувають та цвітуть. Одні жінки куди не глянь, робити нікому, ні коней, ні людей. Не втримали Оскола, трудно буде втримувати степ. А чому не втримали? Довго думаю, і мучуся, і б'юся головою, як риба об лід. Через дурноголову, нерозумну, малокультурну режисуру. Думають, понадівали лампаси і вже генерали. Ні, генерал по голові, а не по штанях, по культурі, по широті поглядів, по талану.

Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тугоголові воєначальники і скільки ще принесуть!

Вони будуть карать ні в чім не повинний народ за те, що не вміли командувати і тікали з орденами під хвостами у кобил. Каратимуть за те, що не вміють командувати, карають фактом оддачі народу в лапи німців і каратимуть за те, що народ просто був під німцями і мусить якось жити, а не повісився увесь чи не був розстріляний німцями. Одним словом, не розстрілюйте ж багато, чортові німці, хай ще своїм трохи зостанеться, як говорив дядько, стоячи під кулями коло паркана.

— Прийдеться після війни розстріляти мільйон українців, — прицілюється уже... Д.

Придивляюсь до облич, прислухаюсь до розмов, до інтонацій, вдивляюсь в холодні, порожні, хижі очі і не бачу нічого, крім кон'юнктури, що мусить скінчитись перемогою через американську допомогу. Що їм до народу?

27/VI [1942]

Россош

Так болить голова, що хочеться вмерти. П'ята година ранку. Вихідний день.

Люди тут красиві. Багато гарних жіночих облич. Розмовляють каліченою українською мовою. Це зрусифіковане українське, безумовно, місто. Прізвища давно вже перелицьовано на «ов».

Болить голова і серце.

27/VI [1942]

Сьогодні у мене відбувся чудесний діалог з сестрою хазяйки.

— Скажіть мені, чому у вас в Россоші так багато говорять по-українськи або на українсько-російському жаргоні?

— Так, тут багато хто так говорить...

— Вони українці?

— Ні, українці там, в Харківській і Полтавській областях, а у нас не українці. Це хохли. Ми їх хохлами звемо. Тут їх багато, більше половини населення.

«Слава богу, подумав я, не перевелись хохли в руській землі. Так було, є і так буде».

От уже справді — «законы святы, да исполнители их лихие супостаты».

Цікаво, що в Россоші української мови чути багато більш, ніж було у Києві. Отаке-то.

28/VI [1942]

Перше, що треба зразу ж після війни категорично змінити, — це всю систему шкільного і дошкільного виховання. Треба переглянути і перетрусити її зверху до низу.

Треба категорично перебудувати становище і роль учителя у суспільстві і в школі. У нас учитель у загоні. Жалюгідне становище учителя матеріальне і морально-правове, і хибна система виховання — ось причина перша і найголовніша всіх труднощів, що їх несемо ми зараз. Ось причина наших перебільшених утрат, хаосу, слабкодухості та іншого, словом, всякого того, що робить нашу перемогу багато-багато дорожчою, ніж це могло бути.

Прибитий, неінтелігентний учитель — це величезне зло нашого народу. Безправний, нешанований, брудний, малоосвічений учитель і такий же малорозумний Наркомос з усім його авгієвим апаратом не може забезпечити державі гарну молодь, якими б високими і досконалими не були гези прагнень компартії.

Народний учитель, учитель народу — серце і сумління села, зразок і предмет наслідування (для) дитини, достойний чистий, авторитетний, ушанований батьками, — нема, нема у нас народного учителя. Ми зробили з нього безправного попихача будь-якого голови колгоспу, будь-якого дядька, і потонула молодь у неучтві,

у безхарактерності, слабкодухості, безвідповідальності і нехлюйстві.

Скучно, і трудно, і сумно від нашої невихованості. Глибоко переконаний, що це є одна з причин, чому у нас так багато зрад і одружень наших дівчат з німцями.

Обов'язково треба вивчити і простежити цей прикрий соціальний факт. Що зробило з жінкою наше модерне свободне виховання дівчаток у піджаках (*нрзб*) і без коси.

29/VI [1942]

Почнеться розклад. З'являться агакали, боягузи, шкурники і мізерні флюгери партійні і безпартійні, яким ніколи не було діла до народу, для яких народ існував завжди, як прислуга, як клас, як мужики... Боягузи забудуть про все на світі і пред'являть ще обвинувачення, чому так погано велась війна. А кращих людей багато загине у боях.

Недобрі, ох недобрі вітри подують у нас по війні. Багато дечого доведеться латати, багато переробляти наново десятками літ.

Багато бідності, недолі і невдовольень жде наш народ. Що ж маю робити? Буду до смерті, що б там і як би там не складалися часи, творити Ленінове діло, бо як би не загрожувала йому світова небезпека, як би не компрометували його дурноголові наші партійні і безпартійні варвари, спекулянти і дурні, все-таки воно є чеснішим, кращим і найвищим, чого досягла в історії людства чесна людська думка. Хай я буду бідний, хай скаженітиму від падлюк і лжекомуністів, народ — все.

<...>

2/VII [1942]

«Україна бореться» — читаю в газетах. Україна розчарувала німців. Не сіє, не оре. Пустують лани широкополі. Не буде Гітлеру хліба, як би не насаджував він «десятиютки», як би не притісняв людей.

Бореться. Не хочу, мовляв, і не буду сіяти. Пишуть «пафосники» Лільченки і Лінини. Прекрасно знаючи, що не орють, бо нікому і нічим орати, бо нічим сіяти. Нема вже на Україні ні реманенту, ні людей. Люди б'ються на фронтах, повбивані, вимерли з голоду, вже забирають їх

по містах і селах прямо з вулиць і вивозять до Німеччини молодих жінок і дівчат у бардаки, у батраки, у рабство на дорожні роботи, на риття ровів, траншей, будують проти нас великі фортеці під Києвом, Варшавою, Львовом, гинуть тисячами і загинуть усі, бо повороту додому уже їм не буде. А якщо й буде, то не на радість і спокій і не на роботу, а в заслання і в наругу на все життя по Сибірах та Казахстанах як «німецьким зрадникам», «фашистським слугам», «зрадникам батьківщини». З Сибіру і Казахстану повернуться на Україну хазяїнами втікачі, ті, що на початку війни повтікали з чемоданами у грузовиках, і поїздах, рятуючи свою шкуру на англійському кордоні. Які великі страждання! В яку безодню горя впав мій народ і скільки горя ще жде його в майбутньому! Поділять його знову. Роз'єднують, бодай не з'єднували, розженуть, як журавлинний ключ у бурю, та ще й звинуватять, що не звідти сонце сходить, не туди заходить.

У тисяча дев'яносто тридцять дев'ятому році возз'єдналася Україна, східна і західна. Шість довгих століть колихали роз'єднані у катастрофі половини у бурях, у крові, у поті.

Шість століть різні чужинці точили з половин соки і кров, учили по-різному молитися, думати.

Шість століть отруювано різними отрутами, нагрівано різними вогнями, освітлювано різними світлами і печено на різних сковородах і смажено по-різному.

Половинні сестри забували одна одну, не пізнавали часом, гнобили несвідомо чи мимоволі.

Нарешті розідралося небо, попадали, зникли вороги, сестри знайшли одна одну, збіглися близнята, крикнули од радості, заплакали, обнялися.

Вибух півтисячолітньої приспаної правди був такий сильний, що на мить одну ніби освітив увесь світ. Щасливий був той, хто це бачив, хто плакав тут од радості, у кого палало серце.

Обнялися. Зітхнули, притиснулись одна до одної й... не зійшлися. Розімкнулись обійми, радість поступилася місцем ненависті, непевність — сумніву, сумнів змінився здивуванням, здивування — розчаруванням, а потім гнівом і обуренням.

Хтось сказав — сказано було, що треба ув'язнювати, гнобити, стріляти у спину, висилати, зневажати, плювати в душу, ганьбити, не прощати, нічого не простити!!!

Чи ж народ безсмертний? Чи невмирущий він в конечності своєї долі? Смертний, як і все, що живе. Все йде, все минає. А невмирання наше довге українське, чи ж є воно життя, чи тільки кволе жалюгідне існування.

Нас, кажуть, більше за добру європейську державу.

Ми є і нас нема. Де ми?

«Зараз України нема! Українські кадри кінематографії нам не потрібні. Хай б'ються. Відвоюєм Україну, тоді знову будем займатися», — рече черговий ублюдок з Гнездиновського провулка.

Я не відповів нічого. Я кинув сам кіно і поїхав визволяти Україну.

2/VII [1942]

На фронті. Може, я той лев, що прийшов умирати у пустелю, може, Дон Кіхот. Мені однаково уже, коли і що і хто про мене скаже. Чи буде жити моє ім'я, творця українського кіно, чи ні. Мені байдуже. Чи буду я і далі в перших лавах, чи вмуру у безвісті, чи розлечусь від бомби десь отут — мені однаково.

Я не хочу жити краще свого народу, я не можу і не хочу жити і бачити нищення, конання мого народу.

Я хочу розділити його долю цілком, ущерть і без оглядки.

2/VII [1942]

Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів і про все, про все, що з цього вийшло, що говорили і говорять, кому влетіло. І як народ український фактично був тут ні при чім.

Про цю трагедію написати б роман, на тисячі три градусів температури і вилити в нього увесь свій біль, усю тугу, усі свої скорботи і поради, якщо б подумати було ще можна, що тут, мо', є таки щось не безпорадне.

Це могло би вийти величезне полотно, голос тисячоліття; всесвітній крик, новий кобзар у прозі. Настольна книга мільйонів, що ще не втратили вміння плакати. Це була б книга для всіх грядущих нащадків наших — реквієм народу, коли присуджено йому вмерти в цім двадцятому сторіччі, чи кормча книга для борців, що вірять у життя і роблять його... *(нрзб)*.

Боже, поможи мені написати оцю книгу: кричав би я і просив би я. Та бога вже немає, а є утома в голові, і хворе серце, і безліч щоденних робіт «довліє днесь злоба его».

2/VII [1942]

В чомусь найдорожчому і найважливішому ми, українці, безумовно, є народ другорядний, поганий і нікчемний. Ми дурний народ і невеликий, ми народ безцвітний, наша немов один до одного непошана, наша відсутність солідарності і взаємопідтримки, наше наплювательство на свою долю і долю своєї культури абсолютно разючі і об'єктивно абсолютно не викликаючі до себе ні в кого добрих почуттів, бо ми їх не заслуговуємо. Вся наша нечулість, боягузництво наше, зрадництво і пілатство, і грубість, і дурість під час всієї історії возз'єднання Східної і Західної України є, по суті кажучи, цілковитим звинувачувальним актом, є чимось, чого історія не повинна нам простити, є чимось, за що людство повинно нас презирати, якщо б воно, людство, думало про нас.

У нас абсолютно нема правильного проектування себе в оточенні дійсності і історії.

У нас не державна, не національна і не народна психіка.

У нас нема справжнього почуття гідності, і поняття особистої свободи існує у нас, як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі (звідси індивідуалізм і атаманство), а не як народно-державне розуміння (марксіське) свободи, як усвідомлення необхідності. Ми вічні парубки. А Україна наша вічна вдова.

Ми удовині діти.

2/VII [1942]

Найкращим наочним приладдям німецької контрпропаганди у своїх частинах є зовнішній вигляд наших людей,

наші хати, двори, долівки, нужники, сільрада, церковні руїни, мухи, бруд, одним словом, все те, що викликає почуття жаху у європейської людини і чого наші великі правителі і їх великоміські підлабузники, самобрехи не бачать і не хочуть бачити через одірваність од народу і через одірваність від сучасного рівня пересічного європейського укладу речей.

Треба написати статтю для «Известий» про Україну — «Україна бореться».

Запропоную видати урядовий наказ про нагородження наших орденоносців землею чи квартирами. До кожного ордена — гектар землі у селі або квартира в місті. Чимось же треба рятувати державу.

«Людина міряється не з ніг до голови, а від голови до неба». *Конфуцій*

6/VII [1942]

Сьогоднішня наша евакуація є абсолютно, кристалічно типовим явищем нашої війни.

Якість війни — це якість організації суспільства, народу.

Вся наша фальш, вся тупість, все безм'язе і безмозгле ледарство, увесь наш псевдодемократизм, перемішаний з сатрапством, — все вилізає боком і котить нас, як переко-типоле по степах, по степах, по пустелях. І над всім цим — «Ми победім!»

Звичайно, «победім». Але ми (закреслено десять слів) в кінці кінців самі переможені ходом історії і економічних кон'юнктур.

<...>

11/VII [1942]

В наших всіляких анкетах є кілька страшних, по суті кажучи, запитань: чи був за кордоном? Чи маєш там родичів?

Перебування за кордоном не тільки не зараховувалось громадянину як щось хороше, корисне. Навпаки. Це все-ляло до нього підозру, робило його сумнівним, ураженням закордонним червієм.

Допетровські часи в країні збудованого соціалізму. Кому вони потрібні, що, крім шкоди, принесли вони нашій країні Рад?

В ім'я чого це все робилося? Чого ми боялися? Чому ми боялися? Люди бояться їхати за кордон, як китайці за свою стіну, бояться кари, чи не переродилися, мовляв, вони, чи не шпигуни і т. і.

Яка скука!

12/VII [1942]

Чи подивлюсь на пустелі, на кладовища, чи поплачу на руїнах і перелічу мільйони втрат? А потім умру од горя, щоб не бачити, як заселятимуть тебе, мати моя Україно, чужими людьми, як каратимуть твоїх недобитків синів і дочок за німецьке ярмо, за німецьких байстрюків, за каторжну працю в Німеччині, за те, що не вмерли вони з голоду і діждалися нашого приходу.

Прокурорів у нас вистачить на всіх, не вистачить учителів, бо загинуть в армії, не вистачить техніків, трактористів, інженерів, агрономів. Вони теж поляжуть у війні, а прокурорів і слідчих вистачить. Всі цілі й здорові, як ведмеді, і досвідчені в холодному своєму фахові. Напрацьовані краще од німців ще з тридцять сьомого року.

<...>

14/VII [1942]

Торік при відступі населення України плакало, приказуючи: «На кого ж ви нас покидаєте?» Зараз знову відступаєм. Населення ненавидить нас просто за те, що не вміємо захищати його, не вміємо битися, боїмося смерті. Зараз мені чомусь навіть не шкода. Обое рябое — і населення і ми. Всі однаково з убогенькими душевними габаритами. Міщанин на міщанині.

22/VII [1942]

Як утік боєць з німецького полону, прикинувшись шпиком. Як не сказав він нікому про це. Бився. Був нагороджений орденом за героїство, був двічі тяжко поранений і раз, лежачи в шпиталі, під час читання однієї статті, сказав:

— І я ж був такий, отак утік, тільки що не сказав нікому, кому воно думав я, потрібно.

Комісар шпиталю доніс в особливий відділ, особісти зраділи клієнтурі. Одне слово, тягали хлопця-героя, багато списів ламалося навколо нього, багато суддів сперечалося, прокурорів і різних холодних умів і чинів, і хлопця розстріляли. Цей факт кричить до неба на цілий світ. Він є та кісточка, що по ній видно кістяк звіра. Страшно! Страшно згадувати... Неповторний ніде в світі.

7/VIII [1942]

Багата держава, яку утворюють бідні люди, — абсурд! Держава не може будувати свій добробут на бідності і обдертості своїх громадян.

Ми проїхали від Саратова до Тамбова. Бідність, сірість та сама, як і скрізь.

Пишу в машині, чекаючи другу годину виконання резолюції на бензин. Скаженію од люті.

По тротуару проходять люди. Ні одного гарного обличчя, ні одного привітного виразу, ні одної стрункої чіткої фігури. Обдерті старі і молоді ходять без будь-яких знаків людської гідності в позах. Вони нагадують муляжі чи розхлябані потвори. Вигляд такий, неначе у них вийнято мозок.

Почуваю, що ми не тільки не доїдемо до Рязані сьогодні, а, мабуть, і до Мічурінська не доїдемо. Яка-небудь чергова брехня і фальш не дасть нам змоги доїхати.

<...>

14/VIII [1942]

Учора у Ярославського, добрійшого Ємельяна Михайловича на дачі увечері чув по радіо, як якийсь старий громадянин вітав свого сина, бійця на фронті, з днем ангела, сина, як можна було судити зі слів батька, звали Олександром. Я збагнув, що це ж день і мого ангела. Мені вчора ударило сорок вісім років.

Слава тобі, боже, і спасибі тобі, що дарував мені так много вже літ. Що не загинув ядесь вже сто разів, маючи на це безліч різних підстав. А живу і здібний ще творити.

Мені чомусь здається й досі, що найголовніше в творчостідесь іще попереду, що я знайду його і здійснию. Мені здається, що я наблизився уже до того стану, коли порядок

речей починає здаватися зрозумілим й зернина правди виринає з безодні помилок, дурниць, пристрастей і убогства людських блукань. Як жаль, що мозок мій почав уже замерзати у склерозі. І я не здійсняюся в такій глибокій повній мірі, як мріялося все життя.

Все життя моє я мріяв зробити щось велике і надзвичайно потрібне і радісне для людей. І не зробив. Життя минає, кращі роки і кращі сили пішли на зло, на ненависть, на розпач і відчай — на боротьбу з мерзотою і справжніми ворогами українського народу і його паразитами, словом, на все те, про що я по праву міг би й не думати зовсім.

Я пасинок у влади. Я не сіль. Сіль — Корнійчук, Бажан і навіть Панч. Вони І рангу, я другого. Одіозне моє становище підозрілої неповноцінної людини серед свого народу на своїй землі зробило моє життя важким, сумним і нещасним.

Проте благословенна будь, Десна, завжди, і нині, і вовіки!

14/VIII [1942]

Мине ще рік війни. Найстрашніший, найкривавіший і голодний. Загине німецький фашизм, завоювавши всю Європу і нас, аж до Кавказу. Світ буде здивований нашою силою, і міццю, і героїзмом. І самі ми забудемо своє страшне, безсоромне і огидне безладдя, і невміння, і свої зайві бездарні витрати через дурість, темноту, сатрапію і підлабузництво лукаве, і, випнувши груди, на кістках мільйонів погублених нами наших людей будемо вірити, і хвастатись, і підводити під усе вигідну діалектичну причинну базу, і буде все у нас по-старому, бо ми ж бо самі є давно вже не нові. Інерція висить на нас, як хвіст у крокодила, і двоєдушність, і брехолубіє, і величезна відсутність смаку, і підлабузництво потворне.

16/IX [19]42

<...>

— Чому війна йде так погано?

— Тому.

— Чому?

Тому. Тому, що багато дурнів і холодних партачів розвелося на добрій, рідній нашій радянській землі. Тому, що багато недоумків, ледарів, нехлюїв, нешановкорит і невихованих з самого раннього дитинства дурними своїми батьками неуків і нескиньшапок, і тому що довгі роки знеосібленої безвідповідальності привілейованого життя, легкої і безкарної за будь-які упущення породили мільйони неохайних, млявих людей.

Хай світ сторіччями схиляється перед їх кров'ю і стражданнями в ім'я перемоги над Гітлером, якщо Англо-Америка не привласнить перемогу собі.

ТРЕТЯ ЗАПИСНА КНИЖКА

1943

— Александр Петрович! — гукнув мені Микита Сергійович, коли машина спинилася біля великого красивого яру.

Я підійшов. Привітався з командуючим Ватутіним, що стояв над яром з картою в руках.

— Вот начинается Украина. От этого яра — Украина, — сказав Микита Сергійович.

Я подякував йому тихо. Я не впав на рідну землю на коліна, не заплакав, я мовчав.

Передо мною була рідна моя земля, неорана, засмічена, з сплюндрованими селами. Земля завойована, одвічна моя полонянка. Скрізь жінки. Одні жінки та діти і де-не-де чоловік, трухлявий, худий, згорблений, забитий і неначе хворий.

<...>

5/XI 1943

<...>

Позавчора увечері був у М. Він прийняв мене радо і привітно... Він дякував і вітав мене з приводу «Битви...», що вподобалась Уряду і Політбюро надзвичайно.

Я докладно розповів йому про всі основні недоліки Главка хроніки і її мікроводжя В., радивши замінити його більш порядною і не дрібничковою людиною.

Говорили про Київську кіностудію, щоб перевести її до Москви на Тверський бульвар, 18, на що М. дав свою згоду.

Говорили про «Україну в огні». Я розповів йому, як її бояться друкувати через те, що в ній є критичні місця. Як бюлестителі партійних чеснот, чистоплюї і перевиконавці

завдань бояться, щоб не збаламутив я народ своїми критичними висловлюваннями.

Він дав мені згоду на те, аби видрукувати «Україну в огні» всю цілком і негайно.

Говорили про війну, про «стиль» визволення. Я розповідав йому про наших армійських дурнів, у яких нема любові і співчуття до народу, про тупих районщиків, про підозру, арешти та інше непотрібне і шкідливе. Потім я приступив до найцікавішого, що давно вже не дає мені спокою. Я розповів йому свою точку погляду на землекористування у колгоспах. Я доводив, що 1/4 гектара на родину — це шкідлива, нежиттєва річ, яку треба негайно замінити чимось протилежним. Треба не бідністю заганяти основних людей країни до колгоспу, а навпаки — достатком і законним обов'язком, не 0,25 гектара, а цілий гектар на родину, щоб було де працювати підліткам, дітям чи дідам з бабами, чи й собі у вільний від колгоспу час. Я наводив багато деталей свого плану, прикладів тощо.

— Те, що ви пропонуєте, т. Довженко, зовсім не єресь. Признаюсь, ми справді мало займалися продумуванням цього питання. Тут море для роздумів і творчості, щоб дійсно привести цей гігантський захід в гармонійний вид. Мені зараз важко дати вам відповідь, — відповів мені М. — Але я думаю, що можна вашу ідею здійснити, можна дати й гектар. Це не суперечить ні принципу влади, ні принципу колективізації.

Мені було приємно слухати ці його слова. Я відчув, що недаром про це заговорив.

Займуся цим питанням детально і напишу т. Сталіну відповідну записку. І Хрущову.

<...>

5/XI 1943

— Отаку власть загубить, га? (Левко Цар).

— Селяни жалкують. Тільки зараз вони зрозуміли і відчули, що вони втратили, загубивши Радянську владу.

Пропозиція М. С. скласти документ історичний, присвячений великій даті звільнення України всієї од ярма гітлеризму. Скласти документ так урочисто, змістовно і

красиво, щоб він зостався на пам'ять народу на цілі віки, щоб його друкували в хрестоматіях, в збірниках, щоб знали його напам'ять, щоб цитували його. Прекрасна, блискуча думка М. С. Треба буде обов'язково включитися в цю роботу. Обсяг — 15—20 сторінок, а може, що й менше.

Треба підготувати себе до цього твору. Повинні виступити поети, письменники, композитори. Тут же підняв М. С. питання про український гімн. Я вніс пропозицію гербів усіх міст.

Юра Яновський читає звернення-проект українською до російського народу.

Потрібен абзац, у якому підкреслити, що без допомоги російського народу український народ загинув би у війні. І треба підкреслити трагедію нашу.

26/XI 1943

Сьогодні я знову в Москві. Привіз з Києва стареньку свою матір. Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину: моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки.

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возраднуються вразі і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» — це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо не потрібно, крім панегірика.

26/XI 1943

Німці пограбували нас найлютішим грабунком: вони забрали до Німеччини наших дітей. Множество підлітків років по 12-13 вивезено до Німеччини для онімечування і роботи. Множество дітей одірвано од своїх дурних і нещасних матерів, що породи́нно виїздили до Німеччини, і завезено безвісти. Фашисти нанесли нашому нещасному народу тяжкі рани не тільки сьогодні, а й на майбутнє, і ми довго-довго це почуватимем.

Мати живе у моїй кімнаті. Мені стало трохи легше на душі.

Умираючи в Києві од голоду, од голодної водянки, нещасний мій батько не вірив у нашу перемогу і в наше повернення. Він вважав, дивлячись на колосальну німецьку силу, що Україна загинула навіки разом з українським народом. Він не мав надії зустрітися уже зі своїми дітьми, що мимоволі кинули їх на поталу. Він думав, що ми житимемо усе своє життя по чужих країнах. Так у тяжкій безнадійності і помер у великих муках. Він проклинав Сталіна за невміння правити і воювати, за те, що мало готував народ до війни і віддав Україну на розорення Гітлеру, нагодувавши перед тим Німеччину і помігши їй підкорити собі Європу.

Його прокльони на голову Сталіна були безупинні і повні страждань і розпачу. Він бачив у ньому одному причину загибелі свого народу, бачив крах своїх старечих надій на добро, крах сподівань на добробут народу після великих понесених жертв і трудів і, безумовно, цілком вірно відчував, якщо не знав по-науковому, гниль нашого виховання і всю мерзоту моральної невідповідності до війни.

Життя батькове було нещасливе. Він помер вісімдесяти років. Він був неграмотний, красивий, подібний зовнішньо на професора чи академіка, розумний і благородний чоловік. Родись і вирости він не в наших умовах, з нього вийшов би великий чоловік. Прожив він усе своє життя невдоволений, нездійснений ні в чому, хоч і готовий народженням своїм до всього найвищого і тонкого, що є в житті людства.

Шість день лежав він непохованим, поки мати не зробила йому гроб, продавши рештки своєї одежі, і не одвезла його, стара, самотня, кинута всіма, на кладовище.

Мати каже, що він у гробу був як живий і красивий. У нього і в гробу було чорне хвилясте волосся і біла мов сніг борода.

Його вигнали з моєї і сестриної квартири німці і навіть сильно побили, так сильно, що він довгий час ходив увесь синій од побоїв. Його було пограбовано, обкрадено і вигнано на вулицю. Батькове життя — це цілий роман, повний історичного смутку і жалю.

Заборона «України в огні» сильно пригнобила мене. Ходжу засмучений і місця собі не знаходжу. І все ж таки думаю: хай вона забороняється, бог із ними, вона все одно написана. Промову виголошено. Я знаю добре, наскільки похитнеться добре до мене ставлення зверху. Може, я ще й поплачуся якось за це. Але я вірю, що, не дивлячись ні на що, не дивлячись на громадянську смерть, «Україна в огні» прочитана, і буде на Україні через оце саме десь якось недозагублено не одну сотню людей. Я вірю в це, і ніщо не зіб'є мене з цієї віри. Я написав оповідання чесно, отак, як воно є і як я бачу життя і страждання мого народу. Я знаю: мене обвинувачуватимуть в націоналізмі, в християнстві і всепрощенстві, будуть судити за нехтування класової боротьби і ревізію виховання молоді, яка зараз героїчно б'ється на всіх грізних історичних фронтах. Але не це лежить в основі твору, не в цьому річ. А річ у жалю, що погано здали ми Гітлерюзі проклятому свою Україну і звільняємо її людей погано. Ми, визволителі, всі до одного давно вже забули, що ми трохи винуваті перед звільненими, а ми вважаємо уже їх другорядними, нечистими, винуватими перед нами дезертиро-оточено-пристосуваннями. Ми славні воїни, але у нас не вистачило звичайної людської доброти до своїх рідних людей.

У цьому оповіданні я якось напівсвідомо, себто цілковито органічно, заступився за народ свій, що несе тяжкі втрати на війні. Кому ж, як не мені, сказати було слово на захист, коли отака велика загроза нависла над нещасною моєю землею. Україну знає лише той, хто був на ній, на її пожарах сьогодні, а не по газетах чи салютах обчислює її перемоги, втикаючи паперові прапорці у мертву географічну карту. Смутно мені.

Смутно мені і тужно даром. Сьогодні я нарешті говорив по телефону з Хрущовим, що приїхав з Києва до Харкова. Було досить погано чути, і я не все розібрав гарзд. Але те, що я почув, і той тон, повний обурення і гніву, яким зі мною було говорено, і ті звинувачення, які мені були пред'явлені Микитою Сергійовичем, остаточно пригнобили і прибили мене. Виявляється, я ошукав Ми-

киту Сергійовича, я написав в «Україні в огні» щось вороже народові, партії і уряду, який я обурив своїми брутальними ворожими випадами. Відповідальні товариші, що читали мою писанину, з огидою знижують плечима, не розуміючи, як це Олександр Петрович міг написати отаке. Я образив Богдана Хмельницького, я наплював на класову боротьбу, я проповідую націоналізм і т. д. Я слухав Микиту Сергійовича і думав: не міг я і ніколи не зможу нічого заподіяти шкідливого Сталіну, уже хоча б через те, що зобов'язаний йому своїм життям; коли ж я в якихось формулюваннях чи навіть думках і помилявся, то помилявся не один, отже, я. Помиляються і в війні, і в політиці, і навіть у комбайнах. Я не проти класової боротьби і не проти жорстокої розправи зі зрадниками Вітчизни. І не я ображав Богдана. Я ображався перший за Богдана. Я вісімнадцять років творив радянське комуністичне мистецтво, і глупо підозрівати мене у ворожих тенденціях, та ще в такий ось надзвичайний час. Я розумів, проте, по тону, яким зі мною говорилося, що Сталін обурений мною, а за ним і Хрущов, що вони по невмінню прощати ніколи мені не забудуть помилок «України в огні», примислюючи до них таємну мою ворожість до політики партії і що в моєму житті почнуться сумні і невеселі зміни.

Уже в різних колах почалась розповсюджуватися балаканина про заборону повісті і постановки, і я відчую скоро на сивому своєму карку увесь тягар розправи. Бог з ними. Бог з ними. Не треба мені ні компанії, ні нічого. Не треба ні близькості, ні зустрічей. Не треба нічого. Уже сьогодні Яновський одмовився друкувати в журналі «Перемогу». Юля сказала: «Можете не друкувати, якщо боїтесь, ми ображатися не будемо».

Сьогодні В. Шкловський розказав мені, що в боях гине велике множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Їх звуть, здається, чорносвітками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих. «Один генерал дивився на них у бою і плакав», — розповідав мені Віктор...

І ще розказував мені Віктор, що у Рокоссовського перед війною були вибиті всі зуби. Хто їх вибив і за що, не знаю,

а ходить тепер Рокоссовський з золотими вставними зубами. І ще про нього розповідають, що він не підписує смертних вироків, коли цього вимагають часом його фронтіві судді і прокуратори. Він, очевидно, в своєму житті пересвідчивсь у чомусь вельми важливому.

28/XI

Я просив у передмові високих своїх читачів незлобливо поправити мене доброю своєю порадою. Спасибі їм, поправили малі у великості своїй.

Сьогодні майже цілу ніч не спав. Почуваю себе душевно пораненим. Не хочеться жити. Очевидно, амплітуда коливань од «геніального злету в «Битві» до «контрреволюційного» болота в «Огні» на протязі одного місяця — очевидно, ці гострі одночасові страви міцних кухарів не на мій шлунок і не по серцю. Так не можна. Та гріх керувати митцями.

29/XI 1943

Одним з парадоксів нашого часу є наявність у многих людей ідеї визволення Батьківщини од ярма гітлеризму без змісту самої ідеї. Є командири і політпрацівники, що два роки проливають свою кров, піт, несуть величезні труднощі, не жаліючи свого життя, воюють за визволення Батьківщини і, визволивши той чи інший окривавлений, сплюндрований її шматок, поводяться зі звільненими людьми грубо, недобре, а часом і жорстоко, як із чимось винуватим, ворожим, підозрілим, забуваючи, що Батьківщина — це не тільки земля, а рідні люди, плоть од плоті яких вони є. У них ідея гола і мертва. Що затьмарює їм душу, що засліплює очі? Те саме, що й до війни. Якийсь дефект виховання і стилю нашого життя. Холод формалізму.

<...>

3/XI

За моїх часів у Києві зникли такі пам'ятники культури: Михайлівський монастир з церквою дванадцятого віку. Верхівка Ірининської церкви одинадцятого віку.

Никольський собор, збудований Мазепою, — надзвичайної краси церква в стилі українського барокко. Дзвіниця цього монастиря.

Київський братський монастир на Подолі. Знамените братство з Академією. звідки вийшли перші просвітителі Росії, де вчився був Ломоносов.

Дзвіниця одинадцятого віку Кирилівського монастиря.

Пам'ятник часів магдебурзького права на Подолі. Самсон, що роздирає лева.

Києво-Печерська лавра — Успенський собор, геніальна по красі церква, рівної якій, може, нігде немає.

Межигірський Запорозький спас — монастир колишніх запорозьких козаків. Чимала кількість других церков старовинних на Подолі.

Десятинна церква, Трьохсвятительська старовинна красива церква.

Університет св. Володимира. Публічна бібліотека на вулиці Кірова.

Хрещатик, Миколаївська, Мерингівська, Ольгинська, Енгельса, Прорізна і частина Пушкінської вулиці — архітектура ХІХ століття, що придавала місту особливий його власний стиль і наближала його до хороших європейських міст.

Одне слово, двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив биту цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю. Відсутність смаку одірваність од природи, і моральний занепад, і душевна сліпота — разючі і незрівнянні ні з чим. Мені здається, що в наступних часах нашу героїчну епоху будуть вважати епохою занепаду в багатьох смислах. Так мені часом здається. Не може ж хрещатицький нахабнодурний універмаг, чи будинок ЦК, чи Раднаркому, чи КВО в Києві увійти в історію як позитивний знак епохи. Бо ім'я їм — позичене убозтво, претензійне й бруталъне.

5/XII 1943

Розпочну я краще писати новий сценарій про народ. І не буду я його писати ні про дважди героїв, ні про трижди зрадників, ні про вождів, що самою присутністю своєю вже прикрашають твір і збуджують надії постановщиків на безапеляційні путеводні сентенції, а напишу я сценарій про людей простих, звичайних, отих самих, що звуться

у нас широкими масами, що понесли найтяжчі втрати на війні, не маючи ні чинів, ні орденів. Напишу, як їм жити і що робити і як і що думати, щоб краще жилося по війні по закону божеському і людському. Дія починається поверненням на руїну родини.

5/XII

Війна досягла найвищого свого ступеня.

У Києві розповідали, що німці вже не вірять у свою перемогу. І, до краю збентежені своїм становищем, питають часом наших людей:

— Розкажіть, поясніть нам, як і чому ви воюєте? Ми абсолютно цього не розумієм. Коли б нас було так поруйновано і пограбовано, ми давним-давно б уже склали зброю.

Очевидно, німці ще провоюють рік, тримаючись на дисципліні і силі наказу. Ми вступаємо в сорок четвертий рік, найтяжчий і найжорстокіший рік світової історії. Моральний занепад певних верств людства досяг свого апогею. Політика, дипломатія, торгівля проллють у цей рік стільки руської і нещасної української крові, що страшно й подумати.

6/XII 1943

Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...

І коли я чую обвинувачення «України в огні» в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі. Боже мій, доки ти будеш боятися мене? Адже я майже смертельно хворий, у мене поламано всі сугави, з мене давно вже витекла трохи не вся кров. Чого ж ти? Я вже не стою на ногах, я грамоту забув, я німію, а ти й ще боїшся мене! Не бійся, нічого мені од тебе вже не треба. Все буде по-твоему, не так, як я хочу, а як ти хотів, хочеш, хотітимеш.

<...>

ЧЕТВЕРТА ЗАПИСНА КНИЖКА

Все життя людське скорботне.

Eepinid

Мистецькі твори треба складати в пам'ять мертвих і в ім'я ненароджених. Тільки таким чином ми замикатимем життєве коло, беручи участь в тім, що було, є і буде.

Природа справжнього поетичного образу полягає в тому, що він має багатоплановий зміст або, вірніше сказати, кілька змістів, з котрих найвірнішим завжди буває той, який ви для себе виберете.

Страждання, заподіяні мені негативною критикою моїх творів, в незрівняній мірі переважають задоволення від найбільш захоплюючих і палких дифірамбів. Я майже байдужий до хороших оцінок. Але негативна критика ранила мене і руйнує неймовірно. Це своєрідна якість моєї натури.

Коли б можна було Іронію і Жалість зробити суддями і свідками злочинств епохи!..

Господи, як мені остогидли за чверть століття слова — «український націоналізм!»

Трагедія мого особистого життя полягає в тому, що я виріс з своєї кінематографії. Велика громадська робота, де б я дійсно міг жити і творити народу добро, мені не судилося. Її роблять навколо мене довгі роки люде слабкі і немічні духом. Я позбавлений творчості в житті, позбавлений радощів і гордощів творчості на користь народу. Я не живу в атмосфері державного горіння, в атмосфері авангарду державного шта-

ту. Мене туди не пущено. Тому, ізольований і самотній, я мучуся в критицизмі і в боязні за долю народу, може, часом втрачаючи вірні пропорції в балансі добра і зла.

11/XII [1943]

Сьогодні записав од матері десять чудесних колядок і п'ять нових старих пісень. Так було приємно записувати. Просто сльози наверталися од радості чи зворушення. Колядки мати наспівувала. У неї лишився чудесний слух. Вона потонула у спогадах дитинства і проспівала мені п'ять пісень улюблених свого батька, а мого діда ткача Ярмоли, що дуже любив співати було за своїм верстатом. «Ото було тче і так співає, тільки човник бігає. А часом співає-співає та й заплаче, їй-богу, правда».

Мати розповіла мені, як позаминулої зими, вигнані німцями, зимували вони з батьком десь на Бессарабському ринку в темній холодній кімнатці в якійсь підозрілій квартирі базарників-пияків. В ніч Різдвяну батько, згадавши, очевидно, молодість свою, дитинство усе своє, одним словом, життя, попросив матір заспівати йому колядок. Мати почала співати. Згадав батько, слухаючи старечий голос матері, молоді свої літа, Різдво дома, кутю, пісні, гостей, колядки — увесь згинувший у небуття наївний і прекрасний світ, почав тихо плакати. Раптом одчинились двері. Сусіде п'яненькі, почувши материн спів, прийшли запросити старих на колядки до себе.

— Ні, не підемо.

Так ми й не пішли.

11/XII [1943]

<...>

Сьогодні знову записував материні пісні. Записав кілька чудесних веснянок і звичайних старовинних пісень. Усього записав двадцять чотири чи двадцять шість пісень. Мати співала тихесенько і часом приплакувала.

Заходив Остап Вишня, що повернувся з десятилітньої «командировки». Схуд, постарів. Було сумно. Трудно, очевидно, йому буде входити знову в життя. Десять років — це ціле життя, ціла ера, складна і велика.

15/XII [1943]

Чимось болію, і сам не знаю. Очевидно, ускладнення од грипу. Слабість і щось неладне з серцем.

Сьогодні мати довго розповідала про батька, діда, прадіда і прабабу. Із довгих складів старечих виникла з забуття сумна і тяжка картина минулого. Рід мій, мої дорогі батьки й діди, що од них лишився легкий, дорогий і милий спогад ранніх-ранніх літ, виникли в материних спогадах у всій своїй неприглядній прозі пияцтва, лайки і всього найтяжчого, що тільки можна примислити до цих страшних для хлібороба хвороб. Безумовно, життя материне теж було вельми і вельми тяжке. Дід був ледачий, прости йому господи, і багато лиха вніс він у нашу родину своїм ледацтвом і безглуздим пияцтвом. Стара мати розповідала мені своє життя, часом приплакуючи в найдраматичніших місцях сумних і смутних своїх спогадів, і таки дійсно є над чим і поплакати од непогашеної образи, од недоплаканих скорбот і проклятої долі.

Жаль тільки, що не послало життя моєї убогій матері щастя забуття лихого і щастя прощення.

18/XII 1943

<...>

Є дві правди. Одна дійсна, реальна правда. Друга — вигадана, неіснуюча, така, якою хотіли б її бачити. Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна за ворожий наклеп. Так умовлено. Ми неповторні і єдині на цілий світ. Ми вміємо (здатні до) пафосу і героїки. Далі ми сліпі і безпорадні.

Минув іще один тяжкий день. Неділя. Ходив по злій Москві. Утомився вельми од споглядання. Зараз вечір. Тихо. За стіною якісь гундосі голоси співають «Стеньку Разіна» і «Канарей-пташечку». Голоси п'яні. До чого хочеться мені узнати, що це за партійна душа «жалобно пайють».

Сьогодні закінчився процес німецьких бандитів. Протокол допиту підсудних — се найстрашніше, що тільки писалося і діялося на протязі століть. Сьому трудно підшукати слово. Трудно придумати міру помсти і презирства до Німеччини, будь вона богом і людьми проклята на всі віки.

Я вельми втомився і хворий. У мене зовсім немає сили.

<...>

Ніколи не бажав і не побажаю зла народу руському, а бажую йому перемоги, слави і добробуту на довгі віки. Буду вважати себе щасливим робити на його користь і на славу все, що тільки здатна моя душа, пам'ятаючи, що по закону загальнолюдському не осудить він мене за мою безмежну любов до мого українського народу, якому я служу всіма силами своїми, всім серцем і розумом своїм, стривоженим недолею світової війни, і служитиму до смерті на добро, на любов і на братерство народів, до яких хвилями у вічному океані приходять і відходять уряди.

Життя народу — у жнивях ланів. Воно у виноградних гронах, в усмішці неба і в сльозах його — дощах і росах, що подають на плоди садові. Воно не в законах адміністрацій, а в труді і в любові.

Не кажіть мені ніколи, що для вождів народу доброта і кротость шкідливі, бо ви в цім нічого не розумієте. Керівники народів ще не спробували її. Вони запевняють, що зменшили зло строгістю. Але зла багато між людьми, і чи зменшилось воно — сього не видно.

Я написав про любов, а не про ненависть, і за це стали мене ненавидіти і зневажати.

1944

1/I [1944]

В цьому році повинна скінчитися світова війна на європейському континенті. Треба сподіватися великого множества подій, може, несподіваних, непередбачених, але глибоких і надзвичайних за наслідками. До сього часу принаймні ніхто не може сказати, будемо ми в Європі чи ні. Мені щось здається, що ні. Німеччину ждуть страшні часи, яких вона заслужила усім своїм люджерським еством. Руський народ за величезну ціну вийде на широку арену міжнародного життя. Відновиться Польща, Чехія, Австрія, виросте югославська федерація. Одна тільки Удовиця оплакуватиме дітей своїх на руїнах до самої своєї смерті, замовчена, підозріла, зневажена падчериця Європи.

Страшну, незабутньо жакливу картину являв собою Хрещатик, відомий в історії Радянської України під іменем вулиці Воровського. Разом з усіма вулицями, що вливалися в нього цілі століття, він лежав перед нами поруйнований вщент. Миколаївська вулиця, що звалася вулицею Карла Маркса, стояла вся згоріла. Високі чудесні будинки зяяли порожніми дірками своїх вікон і балконів, через які проглядало похмуре небо. Се було щось подібне до руїн Риму, Помпеї чи Геркуланума. Вогонь пожег серце української столиці. Куди око гляне — руїни, мов прокинувся Піранезі і втілив свої руїнницькі химери у нашому серці. Меринговська, Ольгинська, Прорізна, Лютеранська, Кірова, Пушкінська. Але найнахабніший і наймерзотніший будинок у Києві на Хрещатику і вулиці Леніна — універмаг, увінчаний божевільям архітектурного свинства, стоїть цілісінький. І коли я глянув, плачучи, на сю живу потвору серед руїн, чорна тінь підозри поповзла мені в душу Тут щось не те. Потім я стрів жінку мого сторожа Архипа Андрійовича, що жив на Хрещатику. Виявилось, що він вибухнув разом з одним із будинків.

У всіх республіках нашої країни видатні інтелігентні робітники культури, крім руських, якщо вони не є членами партії, цим самим уже мають в очах офіційних кіл вигляд підозрілих націоналістів, незалежно од самих кришталевих в розумінні інтернаціоналізму погляди і всеї діяльності. Се я знаю і відчуваю много літ уже на собі.

Про фільм «Битва за нашу Радянську Україну», що вважається кращим фільмом за весь час Вітчизняної війни, про фільм, що мав блискучу світову пресу, — про цей фільм М. С. не обмовивсь і словом, так ніби його й не було на світі, ніби я й не робив його.

Але все-таки я його створив на славу нашим народам, і я щасливий, що чесно провоював Вітчизняну війну як син народу.

У хвилини душевного занепаду і слабості думаю: нашо я так убиваюся за долею українського народу, чого оплакую його, чого боюся за його долю, кричу про його труднощі й страждання? Може, їх нема. Може, все, що діється навколо мене, є звичайний, нормальний життєвий процес. Може, народ не потребує мого клопоту, до речі, і не знає нічого про його існування. Чи не є я звичайний Дон Кіхот з видуманими химерними мріями? Чи не вигадав я в хоробливій своїй уяві всі оці страхіття, що про них пишу я у своїх, нікому не потрібних книжечках? Чи не збожеволів я? Чи не впав у гординю, в манію величч і мессіанства? Чи не затулило хоробливе реагування моє на зло добра в житті народів? Чи жах трагедій і руйнацій не затулив мені очей на велич подій і благородство жертв і героїзму руського і українського народів? Чи не Дон Кіхот я, не дріб'язковий плакальщик над непотрібним? Не знаю. Може, й так. Може, моя «Україна в огні» є витвором донкіхотства мого? Прости мені, світе милий. Одне скажу на свій захист: нікому не бажав я зла. І, може, всі мої химери і привиди, мо', хоч частиночка їх, бодай найменшенька, колись у тиху і щасливу добу натхнуть поета молодого чи незлобливу душу дослідника чернеток епохи на добру думку і на слово тепле. І, мо', тоді крупиночка моїх скорбот і жалів заблимає, як найменша зірка в небі, як іскра в полі при дорозі хоч на хвилиночку тихесеньким світлом.

Може, й такий, як є, сумний і полохливий, потрібний я народу.

Боже, який у мене тяжкий сьогодні день.

Як смутно в мене на душі.

Прочитавши статтю в «Правде» про одверті висловлювання містера Уїлки, я думаю собі: скільки підлоти і гидоти несе в собі мерзотне двадцяте століття і зокрема наша отся велика передостання війна. Воюємо ми одні. Наша кров урятувала англо-франко-американських шкурників і шахраїв од світової непоправної катастрофи. Ми пролили за «друзи своя» більше крові, аніж «друзи наші» витратили на нас кілограмів Рузвельтової ковбаси. І їм і сього ще мало. Їм хочеться, щоб ми лили кров на японських кордонах, щоб ми молились богу, щоб грали під дудку крама-

ря до кінця днів наших на лоні чотирьох славетних свобод. Стара хижачка Англія, загарбавши півсвіту, оголосила недоторканість колоній (*нрзб*). Я не знаю, що діється в світі. Я почуваю, що діється велике нечесне діло, нечесна і жорстока гра. Капіталістичний світ боїться нас і мусить десь та чимсь об'єднуватись проти нас.

Завтра не виберуть у президенти Рузвельта, і бугай Уїлки може наробити нам великої шкоди. Не буде миру, і не буде згоди. Не можемо ми жити мирно з хижим Черчіллем, нема для цього ніяких, на мою думку, перспектив. Будуть обмани, будуть зради, запродаństwo, дипломатичний блуд і безліч подій в жорстокому 44-му році. Полетить Гітлер з дурним своїм гітлеризмом в трубу, виринуть інші німецькі пси, сторгуються з англо-американськими тузами і стане перед радянським великомучеником-воїном і страсто-терпцем на Заході димова отруйна завіса, що ні пройти, ні проїхати. І буде багато жалю через несправедливість, і буде багато страждань і труднощів житейських через необачну щедрість нашу на кров і смерть у Великій Вітчизняній війні.

19/І [19]44

Переклад нового гімну на українську мову вийшов настільки вдалим, що йому цілком може позаздрити оригінал. Влучно сказав Григорій, коли я йому прочитав: «Замечательно. Вот теперь бы сделать с этого обратный перевод на русский язык и получится, что надо».

19/І [19]44

Зараз, здається мені, є всі підстави думати про закінчення війни в цьому році. Аби тільки не викинули німецькі вовки якихось хитрощів, не потягли на змову американо-англійських спекулянтів, наших непримиренних ворогів.

Руський народ мусить вийти з цієї війни уславленим переможцем, достойним найкращої долі, найвищої пошани. Треба думати, що післявоєнний період принесе йому великі здобутки в мистецтві, науці; повинна початись доба післявоєнного ренесансу.

З другого боку, і в мене багато побоювань. Адже ми втратили в війні в цілому мільйонів сорок, якщо не більше, людей, коли обчислювати втрати сумарно, до ненароджених

за три роки війни через брак мужчин включно. Оці веле-тенські втрати і величезна сила каліцтв і розорень, і брак коней, корів, одєжі, матеріалів і бюрократична наша пиха і неухажність до вимог житєвих нешановної пересічної людини, як би оце все не виявилось по війні в формі великого знесилення країни, великої безпорадної бідності і невдоволеності. Мене дуже вразила одна моя бесіда з бійцем-шофером, молодим, хорошим сибірським юнаком: «Плохо живем. Так плохо, что думать не хочется, до чего обеднели и опустошились деревни в Сибири. Разве можно сравнить с тем, что было. Я очень часто думаю себе, да и не только я, все мы так думаем: эх, если б проехался наш т. С. по деревням да посмотрел на истинную правду, он бы этого так не оставил, нет, ни за что бы не оставил. Разве можно так безхозяйственно и плохо жить? И все мы, знаем, ждем, чтоб были какие перемены и пересмотры нашей жизни. Все мы ждем. Все. Только этого не говорят».

Багато дечого цікавого розповів мені хлопчина з деталей життя, розпитуючи мене, як живуть люди в других країнах. Хороше у нього серце і голова хороша і видно, що у народу є якась масова величезна потреба в якихось інших формах життя на землі. Се я чую скрізь. Сього я не чув і не чую тільки серед керівних осіб. Їм «доярка сказала», що кращого, як у нас є, бажати не можна, бо його немає й не буде.

Часом я думаю, що для України ся війна за своїми наслідками катастрофальна.

У мене перед очима стоять привиди — київські звільнені з неволі громадяни, живі мерці.

8/IV [19]44

Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би грізним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне. У цій пожежі, хаосі й крові злились воедино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, на початку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед. До речі, об'єднання — кінець національному дрібному,

другорядно кон'юктурному... Очевидно, його підставою була розірваність земель і різнобожжя.

<...>

1945

15/II[19]45

Незмірний, неприступний розумінню старої західної душі всеперемагаючий гнів слов'янина зіткнувся на рубежах тисячоліть з холодним методом злочинного германця і, скоряючись уже не тільки рукам полководців, а ніби самому інстинкту життя (*нрзб*). Тут бились вороги, здавалось, на тисячі літ вперед, так не жаліли життя і добра. Тут у розжарених небачених тиглях виплавлялася історія нового світу...

Світ огидний і страшний. Планетарне безумство цілком очевидне, коли дивлюсь підряд коробок двадцять хронікикіно німецької, нашої, англійської і американської. Все як на долоні. Вся розтерзана, споганена земля...

30/VI [19]45

Сьогодні, в суботу, 30/VI 1945, сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію об'єднався він в єдину сім'ю. Нема на світі другого народу з такою безмірно жажливою долею. Нема і не було в Європі великого пасинка другого, що так був би зневажений в усіх своїх правах на догоду підлих кон'юктур.

Сповнилась мрія століть. Сповнилась і моя мрія, мрія мого красивого Кравчини. Благословенна будь, моя многотраждальна земле! Щастя тобі, доле! Дай розуму і сумління керівникам твоїм. Благословенний будь, народе мій ласкавий, добрий! Будь сильний, терпеливий. Пом'яни мене, мученика. Не презри моїх сліз, коли плакав я над своєю долею в страшні часи німецької неволі. І коли топтатимуть перед тобою ім'я моє мале, якщо це треба буде нашось нечистим, злим людям, не одкинь мене і дай мені вмерти на своїй землі, що дала мені хліб і серце, любов і звичаї твої, і радість творчості, і труд, і велику печаль, і страждання.

Об'єднались усі вкраїнські землі. Буде єдине стадо і єдин пастир. Усі тепера будемо однакі. Не будемо вже польським биллом, ні румунським, ні чесько-угорським. Не будемо зневажати галичан за те, що вони добріші і культурніші од нас. Галичани не будуть боятися нас за те, що ми великі і жорстокосердні «несамостоятельні» люде, не європейські й не азіатські, «отдельні», як казав той дядько. Узнаємо Закарпатську Україну, про яку у нас не було написано ні однієї книжечки, ні одного малюночка, ні однієї вісточки. Жили ми поруч тисячу літ, не сказавши один одному слова, ми принаймні «великі» українці. Одягнемо прекрасну Буковину, мальовничу слов'янку, в червонокопівський бушлат землянистий...

<...>

Я був учора на параді Перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій любий маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях в величезних незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більш ніхто не зняв. Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання. Була сказана ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок, мільйонів жертв і героїв ніби провалились в землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття. Мені стало сумно, і я вже далі не інтересувався нічим. Перед Мавзолеєм проходили солдати, генерали, несли німецькі рябі прапори, немов загаджені птицями, вели собак, танки їхали, гармати, одна другої більша і грізніша. Мені було жалько убитих, Героїв, мучеників, жертв. Вони лежали в землі, безсловесні. Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю і муками не стала площа на коліна, не замислилась, не зітхнула, не зняла шапки. Мабуть, так і треба. Чи, може, ні? Бо чого ж плакала весь день природа? Чого лилися з неба сльози? Невже вічували живим?

Придбавши крила, людина уподібнилася не ангелу, а дияволу. Сьогодні диявол приторкнувся своїм нечистим перстом до того, з чого бог сотворив всесвіт, — до атома.

Перше, що людина зробила з божественним атомом, — бомбу, для загибелі двоногих тварюк з тварихами і тваринятами.

Осатаніло людство. Я вірю в можливість його самогубства. Я не хочу далі жити. Не хочу готуватись до наступної війни, не хочу возвеличувати і прославляти її цілі, відомі з стародикунських часів.

Труменова атомна бомба — це й є оголошення нової ери. Почалася нова ера. Вона не буде ерою миру. Даремно сподіватись, що атомна бомба унеможливило війну взагалі. Вона приведе людство до найжахливішої з усіх війн, які знала історія. Новодикунська ера принесе катастрофу.

Я жорстоко ображений і розорений війною.

Вона одняла в мене честь, дорогого мого батька, розорила мене, пограбувала мій дім доценту, бібліотеку мою знищила і вигнала мене з батьківщини. Вона одняла в мене щастя життя з моїм народом. Тому до самої смерті душа моя буде з тими, кого розорила й обездолила війна. З удовами і сиротами, з каліками, арештантами і вигнанцями, з погвалтованими в неволі рабіннями — дівчатками, що втратили батьківщину й честь і розвіяні по світу, мов чайки в лиху бурхливу годину. З усіма, хто вмер у нелюдсько жорстоких катуваннях, у муках, хто вимолював у ката кулю замість петлі, під шибеницею стоя, хто горів у вогні, кричучи.

Бо сам я горю щодня, і тужу, і докоряю, і посилаю часом прокляття, доживаючи отут свій вік.

Я втратив радість. З переможцями я лише розумом, як громадянин Радянського Союзу і патріот. В мене одняли щастя честі і громадського життя. І творчість моя пригасає в стражданні і журбі.

Всі, хто виграв у війні, чужі мені, хто нажився в ній грабунками, вигадками, випадково. Хто нажив чини, ви-

падкові посади і ордени випадкові. Хто огрубів, ожирів і занепавав морально в занепалому жирному своєму товаристві, хто є грабіжник, нахлібник, чиновний паразит серед мільйонів старців і сиріт і вважає себе трохи не автором — героєм перемоги многотраждального народу.

5/XI [19]45

...Я вмеру в Москві, так і не побачивши України. Перед смертю я попрошу Сталіна, аби перед тим, як спалити мене в крематорії, з грудей моїх вийняли серце і закопали його в рідну землю у Києві десь над Дніпром на горі. Пошли, доле, щастя людям на поруйнованій, скривавленій землі! Зникни, зненависть! Щезни, убозтво!

Часом мені здається, що я вже вмер і давно лежу в ямі, і кожна звістка з України падає на мої груди, як могильна земля, заступ за заступом. Що мене не тільки вже нема, а наче й не було ніколи. Неначе не створювала мене зовсім українська земля п'ятдесят один рік тому, не годувала хлібом і медом, не поїла думками, почуттями, не купала у віруваннях і звичаях нашого народу, не вкладала в мою душу ні своїх гордих героїчних поем, ні любові до себе, ні плачу, коли плакала сама, як удова в неволі.

<...>

7/XI [19]45

Основна мета мого життя зараз — не кінематографія. У мене вже немає фізичних сил для неї. Я створив жалюгідно малу кількість кінофільмів, вбивши на се весь цвіт свого життя не по своїй провині. Я — жертва варварських умов праці, жертва убозтва і нікчемства бюрократичного мертвого кінокомітету. Знаю, що не повернуться назад літа і що нічим уже їх не догнати. Тому, спохватившись лише зараз і думаючи про марнотратство часу і сил в кіно, я не до кіноплівки, химерної целолюзи звертаю свій духовний зір.

Я хотів би вмерти після того, як напишу одну книжку про український народ. Коли я оглядаю межі сієї книги, сусідні, так би мовити, її держави, я бачу Дон Кіхота, Кола Брюньона, Тіля Уленшпігеля, Муллу Насреддіна, Швейка.

Я думаю про се вже років п'ять, шукаючи форми. І часом вже здається мені, що я знаходжу форму. Я хочу так її написати, щоб вона стала настільною книгою і приносила утіху, відпочинок, добру пораду і розуміння життя.

<...>

1946

1/1 [19]46

В усіх моїх творах є сцени прощання. Прощаються чоловіки з жінками, сини з батьками. Прощаються й плачуть чи, махнувши рукою, подавляють ридання, оглядаючись на рідну хату в останній наче раз. Є, треба думати, щось глибоко національне в цьому мистецькому мотиві. Щось обумовлене історичною долею народу. Прощальні пісні... Розлука — се наша мачуха. Оселилась вона давно-давно в нашій хаті, і нікому й ніколи, видно, не вигнати її, не приспати, не впросити.

Основний мотив пісень народних наших — смуток. Се мотив розлуки.

Пишу, розлучений з народом моїм, з матір'ю, з усім, з батьковою могилою, з усім-усім, що любив на світі над усе, чому служив, чому радувався.

Я ніби навіщував собі недолю в творах. Прощай, Україно. Прощай, рідна, дорога моя земле-мати. Я скоро помру. Умираючи, попрошу вирізати з грудей моїх серце і хоч його одвезти і десь закопати на твоєму лоні під твоїм небом. Прийми його. Воно тобі весь вік молилось, не проклинаючи ні однієї з чужих земель.

2/1 [19]46

Я почав молитися богу. Я не молився йому тридцять сім років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невеличку краплину своєї облуди. Ні, не той я, за якого приймав себе. Коли посивіла моя голова, і вщухли пристрасті, і день повечорів, і пройдено, здавалося, такий великий шлях, тепер на самоті отут в пустині, кинутий людьми, відчув до глибини душі своєї, що «слаб і немоощен є чоловік, і все життя

людське скорбне є». І коли я відчув і збагнув малість і мізерність великих людей, і жорстокість, в обійми якої нас кинуто навіки, мов у смрадну яму і мізерну переходящість слави, пошани, здоров'я, сили і права, я подумав, що всі помилялись. Помилявся Шевченко, Франко, великі руські мислителі. Шевченко, здається мені, через брак культури. «Немає господа на небі». Звичайно, нема. І матері божої нема. Він не існує. Він є. Але його нема. І став я думати, що страшно і вбого на світі, коли його нема, як от зараз, наприклад, він є, він був у Павлова, у Мічуріна і, очевидно, був у Дарвіна, як у людей найглибшого синтезу, як інфантильно, себто первісно поетично персоніфікована ідея прекрасного, ідея добра, себто те, що підіймає духовну структуру людини над звичайною сумою її фізіологічних процесів, робить людину доброю, людяною, духовно високою, що дає людині почуття «состраданія», без якого людина не людина.

Бог в людині. Він є або нема. Але повна його відсутність — се великий крок назад і вниз. В майбутньому люде прийдуть до нього. Не до попа, звичайно, не до приходу. До божественного в собі. До прекрасного. До безсмертного. І тоді не буде гнітючої сірої нудьги, звірожорстокого, тупого і скучного безрадісного будня.

31/XII [19]46 Вечір

Кінчається день і рік. Темніє. Сиджу похилий, втомлений, притягшись з невеселої, недоброї роботи і, замість радості відпочинку, новорічного святого спокою і душевного миру, хочеться мені плакати. Живу я в невеселому, позбавленому миру домі, у злі, серед брутального і невеселого народу. Хочеться плакати мені, хочеться бігти кудись, щоб кликати, когось доганяти. Ніт, не побіжу. Вже мені не бігати. Вже мертвий і забутий я, уже мене немає на Україні. Україно, рідна моя нещаслива земле. Що мені зосталось на світі? Тільки плач та ще хіба робота, яку так зараз всі ненавидять навколо мене. Та спогади про тебе і прокляття твоїм ворогам. Що принесе мені новий наступний рік? Байдуже.

Пошли ж, боже, тобі щастя, рідна, дорога, незабутня Вдова — батьківщино... Щастя тобі, земле рідна, матінко моя.

ЗМІСТ

Україна в огні. <i>Кіноповість</i>	. 3
Земля. <i>Кіноповість</i>	117
Зачарована Десна. <i>Кіноповість</i>	149
Ніч перед боєм. <i>Оповідання</i>	201
Щоденник	. 215

Літературно-художнє видання

**ДОВЖЕНКО
Олександр Петрович**

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА
Кіноповісті. Оповідання. Щоденник

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальний за випуск *А. М. Гопаченко*
Художній редактор *А. С. Ленчик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *І. В. Єфімова*

Підписано до друку 26.12.06. Формат 84×108 1/32.
Папір офсетний. Гарнітура тип Таймс. Друк високий з ФПФ.
Умов. друк. арк. 15,12. Умов. фарбовідб. 15,54. Облік. вид. арк. 13,56.
Тираж 3000 прим. Замовлення № 6-454.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
на ВАТ «Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе»,
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 1580 від 28.11.2003 р.

Олександр Довженко

До видання включені найкращі кіноповісті славетного українського кіномитця і письменника О. Довженка (1894—1956) — «Земля», «Зачарована Десна», «Україна в огні», а також його «Щоденник». Кіноповість «Земля» особливо зацікавить тих, кому відомо, що знятий Довженком одноіменний фільм увійшов до десятки найвидатніших кінострічок усіх часів і народів. І безумовно, увагу сучасного читача приверне кіноповість «Україна в огні», що була написана майстром у роки Великої Вітчизняної війни, але через те, що партійне керівництво визнало її ідеологічно хибною, так і не побачила світ в ті часи.

ISBN 978-966-03-3719-0

9 789660 337190